

LETŰNT
DÍCSŐSÉGÉNEK
VISSZAVERŐDŐ
FÉNYE

14

مصری مصر
بالا یک نورون
یک چتور
نورون یوبر دورت
قبولا
نم سابر بیوم فای
اورتونک
قورقاردی -

Vámbéry
Polgári
Társulás

VÁMBÉRY TANULMÁNYOK

Összeállította:
KELLER LÁSZLÓ és DOBROVITS MIHÁLY

A tanulmányokat szakmailag lektorálta:

VÁSÁRY ISTVÁN,
a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja

GABRIEL PIRICKÝ,
a Szlovák Tudományos Akadémia
Orientalisztikai Intézetének munkatársa

LETŰNT
DÍCSŐSÉGÉNEK
VISSZAVERŐDŐ
FÉNYE

XIV. Nemzetközi Vámbéry konferencia

Vámbéry Polgári Társulás
Dunaszerdahely
2018

N 63

0613

Realizované s finančnou podporou Fondu
na podporu kultúry národnostných menšín

a Trnavský samosprávny kraj
– Žitnoostrovská knižnica v Dunajskej Strede

A könyv megjelenését támogatta
a Kisebbségi Kulturális Alap
valamint
a Nagyszombati Kerületi Önkormányzat
– Dunaszerdahelyi Csallóközi Könyvtár

© Vámbéry Polgári Társulás, 2018
ISBN 978-80-89955-06-0

Előszó

2016. október 6. és 8. között került megrendezésre a XIV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, amelyen elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza a most elkészült kötet. A tanulmányok megjelenéséhez elengedhetetlen támogatást nyújtott a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala és a dunaszerdahelyi Vámbéry Polgári Társulás. Úgy a konferencia, mint az annak előadásaiból összeállított könyv tulajdonképpen a résztvevők és szerzők éves beszámolója a lehető legtágabb értelemben vett orientalisztikának azokról a tudományterületeiről, amelyek közvetlen vagy közvetett módon összekapcsolhatók Vámbéry Ármin nevével és munkásságával.

A konferencia kötetbe szerkesztett előadásai különlegesen széles időintervallumot tekintenek át, hiszen a népvándorlás korától egészen napjaink legaktuálisabb kérdéseiig foglalkoznak a Keleten feltett, de Nyugaton válaszra váró kérdésekkel. Arabisztika, turkológia, korai történettudomány, régészet, politológia, kultúr- és művelődéstörténet, kivétel nélkül olyan tudományterületek, amelyek a konferencián előadások, jelen kötetben pedig tanulmányok formájában jelennek meg.

A XIV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia előadásaiból elkészülő kötet értékét nem kizárólag a szerzők eddigi tudományos teljesítménye és elismertsége adja, sokkal inkább az általuk készített tanulmányok témái és minősége. Ebben a tekintetben a konferencia és a kötet egyaránt különösen nívós előadásokat, illetve tanulmányokat sorakoztat fel. A konferencia a keletkutatás speciális területén mozogva egy regionális együttműködést alakít ki, hiszen az előadók a Kárpát-medence több országának (Szlovákia, Románia, Magyarország) orientalistáit képviselik. Mindez pedig visszaköszön a tanulmánykötet oldalain is.

A tanulmányok különlegesen exkluzív csoportját alkotják a kultúr- és művelődéstörténeti tanulmányok; a keletkutatás tudománytörténetével foglalkozó cikkek: „*Mord heréltek fenyegető tekintetei*” (Vámbéry) – *Orvostörténeti adalékok az eunuchok történetéhez*; *Jellemrajzok az özbekéről – utazók tollaiból*; *József Attila Törökországban*. Minden egyes konferenciának, így valamennyi konferenciakötetnek fontos és elmaradhatatlan része a mai Szlovákia területén született, nemzetközi hírű keletkutató Vámbéry Ármin életével, munkásságával és örökségével kapcsolatos legújabb kutatások bemutatása. Az aktuális Vámbéry-tanulmány friss megközelítéssel, új szempontokkal tesz kísérletet a magyar keletkutató életének minél alaposabb, részletgazdagabb bemutatására.

Összességében a kötet igen széles perspektívából tekinti át a keletkutatás különböző szakterületeit, olyan problémákat és témákat kiválasztva, amelyek kivétel nélkül helyet követelnek maguknak a nemzetközi orientalisztikai kutatásokban.

A jelen kötet egy különleges melléklettel is bővült, amelynek oka, hogy a konferencia iránti érdeklődés meghaladja azt a szintet, amit a kezdetek kezdetén az alapítók elképzelték maguknak. Egy kötet – különösen egy tudományos cikkgyűjtemény – esetében a legnagyobb dicsőség, ha azt az emberek keresik, és a legnagyobb szomorúság, ha az már nem kapható. Most a kiadóval együtt kísérletet teszünk, hogy alternatív módon kínáljunk megoldást azok számára, akik szeretnék a polcukon tudni a dunaszerdahelyi I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia előadásairól 2003-ban megszerkesztett, *A megtalált örökség* című kötetet. Az akkor készült és aktualitásukat ma is őrző tanulmányok most újra kiadásra kerülnek, hogy elérhetővé váljanak az érdeklődő közönség számára.

Zsámbék, 2018. májusában

Keller László

CZENTNÁR ANDRÁS

Közép-ázsiai törökök jellemrajzai utazók tollaiból

Vámbéry Ármin egyike volt azon utazóknak, akiknek az úti beszámolójából rendkívüli módon gazdagodott az európai ember ismerete Közép-Ázsiáról, azon belül is Nyugat-Turkesztán (Transzoxánia) török népek lakta vidékéről. Rajta kívül más, Közép-Ázsiában megfordult utazók történetei is előkerültek már a Vámbéry Konferenciákon (pl. Zsigmond 2008, 2009, 2011; Felföldi 2011), és még hosszasan lehetne folytatni a sort azokkal, akik a történelem folyamán messzi földről ideérkezve írásaikkal tudósítottak a helyiekről – egészen a Kr. e. II. századi kínai Csang Kientől a XIV–XV. századi kasztíliai Ruy González de Clavijón át a XIX. századi brit Alexander Burnesig. Ezek az utazók különféle célokkal érkeztek Közép-Ázsiába. Egyeseket a kalandvágy hajtott, mások politikai vagy diplomáciai

megbízást teljesítettek, megint másokat pedig hittérítő szándék vezérelt.

Az alábbiakban középpontba kerülő utazó neve 'Āsūr beg, akiről jóformán semmit sem tudunk, csupán gyaníthatjuk, hogy valószínűleg indiai származású lehetett. Utazásának az indítéka föltehetően egy nyelvkönyv elkészítése volt tanítványai számára (a nyelvkönyv kéziratának rövid bemutatását lásd Czentszár 2016). Írója szándéka szerint ez a tananyag a török nyelv elsajátítását kívánta lehetővé tenni, annak is a helyi, nyugat-turkesztáni beszélt változatát – azaz nem a csagatájt, amelyet irodalmi normaként használtak ebben a térségben a XVIII. század körüli időkben (az eredeti kézirat megírásának pontos ideje nem ismert). A tananyagnak részét képezi egy igen terjedelmes, hétköznapias nyelvezetű szöveggyűjtemény, amelyben rövid történeteket és párbeszédet olvashatunk ('Āsūr é. n.: 21r–61r), és amely annak a szorgos gyűjtőmunkának a gyümölcse lehet, amely során 'Āsūr beg vélhetőleg bejárta a Buharai Kánság legfontosabb városait – például Buharát, Szamarkandot, Taskentet, Taskurgant vagy Kunduzt, a mai Özbegisztán keleti, illetve Afganisztán északi részeit –, és a helyi lakosság ajkáról följegyezte a hallott nyelvi anyagokat tanítványai tudásvágyának a csillapítására.

A történeteknek és párbeszédeknek ez a gyűjteménye valóban nem több szöveggyűjteménynél. A szerző nem fűz megjegyzéseket a történetekhez, minden véleménynyilvánítás és kommentár nélkül közli azokat. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – a történetek a maguk közvetlen eleveenségével és nyers voltukban képesek elénk tárni a kánság török lakosságának mindennapi életét.

Vegyünk tehát szemügyre néhányat 'Āsūr beg történeteiből, és vizsgáljuk meg, hogy milyennek is ismerhetjük meg ezekből a bennük festett embereket! Vajon milyen jellemző karakterek bukkannak föl a párbeszédekben és a rövid történetekben? Mindeközben Vámbéry Árminnak és Alexander Burnesnek, vagyis két XIX. századi utazónak a tapasztalataira is reflektálni fogunk, hogy leírásaikkal összevetve kiegészíthessük és árnyalhassuk 'Āsūr beg jellemábrázolásait.

Első szövegünk egy párbeszéd, mely bizonyára két távoli ismerős között zajlott:

„Hová lovagoltál ma? – A pusztába mentem vadászni. – Mit sikerült vadásznod a pusztában? – Egy szarvast vadásztam. – Mit csináltál a szarvas húásával? – A hús felét otthon megsütöttem és megettem, felét pedig elküldtem a rokonoknak és a szomszédoknak. – Por az arcodba! Megetted a vadat, másoknak is adtál belőle, de nekem egy keveset se küldtél. – Mit tegyek? Nagyon messze van az otthonod, ezért nem tudtam küldeni. – Hallgass, ne hazudj! Hát nem tudod, hogy 'Azizberdi beg, az özbeğ Hudāberdi beg fia egyik nap öt szarvast vadászott? Kétszáznál is több rokona van, de egy napi járóföld távolságról sem feledkezett meg rólam, és küldött egy szarvast. Szerinted pedig az otthonom messze van, és még egy kevés húst se tudtál küldeni.” ('Āsūr é. n.: 23v–23r)

Ebből a rövid kis szóváltásból több karakteres vonást vehetünk észre. Mellékes dolognak tűnik a párbeszéd szempontjából, mégis kiemelendő a ló mint az egész szöveggyűjtemény vissza-visszatérő motívuma, amelynek aligha becsülhető túl a jelentősége – még akkor is, ha itt éppen mellékszerepet játszik, a szövegek között ugyanis

számos olyan dialógus található, amelyekben lovak adásvételéről esik szó, máskor a fönti példához hasonlóan szereplőként tűnnek föl ezek a jószágok. A ló vagyontárgy, érték, árucikk, jelen esetben közlekedési eszköz, amellyel a lovas vadászni megy. A skót utazó, Alexander Burnes, aki a Brit Kelet-indiai Társaság szolgálatában járt Buharában, megemlékezik róla, hogy még a bazárban is mindenki – a nőket is beleértve – lóháton közlekedett (Burnes 1834: 262, 276). Láthatóan elválaszthatatlan tehát a karakterük a lótól.

A következő dolog, amit megfigyelhetünk, az a pusztai vadászat, ami a városi ember számára is megélhetést jelenthetett. Úgy tűnik, hogy ebből nem csak önmagának tudott betevőt szerezni, hanem módja volt rá, hogy akár másokat is részesítsen belőle. A nomád életvitel fontos elemeként a vadászattal kapcsolatban nem feledkezhetünk meg Vámbéry Ármin özbegekről szóló jellemzéséről, amelyben leírja, hogy még a letelepedett özbeg ember is minduntalan a régi, nomád élete után vágyakozik vissza, és többre becsüli a nemezsátort, mint a szilárd épületet (Vámbéry 1885: 430–432).

Végül pedig emeljük még ki, hogy milyen fontos is számukra a közösségi összetartás. Ennek több szintje is megjelenik a fölolvastott dialógusban, úgymint a rokoni kapcsolatok tevékeny ápolása, a jószomszédi viszony fönntartása, de még a távoli ismerős is számon kéri a másiktól, ha az megfeledkezik róla.

Az egymásról való gondoskodás, egymás számontartása ugyancsak visszaköszön a következő kis részletből:

„Hét napja, hogy Bay Muḥammad beg elment Taskurganba, és a mai napig nem érkezett vissza. Bizonyára megölte őt

egy útonálló. Ha élne, akkor hamar visszatért volna, ennyit nem késlekedne. Subhānquli beg elküldött két embert, hogy nézzenek utána, de három napja, hogy róluk sem jött hír. Hová mehettek?” (‘Āsūr é. n.: 26v–26r)

Itt egy újabb fontos momentumot is észrevehetünk. A városokat összekötő utak mentén a rablócsapatok állandó rettegésben és fenyegetettségben tartották az utazókat és a kereskedők karavánjait, akik mellesleg éppen ezért mindig jól föl voltak fegyverkezve. A zsákmány reményében az esetleges túlerőtől sem riadtak vissza a banditák, sőt a rablócsapatok gyakran egymást is kíméletlenül megtámadták. Ha az imént a vadászatot a nomád életmód maradványaként említettük, akkor a portyázást annál inkább annak tarthatjuk, hiszen ‘Āsūr beg történeteiben nem csupán a gazemberek és a gonoszok oldalán jelennek meg az útonállók. A nagy zsákmány diadala világlik ki a hencegő özbeg vitéz elbeszéléséből:

„Ez történt velem: [...] Egy nap tízen összefogtunk vitézek, lóra szálltunk, és elmentünk útonállónak. Akkor száz iráni lovasra bukkantunk a pusztában. Ahogy megláttak minket, ránk támadtak. Harminc embert levágtunk és megöltünk közülük. Húszat élve elfogtunk és megkötöttünk. A többi ötven lovas elmenekült. Aztán elvettük mindegyiküktől a fegyvert és a lovat.” (‘Āsūr é. n.: 37r–38v)

Vámbéry is ezzel összhangban folytatja a jellemzését az özbegekről. Rettenthetetlen, bátor, hűséges és igazlelkű harcosok, akiket férfiaságukban egyúttal a komolyság és a kimértség, sőt a komorság, a hallgatagság és a nehézkesség jellemez (Vámbéry 1885: 432–433). A becsületességet jól illusztrálja a következő történet, amelyet a hudzsandi Qarabaz hāntól idéz ‘Āsūr beg:

„Egy nap, miután a mecsetben elmondtuk a déli imát, leültem, és a Vazífát olvastam. Vali beg, Yalangtüs hān százados fia is ott ült. Ekkor bejött 'Azizberdi beg, letétben hagyott nálam huszonöt ezüstöt, és elment. Amikor befejeztem a Vazīfa olvasását, hazamentem, és eltettem az ezüstöt. Másnap ismét elmentem a mecsetbe és leültem. Az emberek éppen a mosakodásukat végezték. Egyszer csak odajött hozzám Vali beg, és azt mondta: »Hol van az a huszonöt ezüst, amelyet 'Azizberdi beg tegnap adott át neked letétbe, mielőtt elment?« Azt feleltem: »Otthon van. Miért kérdezed te azt?« »Kelj föl, hozd gyorsan, és add ide!« Csodálkoztam ezen a beszéden. Azt mondtam: »Ki vagy te, hogy elkéred tőlem azt az ezüstöt?« »Valamire kell nekem, kölcsönveszem tőled. Egy hónapon belül vissza fogom fizetni.« Azt feleltem: »Ha az én vagyonom lenne, akkor dönthetnék róla, hogy odaadom-e vagy sem. Most azonban, mivel ez valakinek a letétje, nem helyes belőle kölcsönadni másnak, mert az hűtlen kezelés volna.« »Ne gyere ezekkel a kifogásokkal! Hozd az ezüstöt, és add ide! Hiábavaló kifogásokat keresni! Nem menekülsz a markomból!« »Mit akarsz tenni?« »Megöllek.« »Ha engem megölsz, hogyan menekülsz meg a rokonaimtól?« »Teszek a rokonaidra!« Ahogy ezt mondta, kardot rántott, és rám rontott. Éppen volt nálam egy dorong. A kezére sújtottam és eltörtem, így a kard kiesett a kezéből a földre. Ezután fölkaptam a kardot, és azt gondoltam a szívemben, hogy megölöm azt a gazembert. Többen azok közül, akik összegyűltek, hogy bámészkodjanak, megsajnálták őt, kimentették a kezem közül, és elvezették onnan.” (‘Āsūr é. n.: 42r–43r)

Gyönyörű példája ez annak, ahogy a jellemes ember nem ijed meg a zsarolástól vagy a fenyegetéstől, és az ígéretéhez való hűség mellett élete kockáztatása árán is

kiáll. Figyelemre méltó, hogy mindez a mecsetben játszódik. Qarabaz ḥān a *Vaḏīfāt* olvassa, amely bizonyára az iszlám előírásairól szóló könyv lehetett. Qarabaz ḥān tehát amellett, hogy becsületes, egyúttal kegyes és békés ember is, aki rászánja az idejét arra, hogy elmélyedjen vallása tanításaiban. Éles kontrasztot mutat ez a belső indíttatású kegyesség Vámbéry beszámolójával Buharáról, ahol az emír rettentő szigorral tartatja be mindenkit az iszlám előírásait, sőt erőnek erejével hurcoltatja be a mecsetbe azokat, akik nincsenek jelen az ima idején. Vámbéry azt is hozzáfűzi, hogy mindez pusztán a látszat és a külsőség kedvéért történik – hogy a mecsetben kinek min jár az esze, netalán alszik, az már mellékes (Vámbéry 2013: 249–250). Qarabaz ḥān példája azt mutatja, hogy egyesek viszont valódi, képmutatás nélküli buzgósággal merülnek el az iszlám tanaiban.

Az iménti történetben fölmutatott becsületesség ellentpontjaként máshol megjelenik a becstelenség és a tolvajlás is. Burnes ugyan azt írja, hogy Buharában rendkívül nagy a biztonság, mert a rendőrség igen hatékonyan működik. Akár egy nagy halom ruhaárut is az utcán lehet hagyni éjszakára, hiszen biztonságban van, és senki sem fogja ellopni (Burnes 1834: 279). Vámbéry hozzáteszi még, hogy olyan szintű fegyelmet tartanak a városban, hogy még az utcára sem szabad kimenni éjjel, tudniillik a rendre és a lakosok erkölceire ügyelő csendőrök mindenkit elkapnak, aki a takarodót jelző trombiták hangja után kint kószál a sötétben. De ez a biztonság nem volt mindig ilyen nagy. Két kis részletet idézhetünk 'Āsūr begtől erre vonatkozóan:

„Az ember egész éjjel nem tud aludni, mert fél a tolvajoktól, estétől reggelig álmatlanul fekszik. És még az ilyen éberség

ellenére is több házban történik betörés minden éjjel. Ti csak ma érkeztetek ebbe a városba. Jövevények vagytok, ezért nem tudjátok, milyen állapotok vannak ebben a városban. Ezt tanácsként mondjuk nektek. Vigyázzatok! Százszor is vigyázzatok! Nehogy éjszakára elővigyázatlanul feküdjetek le! Tizen vagytok vitézek. Abból öt vitéz feküdjék le, öt maradjon ébren! Ha nem így tesztek, akkor azt megbánjátok!” (‘Āsūr é. n.: 45r–46v)

Ez a jó tanács jelzi a fenyegetettség mértékét, hiszen egyetlen ember nem elég éjjeliőrnek, mindjárt ötnek kell éberren vigyáznia, hogy az éjszaka nyugodalma biztosított legyen. A másik idézet:

„Egy nap elvittem a ruháimat a ruhamosóhoz, hogy mos-
sa ki őket. Harmadnap ismét elmentem hozzá, és kértem
a ruháimat. »Hogy adjam oda a ruhádat? Nincs nálam.«
»Mi lett vele?« »Éjjel tolvaj járt a házamban, és az összes
ruhát ellopta, amit az emberek mosásra hoztak hozzám.
Hogyan kerítsem elő most azt a tolvajt, hogy odaadassam
vele a ruháidat?« Ezt a beszédet hallva nagyon megijedtem.
A ruhamosónak nem mondtam semmit, csak leültem mellé.
Ezután sok ember jött, akiknek a ruhái nála voltak, és így
szóltak: »Add ide a ruhánkat! Mit csináltál a ruhánkkal?« »A
ruhátokat egy tolvaj ellopta.« »Hazudsz! Ugyan honnan jött
volna tolvaj? Eladtad és megetted!« »A Magasságos Isten
a tanú rá, hogy nem adtam el, és nem ettem meg. Tolvaj
lopta el.« Bármennyire is hajtogatta ezt esdekelve, senki sem
hitt neki. Szitkokat szórtak rá, pofon ütötték, megrugdosták.
A szerencsétlen csak sírt. Azután Yolbars hān elé vitték a ru-
hamosót, és így szóltak: »Itt hozzuk a tolvajt megkötözve.
Adassák vissza vele a ruhánkat!« A kán a ruhamosóra pil-
lantva fölismerte őt, mivel az hét évig mosta a hadseregének

a ruháit. Így szólt: »Ezt az embert vétkesen kötötték meg és hoztátok ide. Nem tolvaj.« Ezután adott néhány ezüstöt azoknak a keményszívű embereknek, és így megmentette a szerencsétlent.” (’Āsūr é. n.: 41r–42v)

Ez utóbbi történetben ismét fölűnik a becsületesség, amely végezetül elnyeri az igazságos ítélet jutalmát, de ezúttal másfajta próbának vették alá, mint a letétbe helyezett pénz esetében. Rendkívül érzelmes, feszültséggel teli és szájalomra indító az a helyzet, amelybe a ruhamosó és a történet elbeszélője belecsöppen, és amelyből csak a hatalom tekintélye tudja kimenteni a szerencsétlen iparost. A ruhájukat követelő emberek kegyetlenségével szemben áll a mesélő megértő és empatikus jelleme, aki csöndben leül a bajba jutott embertársa mellé, és higgadt-ságával tanúbizonyságot tesz helyes ítélőképességéről.

Szintén a becsületességgel áll szemben az ügyeskedő és önző ember alakja. A letétbe helyezett pénz hűséges megőrzésének esete mellett sikkasztásról és hűtlen kezelésről is olvashatunk ’Āsūr begnél. A következő párbeszédben maga az uraság vonja kérdőre a szolgáját:

„A Magasságos Isten feketítse be arcodat mindkét világon! Száz ezüstöt küldtem veled a hazara Qurbān begnek. Miért nem adtad oda neki? Az a szerencsétlen szükeget szenvedve halódik éjjel-nappal. Mi az oka, miért nem adod oda neki? Az igazat mondd, ne hazudj! – Ez az alávaló szolga nem olyan tehetős, hogy Őméltósága száz ezüstöt adasson vele valakinek. Neki én nem adnék. Az az igazság, hogy Qurbān beg ettől a szolgától ötven ezüstöt kapott kölcsönbe. Lejárt a hitel öt esztendeje, ő nem jelentkezett, és én befáradtam, hogy kérjem tőle a pénzt. Semmit sem kaptam vissza. Amikor Őméltósága küldött velem neki száz ezüs-

töt, akkor megragadtam az alkalmat, hogy visszavegyem a saját kölcsönömet. Ha ő nem adja meg, hát én sem adom oda neki a száz ezüstöt. Ezt a dolgot, amit Őméltósága mondani kegyeskedik, tudniillik hogy ő szükséget szenved, azt tévesen mondja, ő ugyanis nem szegény. Az a szégyentelen hazug folyvást azt csinálja, hogy elmegy a gazdag urakhoz, és hamisan eléjük tárja az ő nincstelenségét. Sok aranyat kicsal tőlük ezzel az ürüggyel. Néhány napja, hogy három-ezer ezüstöt küldött Jarkendbe a vejének, hogy kereskedjék azzal." (Āsūr é. n.: 54v–54r)

A konfliktusban ismételten ellentétek bontakoznak ki előttünk. Az uraság adakozó jóindulata szemben áll a kérdőre vont szolga sikkasztásával, de a csaló Qurbān beg színjátékával is, amely a bőkezű adakozást naiv, tudatlan cselekedetté mérgezi.

Az önbíráskodásra, illetve a szolga önzőségére meglepő párhuzamot találunk Burnes egyik történetében. Egy alkalommal egy csapat Buharából jövő kereskedő szállt meg nála Kabulban. A segítségét akarták kérni, mert szerencsétlen módon a határon átkelve meg akarták kerülni a vámot, és ezért letértek az útról. Azonban elfogták őket, és elkobozták minden vagyonukat, mintegy tízezer aranyat. Düst Muḥammad ḥān, Kabul ura az angolokra és az oroszokra hivatkozott, hogy ők is lefoglalnak minden csempészárut, és semmit sem akart visszaadni a kereskedőknek. Burnes közbenjárására aztán keservesen sikerült visszaszerezniük a vagyon negyedét.

Néhány nap múlva azonban a kincstárnok rátette a kezét az elkobzott pénzre, és arra hivatkozott, hogy elmaradás volt a fizetésében. Düst Muḥammad ḥānnak természetesen nem volt ínyére ez a fajta magyarázkodás.

A kincstárnokot elfogták, és ki is végezték volna, ha Dūst Muḥammad ḥān testvére, Navāb Cabbār ḥān nem lép közbe, és folyamodik kegyelemért a kincstárnok érdekében. Azzal érvelt, hogy a felelősség inkább a kincstárnok megbízóját terheli, amiért megbízhatatlan embert nevezett ki erre a pozícióra. A sikkasztó kincstárnokot végül egy kiadós botozás fejében eleresztették (Burnes 1842: 248–250).

Burnes és Vámbéry egyaránt utal arra, hogy Buharában az utcán, a bazárban, a mecsetek előtt, vagyis az egész városban mindenütt elbeszélők mulattatták a járókelőket és a báméskodó tömeget, voltak, akik az iszlám szent embereinek az életéről mondtak el történeteket, mások különféle pletykákat híreszteltek az arra éhező semmittevőknek. Utazóink beszámolóí szerint elég volt csak leülni egy padra, nézelődni és figyelmesen hallgatni – a látottakból és az elbeszélésekből kiválóan meg lehetett ismerni, hogy milyenek is a város lakói (Burnes 1834: 146, 273; Vámbéry 2013: 241). Nem kizárt, hogy 'Āsūr beg korában is voltak ilyen utcai szónokok (akár Buharában, akár más városokban), és lehetséges, hogy a nyelvkönyv szöveggyűjteményében egy-egy elbeszélésnek vagy párbeszédnek éppen ezek az elbeszélők lehettek a forrásai. Az itt idézett néhány történet csak ízelítő volt 'Āsūr beg írásaiból, de talán e rövid szemelvények is meg tudták villantani, hogy a szövegekből milyen eleven képet kaphatunk a bennük szereplő kánsági törökök jelleméről, és már-már úgy érezhetjük, mintha mi is ott ülnénk egy padon a bazárban – 'Āsūr beg korában.

Felhasznált irodalom

- 'Āsūr (é. n.) *Kitāb-i nišāb ba zabān-i turkī*, London (British Library, Or. 404).
- Burnes, A. (1834) *Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore. I–III*, London.
- Burnes, A. (1842) *Cabool: Being a Personal Narrative of a Journey to, and Residence in That City, in the Years 1836, 7, 8*, London.
- Czentnár A. (2016) Egy keleti török nyelvkönyv kézirata Indiából: Keller L. (szerk.) *Megcsalt reményünk. XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely. 123–137.
- Felföldi Sz. (2011) Stein Aurél „ismeretlen” negyedik expedíciója a Selyemút vidékén: Dobrovits M. (szerk.) *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely. 427–439.
- Vámbéry Á. (1885) *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*, Budapest.
- Vámbéry Á. (2013) *Dervisruhában Közép-Ázsián át*, Dunaszerdahely.
- Zsigmond Á. É. (2008) Orosz utazók a XIX. század első felében Közép-Ázsiában: Dobrovits M. (szerk.) *A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely. 326–336.
- Zsigmond Á. É. (2009) Cserkasszkij Alekszandr Bekovics élete és tragikus kimenetelű expedíciója: Dobrovits M. (szerk.) *A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely. 230–240.
- Zsigmond Á. É. (2011) Florio Beneveni rendkívüli expedíciója és útinaplója: Dobrovits M. (szerk.) *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely. 351–361.

Új adatok Vámbéry életéhez és hazai percepciójához

Kevés olyan hazai orientalistánk van, akinek az élete olyan alaposan fel lenne dolgozva, mint Vámbéry Árminé. Már maga Vámbéry is több munkájában törekedett kalandos életpályájának megörökítésére. (Vámbéry 1864; Vámbéry 1865; Vámbéry 1867; Vámbéry 1884) Ezek közül természetesen kiemelkedik a *Küzdelmeim* angol és magyar nyelvű kiadása. (Vámbéry 1904; Vámbéry 1905) A halálát követő több mint 100 esztendő alatt pedig számos biográfia mellett cikkek százai foglalkoztak életének vagy munkásságának egészével, avagy egy-egy időszakával, esetleg részletével vagy aspektusával.¹ Különösen fontos eredmények születtek Vámbéry életével kapcsolatban

¹ A legújabb és az eddigi legteljesebb bibliográfiát lásd Knüppel 2017.

a dunaszerdahelyi nemzetközi Vámbéry-konferenciákon, illetve a konferenciák anyagát tartalmazó kötetekben.² Mindezek ellenére Vámbéry élete még számos feltáratlan és izgalmas elemet, ismeretlen részletet hordoz, amely momentumok fontos adalékkal szolgálhatnak egy mind teljesebb, komplexebb életmű felvázolásához. Jelen tanulmányban ugyan csak mozaikszerűen, de több ilyen, a kutatás számára mindeddig ismeretlen vagy feltáratlan részletet mutatok be. Ezek nem pusztán Vámbéry életéhez és munkásságához szolgáltatnak új adatokat, de a tudós és ember hazai és nemzetközi percepciójához is.

A pesti egyetem tanára

Vámbéry zajos nemzetközi sikereit követően kérvényezte a bécsi udvarnál, hogy egyetemi tanárrá nevezzék ki a pesti egyetemen. Kérését Mailáth György magyar udvari főkancellár is támogatta, ellenben a tanügyi tanács kifogásolta iskolázottságának hiányosságait, s végül csak tanítói kinevezését támogatták. Pesti egyetemi kinevezését végül 1865. július 20-án írták alá.³ A keleti nyelvek nyilvános rendes „tanítójaként” kezdte meg a működését. Nem kellett azonban sokat várnia, hogy „tanítóból” előrébb lépjen: 1868. április 4-én nyilvános rendkívüli tanár, majd 1870. július 21-én nyilvános rendes tanár lett.

² A dunaszerdahelyi konferenciakötetek Vámbéryről szóló cikkei nemrégiben összegyűjtve, együtt is megjelentek Sárközy Miklós szerkesztésében: Sárközy 2015.

³ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv: IB BM 1865. 3886.

(Kovács 2012: 140) Így ő lett a budapesti bölcsészkar második zsidó származású professzora, aki nem mellesleg valóban nemzetközi hírnévű volt. A pesti egyetem egyébként 1881-ben díszdoktorává avatta, de a dublini Trinity College is hasonló megtiszteltetésben részesítette több mint húsz évvel később, 1902-ben. (Kovács 2012: 141) Nagyon izgalmas az egyetemi tanrendből kikeresni Vámbéry óráit mondjuk az 1883–1884-es tanévben:

Első félév:

Török-tatár nyelv; hétfőn, kedden és csütörtökön d. u. 3–4-ig (Dr. Vámbéry Ármin ny. r. [nyilvános rendes] tanár – VII. sz. tanterem)

Délszibériai-török tájbeszéddek; hétfőn, kedden és csütörtökön d. u. 2–3-ig (Ugyanazon tanár – Ugyanott)

Szaadi Gulisztanja (persa olvasmány); szerdán és szombaton d. u. 3–4-ig (Ugyanazon tanár – Ugyanott) (Tanrend 1883: 27)

Második félév:

Török-tatár nyelv; kezdők számára; hétfőn és kedden d. u. 2–3-ig (Dr. Vámbéry Ármin ny. r. [nyilvános rendes] tanár – VII. sz. tanterem)

Kemalpasazade Mohacs-name-ja; hétfőn, kedden és szerdán d. u. 3–4-ig (Ugyanazon tanár – Ugyanott)

Divani Hafiz Szudi commentar Javad; pénteken és szombaton d. u. 2–3-ig (Ugyanazon tanár – Ugyanott)

Török társalgás; hetenkint kétszer, később meghatározandó időben (Ugyanazon tanár) (Tanrend 1883a: 28)

Vámbéry egyik legjobb barátjának, Szilády Áronnak az 1870-es években írott leveléből kiderült, hogy 1300 forintot keresett akkoriban egy évben. (Idézi: Kovács 2001) De érdemes felidézni Herman Ottó egyik képviselőházi beszédét is, melyet 1885. január 23-án mondott el a magyar egyetemek helyzetéről. Ebből pontosan kiderül, hogy Vámbéry ezért a sok óráért, világhírű tudósként mennyit is keresett fizetésén felül a tandíjak után járó összegekből a pesti egyetemen:

„T. ház! Legelőször előveszem a bölcsészeti facultást, előre bocsátva, hogy a budapesti tudomány-egyetem rendes tanárainak fizetése 2,500 frt és 1,500 frt a rendkívülieké. Ezekhez csatlakozik 400 és 300 frt lakbér. Már most, t. ház, a bölcsészeti karnál az 1883-4-ki tanévben a fizetésen felül a tanpénzek után befolyt jövedelmek a következők [173] voltak: Margó Tivadar kapott 3,118 frtot, a krajczárokat elhagyom; Than Károly 5,997 frtot; Szabó József 2,627 frtot; Kerékgyártó Árpád 1,960 frtot; Tély Iván 442 forintot; Hatala Péter 36 frtot; Horváth Árpád 73 forintot; Lubrich Ágost 322 frtot; Hunfalvy János 116 frtot; Vámbéry Ármin 16 frtot; Jurányi Lajos 3,154 frtot; Kondor Gusztáv 149 frtot; Salamon Ferencz 79 frtot; Budenz József 96 frtot; Eötvös Lóránt 3,301 frtot kapott.”⁴

Árulkodó adat, hiszen az órákat látogató hallgatók után határozták meg ezeket az összegeket! Vámbéry egyébként 1905-ben vonult végleg nyugalomba, s ezzel a ke-

⁴ Herman Ottó: *A magyar egyetemek helyzetéről*. 1885. január 23. KN. 1884–1887. III. 170–175 (Szabadfalvi 1996: 263).

leti nyelvek tanszéke is megszűnt egy időre a budapesti egyetem bölcsészkarán. (Kovács 2012: 141)

Mikszáth Kálmánnal

Ha a Vámbéryről készített portrékat végignézzük, általában egy szigorú, de legalábbis komoly férfiú néz vissza ránk a fotókról. Vámbérynek azonban nyilvánvalóan volt egy közvetlenebb, derűsebb arca is, ezt a róla szóló beszámolók, anekdoták egytől-egyik mind megerősítik. Sokan tartották róla, hogy kedves társalkodó, Jókai Mór rendkívülinek tartotta előadásának erejét és eredetiségét. Egy ízben egy pesti újság pedig azzal a körkérdéssel fordult az akkor legismertebb magyar írókhoz, hogy melyek a legkedvesebb olvasmányai? Jókai azt felelte, hogy a Biblia, Shakespeare és Vámbéry. (Germanus 1932: 608; lásd még Jókai 1907: 379–382.) Szerencsére előkerült egy olyan fotó is Vámbéryről, melyen ezt a vidám, derűs arcát mutatja felénk. Az 1906 és 1909 között a szabadban, egy épület előtt készíthetett képen (sajnos a fotó hátoldalán nincs semmilyen további adat, sem a készítés időpontjára, sem helyszínére, sem pedig a készítő személyére vonatkozóan) az ülő és szivarozó Vámbéry mellett álló alak nem más, mint az ugyancsak szivarozó Mikszáth Kálmán. A békebeli hangulatot árasztó fotográfián mindkét úriember arcán hamiskás, csibészes mosoly látható, mintha egy jó viccet meséltek volna épp egymásnak. Mikszáth keménykalapban, Vámbéry az elmaradhatatlan jellegzetes fejfedőjében [1. kép].⁵

⁵ A képet nagyon köszönöm Molnár Attilának, az Erdélyi Fotográfia Múzeumért Egyesület vezetőjének!

Vámbéry és Mikszáth ekkor már évtizedek óta ismerték egymást. Mikszáth a *Pesti Hírlap*, majd a *Budapesti Hírlap* szerkesztőjeként is gyakorta került kapcsolatba vele, nem meglepően több cikkében, művében is feltűnik a tudós alakja. Mikszáth bámulta Vámbéry zamatos magyar beszédét, kiváló stílusát. A Magyar Tudományos Akadémiára került könyvtárában Vámbéry *Közép-ázsiai utazása* is megvolt. (Méreiné Juhász 1963: 61) A *borivók* című 1877-es ugyancsak jóízű tárcájában így emlékezik meg Vámbéry alakjáról:

„A másik magyar embert, akivel bizonyítani akarok Vámbéry Ármin fogta, mikor mint török dervis künn utazgatott Boldog Arábia sivatagjain. Ez egy szegény Selmec vidékéről a katonaujoncozás elől évtizedekkel előtt megszökött szabólegény, kit Vámbéry egy heves disputában találtl a kunyhója előtt [...] És most adjuk át a szót magának Vámbéry úrnak. Megösmerkedtem Nagy Ferenc hazánkfiával – így szól – és több napot töltöttem kunyhójában. Igen szegény fickó volt. Mindeféleképp szerettem volna segíteni állapotán, és mint-hogy az arabsok a szőlőt termesztik, de a bor készítéséhez nem értenek, megtanítottam tehát borkészítésre s vettem neki néhány kosár szőlőt, hogy azzal itt üzletet kezdjen. A dolog jól is ment eleinte. Mindjárt az első készítményből tetemes haszna lett, úgyhogy most nagyobb mennyiségű szőlőt szerezhetett be. Már azt hittem, hogy boldogulni fog midőn egyszerre kilyukadt belőle a magyar erkölcs. Midőn már a csekély kezdetből jelentékeny borkészítési üzlethez vergődött, egyszerre kedve szottyant, összehítta a szomszédkunyhókban lakó arab szomszédait és olyan „magnum áldomást” csapott, hogy reggelre nem maradt egy csepp

bora sem. Legyen bárhol a földtekén, mégis csak mindenütt egyforma a magyar ember!” (Mikszáth 1998: 373–374)

Vámbéry pesti lakásai

Amikor eldőlt, hogy Vámbéry Magyarországon marad és nyelvtanárként kinevezést nyert a Pesti Egyetemre, világgossá vált, hogy bár világpolgár volt, mégis alapvetően budapesti lakossá fog válni. Érdekes kísérlet ugyanakkor kibogarászni a kor egyetemi almanachjaiból és a budapesti cím- és lakjegyzékekből Vámbéry pesti címeit és költözéseinek históriáját. Ha csupán a címeket nézzük ugyanis Vámbéry rendkívül sokat költözött:

A Magyar Királyi Tudomány-Egyetem személyzete 1865–66 című műben Vámbéry Ármin, a keleti nyelvek rendes tanítójának lakcíme „*Lipótútcza 46*”⁶ (Személyzet 1866: 8) Ugyanezen mű 4 évvel később kiadott változatában Vámbéry címe már megváltozott, a tudós elköltözött az Alduna-sor 32-es szám alá (feltehetően ebben közrejátszott az is, hogy 1868-ban eljegyezte, majd elvette felségét, a költözésre már együtt kerülhetett sor). (Személyzet 1870: 9) Ez egy szerény kétszobás volt, ahol – ahogy ő maga mondogatta: az egerek egészen fesztelenül nyargaltak fel s alá. Ezt a címet erősíti meg a *Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja* is 1873-ból. (Almanach 1873: 20)

⁶ A *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1866* című munkában is lényegében ugyanez a cím jelenik meg: „*Leopoldgasse 46*” (Pester Lloyd-Kalender 1866: 94).

Az Almanach 1886-os kiadása szerint viszont Vámbéry címe megváltozott: a Ferencz József-rakpart 2 szám alá, egy négyszobás lakásba költözött. (Almanach 1886: 27) Anyagiilag is jobban állt már és a bővülő család (Rusztém fia születése) miatt is nagyobb lakásra volt szüksége. Ezt sugallja a *Budapesti Czim- és lakjegyzék első*, 1880–1881-es évfolyama is. (Czim- és lakjegyzék 1880–1881: 285) Ugyanezen kiadvány 1900–1901-es évfolyama (ekkor már *Budapesti Czim- és lakásjegyzék* a címe) szerint viszont Vámbéryt már a Ferencz József-rakpart 24-es számú házában találhatjuk, (Czim- és lakásjegyzék 1900–1901: 1588) sőt az egyetemi Almanach 1912-as száma szerint is itt lakik Vámbéry. (Almanach 1912: 66) Ez a második emeleti Dunára néző ötszobás lakás volt a tudós utolsó lakhelye, amit nagyon szeretett: a dolgozószobáját, a könyvekkel terhelt könyvespolcaival, ázsiai ereklyéivel vagy épp királyi pártfogói arcképeivel [2–3. kép].

Vámbéry tehát a Lipót utcából történő elköltözését követően lényegében végig ugyanazon utcában lakott, még ha az utca neve időről-időre meg is változott. Az 1700-ban Duna sornak (Donau Zeile) nevezett Duna-parti területet ugyanis 1838-ban Alduna sornak (Untere Donau Zeile) nevezték át. Ugyanezt az utcát 1873-ban már Ferencz József sétánynak hívták, 1879-ben pedig átkeresztelték Ferencz József rakpartnak. Tudnunk kell azt is, hogy az utcák átnevezése mellett az itt található épületek számozását is időről-időre változtatták, annak köszönhetően, hogy újabb és újabb épületeket húztak fel a területen. Az utca/rakpart azóta persze további névváltozásokon ment keresztül, mostanság épp Belgrád rakpartnak hívják.

Az épület, amelyben Vámbéry egykori utolsó, Dunára néző lakása volt, ugyancsak viharos saját történelemmel

bír, volt lakóház, kiscgazda pártház, s ki tudja még mi minden. 2018-ban épp egy alapos átépítés zajlik benne, hogy elegáns hotelként működhessen majd tovább [4. kép].

A tudós halálát követő évben özvegye a *Czim- és lakásjegyzék* 1914-es évfolyama alapján még ott élt (Czim- és lakásjegyzék 1914: 2406), de a kiadvány 1916-os évfolyamában már nincs nyoma (Czim- és lakásjegyzék 1916), pedig Vámbéryné öt évvel túlélte férjét, s csak 1918-ban halt meg.

Vámbéry levélemlémái

Vámbéry a kor szokásainak megfelelően rendkívül kiterjedt levelezést folytatott. Levelei révén tartotta kapcsolatait nemcsak külföldi, de itthoni ismerőseivel, barátaival, kollégáival, a kiadóival, újságszerkesztőségekkel stb. E levélváltásai során Vámbéry láthatóan nagyon adott a részletekre is. Egy hozzá hasonló körökben mozgó úriember rendszerint saját levélpapírost használt, s gyakorta saját emblémát is készíttetett és nyomtatott ezekre a levélpapírokra. Arisztokratáknál ez az embléma általában a családi címer volt, de egy zsidó családból, szegénysorból származó tudósnál ilyen természetesen nem jöhetett számításba. Vámbéry ezért nevének kezdőbetűiből készíttetett levélemlémákat. Összesen három ilyenről van tudomásunk, de nem kizárt, hogy további variánsai is lehettek. A három levélemléma szinte ugyanazon évekből származó dokumentumokon is feltűnik, tehát különösebb kronológiát nem lehet közöttük felállítani, a tudós hol ezt, hol pedig amazt használta.

Az első embléma két szembefordított virágot (talán liliomot) mintázó jelében mind közül a legnehezebb felismerni a tudós vezeték- és keresztnévének két kezdőbetűjét, a szembe fordított V és A betűket [5. kép]. De nem kétséges, hogy az embléma a 19. század végén elterjedő szecessziós művészet hatásait mutatja.

A második embléma már sokkal jellegzetesebb, egyedi vonásokat is tükröz [6. kép]. Egyszerű címerpajzs alakú mezőben egy nagy V betűn egy „keresztülvetett” nagy A betű, felette vízszintesen rajzolt félhold, amely felett pedig egy hatágú csillag látható. Az utóbbi két elem egyértelmű utalás Törökországra, s jól hangsúlyozza Vámbéry múltját, kapcsolatait, érdeklődését, kutatásainak tárgyát.

A harmadik embléma talán a legösszetettebb. Ezen egy különlegesen megrajzolt kis antiqua *a* betű látható, melyen „keresztülbújtatták” az indaszerűen tekergő és speciális végződéssel ellátott *v* betűt. Az összefonódó betűpár felett ugyancsak az inkriminált félhold és csillag látható.

Utcatáblák egykor...

Az utcatáblák nagyon sok mindenről árulkodnak. Jelezhetik egy ország felfogását a saját múltjával, s jelenével kapcsolatban. E táblák le- vagy felcsavarozása történelmi, politikai változásokat jelezhet; de sok mindent elárulhat egy népről az, hogy mit gondol e táblákon szereplő személyekről, s vajon mit kezd emlékükkkel és hagyatékukkal. Itt, Közép-Európában talán ezért is ilyen drámai az utcatáblák története.

Nincs ez másként a Vámbéryről elnevezett közterekkel kapcsolatban sem. Három olyan helyszínen volt vagy van Vámbéry utcatábla, amelyhez a tudós élete folyamán kötődött: Londonban, a Csallóközben és a mai Magyarországon. Ma már csupán egy út, két utca és egy tér viseli Vámbéry nevét, de nem volt ez mindig így. A Vámbéry utcatáblák története sajnos hű tükrö a 20. század viharos történelmének.

1900. szeptember 20-án Mihálylovcis István Makó városának egyik városi képviselője több képviselőtársával egyetemben azzal a kéréssel fordult a testülethez, hogy a református városrész legjelentősebb utcájának nevét *Vizes utcáról Kálvin utcára* változtassák.

Ezzel kapcsolatban a polgármester megjegyezte, hogy bizonyos utcák „*ez idő szerint helytelen és ízléstelen nevekkel bírnak (mint Nagybába, Nadrágszár stb.)*”.⁷ Ezért utasította a testületet, hogy a következő ülésre tegyen javaslatot az utcanevek revíziójára. A makói városi testület 1900. november 11-én fogadta el azt a határozatot, amelyben a város 63 utcájának változtatták meg az elnevezését. Így lett Baross, Thököly, Csokonai, Apaffy vagy épp Wekerle utca Makón. A rendelet 34. pontja pedig arról rendelkezett, hogy a korábbi *Kukorica utca* a *Vámbéry utca* nevet kapja meg. (Buzás–Tóth 1992: 13, 40) De a magyarországi zsidótörvények (1938–1941) életbe lépésekor az utca nevét Kőrösi Csoma Sándor utcára változtatták meg; s az ugyancsak érdemes másik keletkutatónk nevét viseli mind a mai napig.

⁷ Makói Városi Levéltár. Polgármesteri Hivatal iratai 1880. I. 70. – idézi: Buzás–Tóth 1992: 12.

Vámbéry élete jelentős részében Budapesten (illetve korábban Pest-Budán) élt, de épp itt rendkívül hosszú ideig nem volt közterület elnevezve róla. 1932-ben születésének centenáriumán a Kolozsvárott megjelenő *Új Kelet* hasábjain szóvá is tették, hogy a szegény zsidó fiúról, aki királyok barátja volt, hiába neveztek el még Londonban is utcát, Budapesten még sem viseli a nevét egyetlen közterület sem. (Lapszemle 1932: 10) Minderre azonban egészen 1948-ig kellett várni, amikor is az V. kerületi Zápolya utcát a Budapesti Utcaelnevezéseket Előkészítő Bizottság Vámbéry Ármin utcára változtatta. (MTI 1948.) De ez is mindössze négy évig viselhette a tudós nevét, 1952-ben ugyanis a ma is használatos Gogol utcára keresztelték át.⁸ Azóta sincs Budapesten Vámbéryről elnevezett utca.

Dunaszerdahely viszont – a település, amely ugyan nem volt szülővárosa Vámbérynek, de amelyre mégis szülővárosaként tekintett – már a II. világháborút megelőzően Vámbéryről nevezte el egyik közterületét, a korábban „Lefutósnak” nevezett utcát. Az *Új szó* egyik 1972-es számában értesülünk viszont arról, hogy a szocialista modernizáció jegyében a Vámbéry utca régi házait elbontották, az utcátábla pedig ki tudja hová kerülhetett. (Méri 1972: 5)

⁸ Az egykori Zápolya utca csak négy évig viselte Vámbéry nevét, pusztán egyetlen térképen leltük nyomát: ez a Kókai-féle Budapest térkép (Közért édesség bolt N.V. fiókhálózata az átvétel időpontjában – 1:25 000 – Irmény-Molnár László, Jäger Károly – kiadta: Kókai Lajos – 92×77 (BFL XV.16.e.251/103) [7. kép]).

... és most

Talán nem meglepő, hogy Vámbéryről utcát neveztek el Londonban; de az már inkább, hogy minderre még életében sor került: valamikor 1901 és 1906 között. Az 1901-es népszámlálás (cenzus) adatai között még nem szerepel a *Vambery road* (azaz Vámbéry-út) (Census 1901), de a *Report of the British and Foreign School Society* 1906-os évfolyamában már említik a Vámbéryről elnevezett utat. (Report 1906: 31) Jól jelzi Nyugat-Európa és benne Nagy-Britannia állandóságát, általános viszonyait, hogy a London délkeleti részén található Hampstead városrészenek Woolwich körzetében (London SE 18 3HA) mind a mai napig létezik a *Vambery road* (amely nem egyezik meg a 20. század elején egykor létezett *Vambery road*-dal), mely a Londonban megforduló magyar orientalisták zarándokhelye manapság. Talán az ott lakók nem is értik miért fotózkodnak gyakorta idegenek az ő utcatáblájuk előtt.

A mai Magyarország területén a Csallóközhöz legközelebbi magyarországi nagyváros, Győr városa 1948-ban döntött úgy, hogy a korábbi Abdai, majd Gyár utcát nevezze el róla. (G. Papp 2006) Itt végül máig nemcsak utca, de emléktábla is őrzi a tudós emlékét. Ugyanakkor csak egy további Vámbéry utca van csupán a mai Magyarország területén, még hozzá Székesfehérvárott, ahol egy kis, zöldövezeti városrészben jelenik meg Vámbéry neve, hol i-vel, hol pedig y-nal. Annak megfejtése, hogy miért Székesfehérvárra került Vámbéry utca, talán nem is olyan nehéz. Vámbéry több ízben is foglalkozott Pecsevi török történetíró munkájával, mely Székesfehérvár bevételéről

szól. (Vámbéry 1860: 90–91) A tudóst tehát, ha nem is életének eseményei, de kutatásainak témája mindenképp a városhoz kapcsolta.

Dunaszerdahelyen, az egykori Vámbéry utca elbontását követően az utca vonalát is érintő új tér épült (a korábban Piac térnek, majd Templom térnek nevezett helyen), mely szerencsére 1987-ben végül megkaphatta Vámbéry nevét. Ez a ma ismert egyetlen Vámbéry tér [8. kép]. (Vö. Pomichal 1986: 60)

Csak bízhatunk benne, hogy nem tör ki már olyan történelmi vihar többet Közép-Európában sem, amely ismét „lesodorhatja” e táblákat a házak falairól, s talán lesz még olyan település Magyarországon, mely érdemesnek találja egyszer Vámbéryt arra, hogy egy utcáját vagy terét róla nevezze el!

Felhasznált irodalom

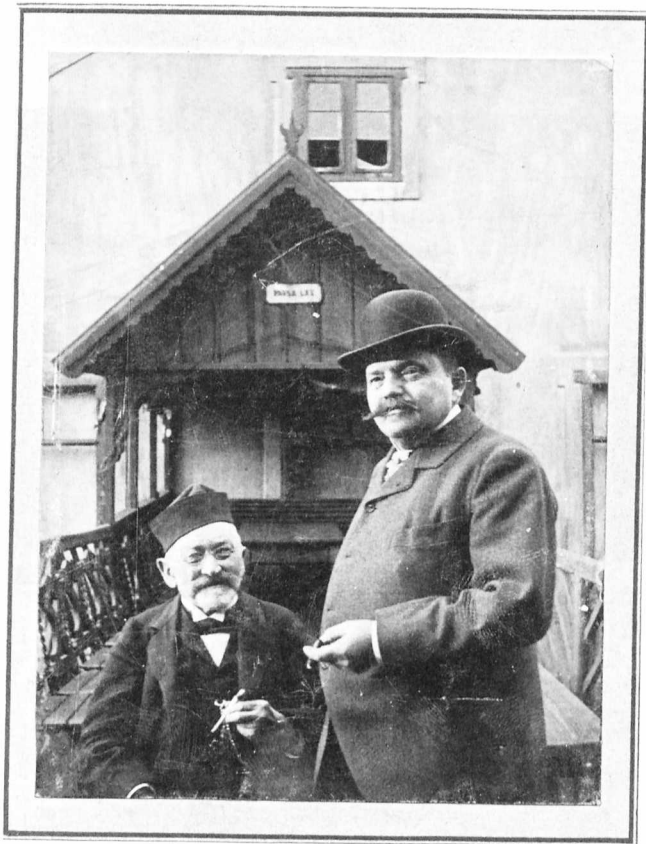
- Almanach (1873) *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja MDCCCLXXIII–MDCCCLXXXII-ről*. Buda 1873.
- Almanach (1886) *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja MDCCCLXXXV–MDCCCLXXXVI-ről*. Budapest 1886.
- Almanach (1912) *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja a MCMXI–MCMXII. tanévre*. Budapest 1912.
- Buzás L.–Tóth F. (1992) *Makó utcanevei*. [A Makói Múzeum Füzetek 72.] Makó 1992.
- Census (1901) *Census of the British Empire 1901. Report with summary and detailed tables for the several colonies, and populations*. London 1906.

- Czim- és lakjegyzék (1880–1881) *Budapesti Czim- és lakjegyzék. 1. évfolyam.* Budapest 1880–1881.
- Czim- és lakásjegyzék (1900–1901) *Budapesti Czim- és lakásjegyzék. 12. évfolyam.* Budapest 1900–1901.
- Czim- és lakásjegyzék (1914) *Budapesti Czim- és lakásjegyzék. 26. évfolyam.* Budapest 1914.
- Czim- és lakásjegyzék (1916) *Budapesti Czim- és lakásjegyzék. 27. évfolyam.* Budapest 1916.
- Germanus Gy. (1932) Vámbéry Ármin (1832–1932): *Nyugat* 1932/24, 605–608.
- G. Papp (2006) *Győr utcanevei.* Győr 2006.
- Jókai M. (1907) Vámbéry egy estélyen: *Életemből II.* [Nemzeti díszkiadás 97.] Budapest 1907, 379–382.
- Kovács S. I. (2001) *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tártája, Csagatai Izsák.* Pozsony 2001.
- Kovács I. G. (szerk.) (2012) *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944 I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Összeállították: Kovács I. G.–Kiss Zs.–Takács Á.* Budapest 2012.
- Knüppel, M. (2017) *Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913) – Versuch einer Personalbibliographie.* Nordhausen 2017.
- Lapszemle (1932) *Román és erdélyi magyar–német lapszemle 1932. március 14-én.* Budapest 1932, 1–13.
- Méri Mihály (1972) Megérdemelne. *Új Szó* 1972. IX. 24, 5.
- Méreiné Juhász M. (1963) *Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban.* [A MTA kiadványai 31.] Budapest 1963.
- Mikszáth K. (1998) *Mikszáth Kálmán művei II. Elbeszélések, anekdoták, fordítások, töredékek.* Budapest 1998.
- MTI (1948) *MTI Belföldi Hírek: Új utca elnevezések a főváros minden kerületében.* B 25 kiadás 1948. november 20. 13. óra 10 perc.
- Pester Lloyd-Kalender (1866) *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1866.* Pest 1866.
- Pomichal R. (1986) Vámbéry emléktáblája Dunaszerdahelyen. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 2 (1986), 60.

- Report (1906) *Report of the British and Foreign School Society* 1906.
- Sárközy M. (szerk.) (2015) *Vámbéry (tanulmánykötet)*. Duna-szerdahely 2015.
- Szabadfalvi J. (1996) *Herman Ottó, a parlamenti képviselő*. [Officina Musei 5.] Miskolc 1996.
- Személyzet (1866) *A Magyar Királyi Tudomány-Egyetem személyzete 1865–66*. Buda 1866.
- Személyzet (1870) *A Magyar Királyi Tudomány-Egyetem személyzete 1869–70*. Buda 1870.
- Tanrend (1883) *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem tanrende az MDCCCLXXXIII–LXXXIV. tanév első felére*. Budapest 1883.
- Tanrend (1883a) *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem tanrende az MDCCCLXXXIII–LXXXIV. tanév második felére*. Budapest 1883.
- Vámbéry Á. (1860) Török történetírók előadása a magyar eseményekről: I. Székesfehérvár bevétele Pecsevi török történetíró kéziratából. *Vasárnapi Újság* 8 (1860. február 19.), 90–91.
- Vámbéry, Á. (1864) *Travels in Central Asia, being the account of a journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarkand, performed in the year 1863*. London 1864.
- Vámbéry Á. (1865) *Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a Turkman sivatagon át, a Kaspai tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt Vámbéry Ármin*. Pest 1865.
- Vámbéry Á. (1867) *Vándorlásaim és élményeim Persiában*. Pest 1867.
- Vámbéry, A. (1884) *Arminius Vambery: his life and adventures*. London 1884.
- Vámbéry, A. (1904) *The Story of my Struggles. The memoirs of Arminius Vámbéry*. London 1904.
- Vámbéry Á. (1905) *Küzdelseim*. Budapest 1905.

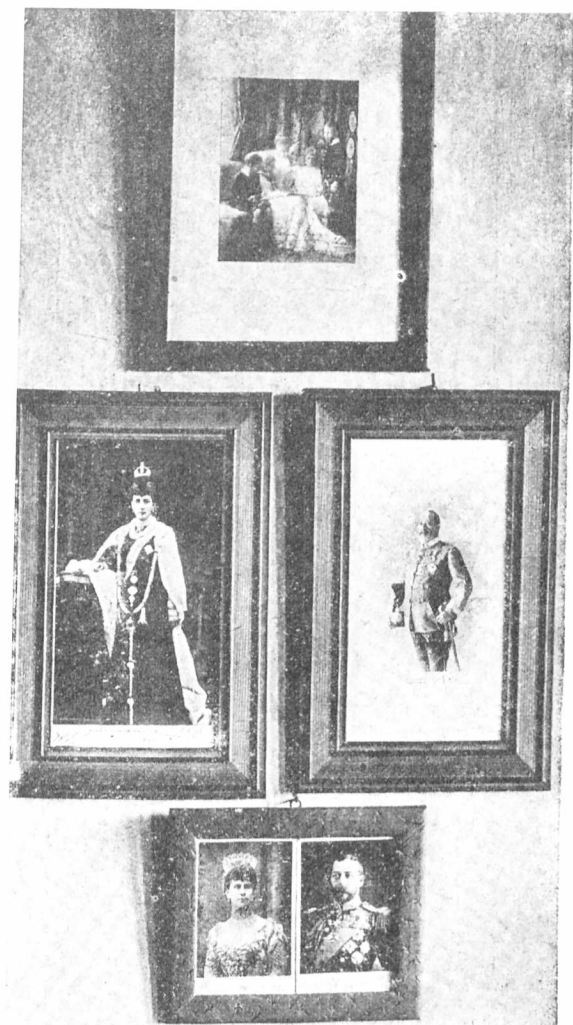
Képmelléklet

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

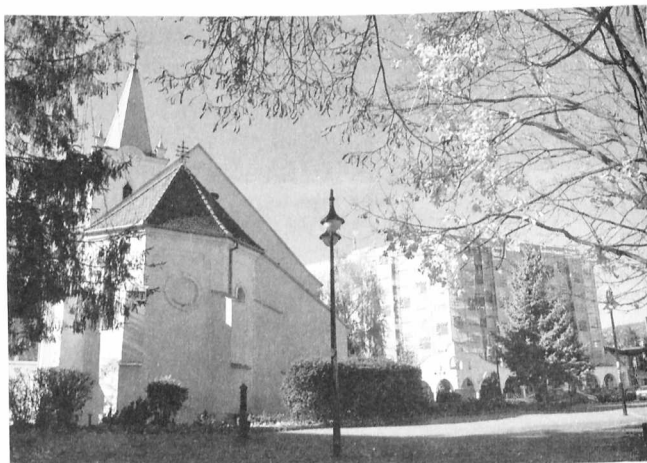
5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

Fethullah Gülen korai évei

Fethullah Gülen neve a 2016. júliusi 15-i törökországi katonai puccskísérletet követően vált a magyar sajtóban ismertté. Recep Tayyip Erdoğan köztársasági elnök egyértelműen az Egyesült Államokban élő Fethullah Gülent tette a történetekért felelőssé.

Gülen előbb Törökországban (az 1970-es évektől), majd világszerte (az 1990-es évektől) kiépítette oktatási és gazdasági hálózatát. A *Hizmet* ('szolgálat') elnevezésű kegyes mozgalom az anatóliai iszlám hagyományából kiindulva a modern tudományok fontosságát, az iszlámmal való összeegyeztethetőségét hirdeti. Ennek jegyében működteti iskoláit és az itt végzetek elhelyezkedését is segíti. Gazdasági kapcsolatokat épített ki – első sorban – a muszlim világban, gazdasági háttérének (függetlenségének) biztosítása végett. Ezt a hálózatát Gülen az Er-

doğan vezette politikai párt szolgálatába állította, míg kettejük között kenyértörésre nem került sor. Ma a török kormány elsőszámú ellenségének tekinti Gülent és a vele kollaborálókkal határozottan leszámol.

Vajon mi alakíthatta Gülen gondolkodásmódját, honnan indulhatott az az ember, akit a 2000-es években a legbefolyásosabb törökként tartottak nyilván? Életrajzi adatainak ismertetésével erre próbálok választ keresni.

Születése idején az Atatürk által formált Törökországban a vallásosság egyenértékű volt a legrosszabb értelemben vett konzervativizmussal, az elmaradottsággal. Atatürk szekuláris államot épített, és vallásellenes intézkedéseivel felszámolta – valójában féllegális, olykor illegális státuszba kényszerítette és üldözte – a szerzetesrendeket (*tarikatokat*), gyakorlatilag megszüntette a vallásoktatást. A vallási intézményekre a korábbi szokásjoggal ellentétben szigorú törvényi szabályozást vezettek be, ennek végrehajtója a Diyanet İşleri Başkanlığı (röviden Diyanet, kb. Egyházügyi Hivatal) volt. Valamennyi állam által elismert dzsámiba a Diyanet nevezte ki a személyzetet, így az imámokat is. A fizetésről és minden egyéb anyagi juttatásról jelenleg is a Diyanet gondoskodik, vallásértelmezési kérdésekben pedig eligazítja az alkalmazottait.

Természetesen elsősorban a vidéki lakosság hagyományait nem lehetett egyik napról a másikra megváltoztatni, de a „hivatalos Törökország”, az Atatürk által alapított Köztársasági Néppárt (Cumhuriyet HalkPartisi, CHP) hívei, kifejezetten lenézték a vallásukat odaadással gyakorló, kegyes gondolkodású embereket. Fethullah Gülen környezete épp ilyen volt: hagyományos anatóliai muszlim értékeket képviselő családba született.

Meglepően kevés ifjúkorára vonatkozó, nem Gülenről származó, megbízható adattal rendelkezünk. A szellemiségét tükröző, Gülenről szóló munkákra vagyunk kénytelenek támaszkodni, ám ezeket kellő kritikával érdemes kezelni. Az alábbiakban kifejezetten az életpálya kezdeti időszakát vizsgálom, mely a már említett 1981-es visszavonulásáig, illetve az 1980-as törökországi katonai hatalomátvételig tart.

Az ellentmondások már születési idejének meghatározásával kezdődnek. A népszerű internetes adattár, a Wikipédia 1941. április 27-ét adja meg (forrás megjelölés nélkül), míg máshol találkozni 1938-cal¹ vagy 1942-vel (Sharon-Krespin 2009) is. Saját honlapján is az 1941-es dátum szerepel.² Annyi bizonyos, hogy a kelet-anatóliai Erzurum közelében, Korucuk faluban született. Saját feltételezésem szerint anyakönyvezési pontatlanság lehet a bizonytalan születési idő háttérében: szokás volt a fiúgyermekeket később anyakönyvezni, hogy a katonai szolgálatot „érettebben” teljesíthessék, a hivatalos anyakönyvezés egyébként sem bírt a falusi lakosság számára komolyabb jelentőséggel, kényszerű kötelezettségnek tekintették. Az más kérdés, hogy Gülen a sajátmagáról kialakítandó kép megteremtése érdekében is kódosít személyi adatait illetően: érdekes, hogy egyesek szerint 1938. november 10-én született, ami épp Mustafa Kemal Atatürk halálának a napja.

Saját maga a *Küçük Dünyam* ('Kis világom') című visszaemlékezés kötetében azt a magyarázatot adja, hogy

¹ <https://rlp.hds.harvard.edu/faq/fethullah-g%C3%BClen>

² <https://fgulen.com/en/gulen-movement/on-the-movement/an-analysis-of-the-gulen-movement/26364-who-is-fethullah-gulen>

amikor apja anyakönyveztetni akarta születését, a tisztviselő túlságosan vallásosnak találta a nevét, ezért apja dolgvégezetlenül tért vissza a városból. Később öccse születésekor mindkettőjüket ugyanarra a napra anyakönyvezték (1942. ápr. 27.), amit később maga korigáltatott egy évvel korábbanra, hogy betöltvén a 18. évét hivatalosan elkezdhesen dolgozni.

Családja a Van-tó vidékéről, Bitlis város környékéről, Ahatból származott. Fenti visszaemlékezése szerint Gülen apja, Ramiz Efendi (1905–1974) a helyi dzsámi imámja volt, tőle tanult arabul. Édesanyja, Rafia (1913–1993) pedig a Korán előírásainak megfelelő életre nevelte. Azt állítja, hogy 4 évesen kezdett imádkozni, és azóta egyetlen alkalmat sem mulasztott el. Gülen tizenegy testvére közül a harmadik volt, három testvére még gyermekként elhunyt. Apját 1949-ben áthelyezték egy másik faluba, Alvarba, végül Erzurumban telepedett le a család.

Mivel helyben akkor még nem volt iskola, otthon tanult szüleitől, illetve később helyi vallási tekintélyektől. Mint feljebb már jeleztem Törökországban a vallásoktatás akkor gyakorlatilag be volt tiltva, intézményi háttere – eltekintve egy teológiai főiskolától – gyakorlatilag nem volt. Tehát a vallásos nevelés megtűrtnek és nem támogatottnak számított.

Gülen 1951-re megtanulta fejből a Koránt. Tíz és tizenhat éves kora között rendszeresen látogatta a helyiek által csak Alvarli Efeként ismert, a naksibandi szufi rendhez tartozó Muhammad Lutfi sejk (1868–1956)³ iskoláját (tekké-

³ <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d020552>

jét). Szellemi vezetője halála után egy másik, valószínűleg a kadirija rendhez tartozó tanító, Rasim Baba követője lett. (A különböző források eltérnek arra vonatkozóan, hogy a két sejk melyik rendhez is tartozott.)

1952-ben az erzurumi Kurşunlu Dzsámihoz tartozó medreszében kezdte tanulmányozni az iszlám forrásokat (arabul), ahol mestere Alvarli Efe unokája, Sadi Efendi (Sadi Mazlumoğlu, meghalt: 1996) volt. Több, egymásnak ellentmondó visszaemlékezés látott napvilágot a 2016-os törökországi puccsot követően Gülenre vonatkozóan. Ezekben több helyütt említik, hogy Gülen feljelentette mesterét, aki az órákon „Atatürk ellen beszélt”, s ennek következtében Sadi Efendit le is tartóztatták. Mester és tanítványa viszonya feltehetően nem volt harmonikus, mivel a Mazlumoğlu család Gülen visszaemlékezésének megjelenése után több ponton helyesbítést kért, aminek a későbbi kiadásokban helyet is adtak.⁴

Körülbelül 14 éves volt, amikor először vezette az imát, illetve tartott beszédet (írasmagyarázatot) ramadán idején Korocuk és Alvár dzsámijában.

1956 és 1958 között ugyancsak Erzurumban az iszlám jog elméletét és gyakorlatát tanulta Osman Bektaş (1914–1986) irányítása alatt a helyi medreszében. Ez alatt az időszak alatt találkozott Said Nursi (1876–1960) egyik tanítványával, Muzaffer Arslannal (1927–2007), aki két hetet töltött a környéken. Tevékenységének köszönhetően

⁴ <http://www.gazetepusula.net/2016/08/09/ona-cenaze-namazini-kildirtmadik/>
<https://www.timeturk.com/tr/2014/03/26/gulen-sende-gencligi-mi-goruyorum-ekrem.html>

létrejött Erzurumban is egy olvasókör, ahol Nursi könyveit értelmezték. Néhány itt szerzett barátjával Gülen később is folyamatosan kapcsolatot tartott.

Said Nursi vallástudósként meghatározó szerepet játszott az iszlám törökországi újjáéledésében. Mérsékelt szemléletű volt, az iszlám és a modernitás (beleértve a demokráciát) összeegyeztethetősége foglalkoztatta, a természettudományos tudás fontosságát, a különböző vallások békés egymás mellett élését hirdette. Határozottan ateizmus ellenes – így szovjetellenes – volt, a többpárt-rendszer bevezetésekor a Demokrata Pártot (Demokrat Partisi, DP) támogatta. Követői a Nur cemaati vagyis a Nurcu mozgalom tagjai. Tanítványai az általa írt Risale-i Nur ('Értekezés a fényről') című nagyjából hatezer oldalas Korán-magyarozatát értelmezik összejöveteleiken, melyeket magánlakásokban tartottak. Ezekben a dershánékban a falusi környezetből városba került fiatalok amellet, hogy Nursi szándéka szerint a racionalitás és a tudomány fényében értelmezik a Korán szövegét, összetartó közösséget alkotnak.

Gülenre jelentős hatást gyakoroltak Nursi tanításai, saját nézetei egyértelműen ebből táplálkoznak. Eszméivel tehát már igen fiatalon (15–16 évesen), erzurumi évei alatt találkozott. Nursi szellemisége szerves folytatása volt annak, amit Gülen már ismert: az anatóliai iszlám hagyományoknak. Gülen ekkora már feltehetően mind a kadirija, mind a naksibandi szufi rendek tanításaival találkozott és részesült a klasszikus, tradicionálisnak nevezett iszlám oktatásban (*medresze*) is. A családi környezetből hozott szufi hagyományok mellett a hivatalos iszlámot is ismerte, jóval később (az 1980-es években) beszédeiben éppen a két hagyomány „összebékítésére” törekedett.

Gülen 1959-ben sikeresen levizsgázott, így államilag elismert hitszónokként a Diyanet kinevezte Edirnébe, az ország másik (nyugati) felébe. Itt ténykedett katonai szolgálatának megkezdéséig – Ankarában és İskenderunban szolgált. Leszerelését követően rövid ideig még Nyugat-Törökországban dolgozott.

Fontos fordulópontot jelentett, amikor 1966-ban áthelyezték Izmirbe, a Kestanepazari Dzsámiban volt prédikátor. Izmir a kelet-anatóliai Erzurumtól eltérően nem rendelkezik konzervatív vallási hagyományokkal, multikulturális, kifejezetten nyugatias város. Ennek ellenére Gülen éppen itt vetette meg mozgalma alapjait. Kezdetben a Nurcu mozgalom eszmeiségét követve szervezett és működtetett dershánékat, illetve nyári táborokat. Viszsaemlékezései szerint a legkülönbözőbb helyeken prédikált, akár kávéházakban is, vándorpredikátor módjára az Égei-tenger partvidékének településeit járta. Jelentős agitációs és szervezőmunkát végzett, melynek eredményeképpen egy kifejezetten világias környezetben megtalálta azokat, akik igényelték és támogatták tevékenységét. Izmirből áthelyezték a közeli Edremitbe, később Manisába, majd 1976-ban visszakerült Izmirbe (a Bozyaka Dzsámiba). Mindegyik helyszínen folytatta korábban megkezdett munkáját: szervezte a Nurcu mozgalom olvasóköreit. Áthelyezéseinek és fáradhatatlanságának köszönhetően az égei-tengeri partvidéken ismert prédikátor lett.

1971. március 12-án a hadsereg ismét beavatkozott a politikai életbe, az ezt követő tisztogatási hullám során Gülent illegális vallási csoport vezetésének vádjával letartóztatták, 1973-ban három éves börtönbüntetésre ítélték, végül amnesztiát kapott, a nyilvános szerepléstől

azonban egy időre eltiltották. Az eltiltást követő időszakban kezdte meg saját intézményrendszerének kialakítását, és feltehetően ideológiája is ekkor önállósodott, azaz szakadt el jobban Said Nursi tanításaitól.

Gülen lankadatlan szervezőmunkájának köszönhetően 1976-ban Izmirben létrejött a Törökországi Tanárok Alapítványa (Türkiye Öğretmenler Vakfı). Az alapítvány célja a tanárok támogatása volt – tanácsadással, de akár az albérelti elhelyezésükben is segítettek, a tanároknak adott esetben hitelt is nyújtottak.⁵ Az alapítók közül jó páran Gülen későbbi vállalkozásaiban is meghatározó szerepet játszottak. Érdekesség, hogy az alapítók között volt az akkor Manisában ügyvédként dolgozó Bülent Arınç is, aki Recep Tayyip Erdoğannal együtt az Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP, Igazság és Felemelkedés Pártja) alapítója, illetve pártja első győzelmét követően a nemzetgyűlés elnöke volt (2002-2007).⁶

Sizinti ('Szivárgás') címmel jelent meg 1979-től Gülen mozgalmának kulturális folyóirata. (Utolsó számukat 2016 júniusában adták ki.) A lapban irodalmi írások, népszerű tudományos ismeretterjesztés mellett nagy teret szenteltek az iszlám misztikának, Gülen az évek során mintegy 500 írást közölt a lapban.⁷

⁵ Egyes források Gülenhez kötik az 1972-ben szintén Izmirben létrejött Akyazılı Orta ve Yüksek Eğitim Vakfı (Akyazılı Felsőfokú Tanulmányi Alapítvány) megszervezését is. A szervezet ösztöndíjat nyújt a nehéz helyzetben levő diákoknak.

⁶ Az alapítvány 2017 januárjáig működött, a 2016-os hatalomátvételi kísérletet követően megszüntették, munkatársait letartóztatták.

⁷ <https://fgulen.com/tr/fethullah-gulenin-butun-eserleri/fethullah-gulenin-dergi-yazilari/fethullah-gulenin-sizinti-yazilari>

Nagyjából a Sızıntı megjelenésével egy időben kezdtek el terjedni Törökország szerte a Gülen prédikációit tartalmazó hangkazetták, melyek növelték népszerűségét.

Az 1970-es évek második felében Törökországban a szélsőbal és a szélsőjobb között a viszony annyira elmérgesedett, hogy összecsapásaik több ezer emberéletet követeltek. Bülent Ecevit miniszterelnök 1978-ban rendkívüli állapotot hirdetett, de nem tudott úrrá lenni a káoszon. A helyzetet tetézte a kilátástalanná váló gazdasági helyzet, így érthető, hogy az 1979-es választásokon Süleyman Demirel pártja győzött. A politikai elit azonban nem volt képes az együttműködésre, az erőszakhullámot nem tudták megfékezni. Végül katonai hatalomátvételre került sor 1980. szeptember 12-én. A tábornokok uralma az 1983-ban megtartott választásokat követően ért véget.

Gülen a szigorú elnyomatás időszakában (1980–1983) is folytatta tevékenységét. 1981-ben nyugdíjba ment ugyan, de ezzel csak a hivatalos kötelezettségeitől mentesült, így minden idejét és energiáját mozgalmá kiteljesítésére szentelhette. Nyugdíjazása után megerősödött az a kollégiumi hálózat, ami később oktatási intézményrendszerrel teljesedett ki, és megteremtette széleskörű tevékenysége anyagi bázisát. Mindez azonban egy kis anatóliai faluban kezdődött...

Felhasznált irodalom

- Balci, T. & Miller, Ch. L. (eds.) (2013) *The Gülen Hizmet Movement: Circumspect Activism in Faith-Based Reform*, Cambridge Scholars Publishing
- Ebaugh, H. R. (2018) *A Gülen-mozgalom. Egy mérsékelt iszlámban gyökerező civil mozgalmoszociológiai elemzése*, L'Harmattan Kiadó – Dialógus Platform
- Erdoğan, L. (1995) *Küçük Dünyam Fethullah Gülen Hocaefendi*, Ad Yayıncılık
- Gülen, M. F. (2006) *Tanulmányok, nézőpontok és vélemények*, Umut Matbacılık
- Hendrick, J. D. (2013) *Gülen: The Ambiguous Politics of Market Islam in Turkey and the World*, New York: New York University Press
- Hermansen, M. (2015) Who Is Fethullah Gülen? An Overview of His Life: Marty, M. E. (ed.) *Hizmet Means Service: Perspectives on an Alternative Path within Islam*, University of California Press, 18-41.
- Sharon-Krespin, R. (2009) Fethullah Gülen's Grand Ambition: *Middle East Quarterly* Winter 2009 Volume 16: Number 1, January 01.

KISS LÁSZLÓ

„Mord heréltek fenyegető tekintetei” (Vámbéry Ármin)

*Orvostörténelmi adalékok
az eunuchok históriájához*

Vámbéry Ármin konstantinápolyi tartózkodása idején egy török császári hercegasszonynak francia nyelvleckét adott. „Igaz, hogy ez kissé sajátos tanítási mód volt – emlékezik a „Keleti életképek” című kötetében – a Madame fehérmárvány palotája termében mindig a nehéz szőnyegerdő mögött ült, míg én az előcsarnokban a függöny innenső oldalán ülve s a mord heréltek fenyegető tekintetei őrizete alatt... előadást tartottam a függönynek... (Vámbéry 2011: 29-30).

Vámbéry idézett, 1876-ban megjelent sorainak is köszönhetően, a nagyközönség a „herélteket” többnyire

a Vámbéry által leírt háremőri funkciójukkal azonosította. E funkciójukra utal a nemzetközileg használt eunuch kifejezés is, amely az ógörög euné: fekhely, hálóhely és ukhosz: ör szavak összetételéből lett eunuch, azaz a török nők fekhelyeinek helyt adó hárem öre (Tótfalusi 2005: 276). A régebbi magyar szövegekben előfordul a „kappan” megnevezés is, amely eredetileg herélt kakast jelentett és az ógörög „kapon” illetve a latin „capo” szavakból került be az európai nyelvekbe, köztük a magyarba is, már a herélt férfira vonatkoztatva (Rodiczky 1895: 134). Elsősorban orvosi szakszövegekben használatos a kasztrált szó is, amely a latin castrare, castratum: vág, kivág, herél jelentésű kifejezés magyarított változata (Tótfalusi 2005: 473).

A kasztráció, azaz a herék eltávolítása a hím ivarú állatokból ősrégi beavatkozás. Steve Jones a férfiaságot meghatározó, általa dekadensnek nevezett Y-kromoszómáról írt könyvének „A megcsönkített férfi” című fejezetében foglalkozik a kasztráció történetével. Úgy véli, hogy az ember kb. 9000 évvel ezelőtt kezdte el az állatok herélését. Ez a kezdet egybeesik a (fa)eke megjelenésével. Jones szerint ugyanis „a bikák nem akarták húzni az ekét”, amíg át nem estek a herélésen, azaz amíg ökör nem lett belőlük (Jones 2004: 122). A szkiták már lovakat is heréltek, hogy könnyebben kezelhetőkké váljanak. A sertéseket azért herélték, hogy a húsnak ne legyen kanszaga. A kakas pedig azért jutott e sorsra, mert a kappan húsa kövérebb és ízletesebb – ezért a németek Masthahn-nak is nevezik.

A herélés nem minden esetben jelentett kimetszést. Erre utal egy 1599-ből származó adat, melyet Magyar-Kossa Gyula orvostörténész tett közzé. A 20 éves korban bíborossá lett Báthory András (1566?–1599), pár

hónapig tartó erdélyi fejedelemsége alatt címeres nemeslevelet adományozott Várallyay István huszti polgárnak. A kékszínű pajzsmezőben egy emberi jobb fakalapácsot emel ütésre készen, alatta pedig egy lópénisz látható a két herével. A címert azért kapta Várallyay, mert „nagyszerűen ért a lovaknak veszedelem nélküli kiheréléséhez” (Magyary-Kossa 1931: 277). A herélést tehát nem a herék kimetszésével, hanem azok összezúzásával vitte véghez, csökkentve ezzel a kivérzés rizikóját.

Hogy az emberi herék eltávolítása mikor s hol jelent meg, pontosan nem tudható. Jones szerint állítólag már a kőkorszakban végeztek ilyen beavatkozást, kőkéssel (Jones 2004: 123). Kuprin (1870-1938) orosz író „Szulamit” (1908) című regényében olvasható, hogy a Kr. e. 973 és 933 között az ókori Izraelben uralkodó bölcs Salamon király felesége, az egyiptomi fáraó leánya, részt vett azokban az orgiákban, amelyek „Ízisz öncsonkító tiszteletének legfőbb kultuszához tartoztak” (Kuprin 1970: 105). Az egyiptomi istennő Ízisz, akinek szentélye volt a rómaiak idején Savariában, a mai Szombathelyen is, összegyűjti meggyilkolt férje, Ozirisz testének szétszórt tagjait, hogy életre kelthesse őt. Egyetlen darabot, „a szent falloszt, az anyaméh megtermékenyítőjét” azonban nem találja. A történetet felidéző áldozati játék csúcspontját így írja le Kuprin: A főpap a remete felé nyújtotta az etiópiai obszidiánból készült áldozati kést. „A remete hirtelen lehajolt, gyors mozdulatot tett, majd felegyenesedett és a fájdalom s a gyönyörűség ordításával hajította az istennő lábaihoz az alaktalan, véres húsdarabot... bevégeztetett az istennő megtermékenyítésének mélységes titka” (Kuprin 1970: 118-119). A szépíró leírását megerősíti az orvostör-

ténész, W. J. Bishop véleménye. Szerinte a kasztrációt már Kr. e. 1000 körül – tehát nagyjából Salamon korával megegyezően – végezték Kínában erre specializált személyek (seborvosok?), azzal a céllal, hogy a császári udvar számára háremőröket „produkáljanak” (Bishop 1962: 42). Feltételezhető, hogy ismerték a helyi vagy általános érzéstelenítés valamilyen formáját. A heréket egy félkör alakú késsel távolították el, majd timsót és különféle gyantákat tartalmazó vérzéscsillító porral szórták be a sebet, illetve nyomást gyakoroltak rá. A gyógyulás kb. három hónapot vett igénybe, a műtét utáni halálozás valószínűleg magas lehetett – a becslések 2 és 50 % közt mozognak. A lemetezett ivarszerveket alkoholban megőrizték a műtött haláláig, majd a gazdájával együtt temették el, mivel a kínaiak hite szerint a csonkított ember nem tudna a másvilágon egyesülni öseivel.

A kasztráltak azonban Kínában sem csak ágyőrzők voltak. A Kr.e. 21. századtól egészen a legutolsó császári uralkodócsaládig terjedő háromezer évnyi időszak során lényegében folyamatosan lehet eunuchokat a császári udvar irígyelt segédszemélyzetében találni (Bárdi 2007: 209). De kasztrált volt pl. az a Zheng He is – korabeli nevén „A Három Ékszer Nagy Eunuchja” - aki a korai 15. században admirális lett és hatalmas flottájával hét nagyszabású tengeri expedíciót bonyolított le (Guadalupi 2007: 81). A kasztráció gyakorlása a 19. század végéig élt Kínában. 1996-ban a média világszerte hírt adott az utolsó kínai eunuch, Szun Jao-ting haláláról. Nyolcéves korában kasztrálták őt, majd az utolsó kínai császár, Pu Ji ágyasainak szolgálatában állt. Életéről „Az utolsó eunuch titkai” címmel könyv is született. Egyéni tragédiája az volt, hogy

a kulturális forradalom zűrzavarában eltűntek becses nemi szervei. Így 94 éves korában bekövetkezett halála előtt szomorúan kellett tudomásul vennie, hogy pénisz és heréi hiányában nem születhet majd férfiként újjá (Új Szó 1996. dec. 21: Titkok tudója).

Leszögezhetjük tehát, hogy az eunuchok nem a török szultán udvarában jelentek meg először. A kínai mellett más keleti uralkodók – asszírok, egyiptomiak, bizánciak stb. – is szívesen őriztették háremhölgyeiket heréltekkel. Valószínű azonban, hogy nem csak a háremet őrizték. Ha haláluk után boncolásra kerültek, a patológusnak (kórboncnoknak) feltűnt, hogy a végbélnyílás a hüvelyknél (2,5 cm) szélesebb átmérőjű, illetve egyéb jelek is arra mutattak, „hogy e szerencsétleneket őri tisztökön kívül más emberietlen célra is – paederastia¹ – felhasználták.” (Tóth 1861: 385). A katolikus egyház megjelenése nem vetett véget a kasztrálásnak. Mind az Ó- mind az Újszövetségben ismételtelen történik utalás a herék eltávolítására. Sok gondot okozott pl. Máté evangéliumának értelmezése: „Mert vannak heréltek, akik anyjuk méhéből születtek így; és vannak heréltek, akiket az emberek heréltek ki; és vannak heréltek, akik maguk herélték ki magukat a mennyek országáért” (Máté 5, 23.1). Az exegéták, azaz Biblia-magyarázók szerint a mátéi két első forma a testi kasztrációt, a műtétet jelenti, míg a harmadik, a szó általi kasztrációt. Az evangéliumi szöveg ilyen formájú értelmezése játszott szerepet abban, hogy a nyugati kereszténységben – ellentétben a keleti kereszténységgel és az

¹ Pederasztia: férfi rendellenes nem vonzódása fiatal fiúkhöz (Tótfalusi 2005: 702).

iszlámmal – a heréltek nem kaphattak helyet az egyházi hierarchiában. A kereszténység első századaiban még elfogadott volt az önkasztrálás, ám már I. Szilveszter pápa idején, a 325-ben összeülő niceai (nikaiai²) I. egyetemes zsinat elítélte a kasztrálás ezen formáját. 443-ban pedig az egyházjog számukra megtiltotta az egyházi tisztségviselést is. A 7. században Szent Péter trónján ülő I. Márton pápa kimondta, hogy szentmisét csak olyan pap tarthat, aki „testiculos habet”, azaz „viseli heréit” (Csobó 2010). A teljesség kedvéért: Oroszországban még a 19. század derekán is létezett egy „scopzi” nevű vallásfelekezet, melynek tagjai „amint hosszabb vagy rövidebb házasság után egy fiú atyjává lesznek, önkéntes castrálásnak vetik alá magukat” (Tóth 1861: 385).

A keresztény világban tehát nem volt szükség kasztrációra eunuchok „előállítására” céljából. Megmaradt azonban egy másik fontos ok - a kiherélés, egyik formája lett a „csábító” büntetésének. Ennek szépirodalmi bizonyítéka Abélard és Héloise története. A 900 évvel ezelőtt, 1116-ban megesett történetet számosan feldolgozták, pl. a híres francia költő Francois Villon is a „Ballada tűnt idők asszonyairól” c. versében (Villon, 41). Szabó Lőrinc fordításában:

„Hol a bölcs Héloise, kinek
Olyan drága volt az erénye,
Hogy Abélard-t, a szerzetest,
A bosszú végül kiherélte?”

² Nicaea (latin), Nikaia (görög) ókori város Kis-Ázsiában, a mai török falu Izmik mellett

A történet dióhéjban: a 36 éves művelt pap-filozófus és 16 éves csinos tanítványa egymásba szeretnek. Amikor a dolog kiderül, a lány rokonai kegyetlen bosszút állnak a csábítón: kasztrálják őt.

„Büntetés” volt a funkciója annak a kasztrálásnak is, amely olyan személyeket sújtott, kiknek csak az volt a „bűnük”, hogy rosszkor, rossz helyen születtek. Nemcsak a bizánci, majd konstantinápolyi udvarban, de a magyarban is előfordult, hogy az uralkodó úgy szabadult meg a potenciális trónkövetelőtől, hogy „depotenciáltatta”, azaz kaszt-rációval nemzéképtelenné tette őt. A Képes Krónikában is szerepel az a kép, melyen Könyves Kálmán király kaszt-ráltatja és megvakíttatja fivérét, Álmost és ennek kis fiát, Bélát (a későbbi Vak Béla királyunkat). A történettel a már említett orvos-történész, Magyary-Kossa is foglalkozott. Feltételezi, hogy a latin nyelvű emlékiratokban „magicus magister”-ként emlegetett ítélet-végrehajtó – Kálmán királynak Szicíliaából származó első feleségével a magyar udvarba érkezett – Draco nevű itáliai orvos lehetett (Magyary-Kossa 1929: 81). Ez azért is elfogadható feltételezés, mivel Perugia tartományban, Umbriában, illetve Nápoly környékén nemzedékről nemzedékre öröklődött a sérv-metszés és az ehhez kapcsolódó herélés „tudománya”.

Bárki volt azonban a kasztráló, volt annyi emberség benne, hogy a megvakítást és kiherélést csak a felnőttön, Álmoson hajtotta végre. A kis Bélán megkönyörült, „csak” megvakíttatta, de a heréit nem távolította el. Gyorsan kiherélt egy kutyakölyköt és ennek heréit mutatta be Kálmán királynak.

Akad olyan vélemény is, amely szerint az emlegetett kasztráló nem orvos, hanem a hóhér volt. Heltai Gáspár

Magyar Krónikája ugyanis ezt írja: „de a henger (értsd: henker, azaz hóhér) meg keserülé a szép gyermeket és egy kölket heréle helyébe, és annak monyát hozá Kálmán királynak” (idézi Magyary-Kossa 1929: 82). Az orvostörténész ehhez hozzá fűzi, hogy a kasztrálás a hóhér hivatalos feladatai közé tartozott – 1721-ben Baranya megyében a kasztrálásért 3 forint, lefejezésért 6 forint volt a jutalma (Magyary-Kossa 1929: 92).

A 16. századtól azonban a hóhérnak komoly „konkurenciája” támadt. A Balkán-félszigetről egyre gyakrabban szivárogtak be Magyarországra az ún. „görög herélő doktorok”. Ezek a vándorló seborvosok tulajdonképpen „herniotomusok” azaz sérvmetszők lettek volna, ám a bonctani közelség miatt gyakran elkerülhetetlenné vált az egyik vagy mindkét here eltávolítása is. Az egyik herélőről feljegyezték, hogy mindig mellette volt a kutyája, várva a neki dobott herét.

Említettem volt, hogy a katolikus egyház az 5. századtól tiltotta önkasztrálást, majd V. Sixtus, a „vaspápa”³ 1587-ben betiltotta az emberen végzett herélés minden formáját. Paradox módon azonban, éppen ez idő tájt úrrá szerűen megnő a kasztrációk száma. Az egyházi hatóságok ugyanis eltávolították a nőket a templomi kórusokból, illetve a nőknek csendben kellett maradniuk az Isten házában (Jones 2004: 124). Szent Pálnak a Korinthusbeliekhez írott I. levelére hivatkoztak, melyben ez áll: „A ti

³ Az 1585-ben Szent Péter trónjára lépő V. Sixtus kemény kézzel lépett fel a Rómában és az egyházi állam területén garázdálkodó rablók ellen – a legenda szerint a római piacon a lefejezések következtében több emberi fej gördült ide-oda, mint görögdinnye (Gelmi 1994, 181)

asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetben, mert nincsen megengedve nékik, hogy szóljanak” (Pál 14.34). Ez idő tájt már sejtették a kapcsolatot a herék és az ún. másodlagos nemi jellegek – ezek közé tartozott a hang minősége is – kialakulása közt. A pubertás idején a hangképzés szerve, a gége megnő. Ha a pubertás előtt eltávolítják a fiú heréit, a gégenövekedés nem következik be, úgyhogy megmarad a gyengéd, magas gyermekhang. Mivel azonban a légcső és a mellkas fejlődésére a kasztrálás nincs hatással, a légcső és a mellkas megnagyobbodik, tágasabb lesz, izomzata is erősödik. Végeredményben tehát a herélt gyermekben kifejlődik a nő és a férfi modulációt magába foglaló ún. kasztrált-hang (Tangl 1959:146). Nos, erre figyeltek fel az egyházi hatóságok és a pápai kórus nőtagjait ilyen kasztráltakkal pótolták.

Az első kasztrált, mint hivatásos énekes 1598-ban mutatkozott be a pápai kórusban. 1609-től pedig már kizárólag heréltek énekelték az alt és szoprán szólásokat (Csobó Péter Gy., 2010). A későbbi évtizedekben már nemcsak Rómában, hanem Európa számos országában, a leghíresebb templomok kórusaiban énekeltek heréltek. A fentebb említett „bibliai” okok mellett szociális indítékok is közrejátszottak a kasztrálás gyakorlatának gyors elterjedésében. Itáliában a kitett gyermekek megőrzésére a templomok mellett alapított „konzervatóriumok” az énekes-képzés központjaivá váltak. Először Nápolyban jött létre olyan gyermekmegőrző lelencház, amelyben a tehetséges és/vagy kasztrált gyermekeket énekelni tanították. A ma felsőbb zeneiskola, zeneakadémia értelemben használt „konzervatórium” szó tehát az olasz conservatorio: megőrzés szóból ered (Tótfalusi 2005,

516). E kasztrációs gyakorlat tette lehetővé az ún. bel canto énekkultúra, énektechnika kialakulását is. Visszatérve a szociális ok magyarázatához: sok szülő hitt abban, hogy gyermeke számára a kasztráción át vezet az út a jóléthez. A „konzervatóriumba”, azaz a lelencházba adott gyermekeken hat és tíz éves koruk közt végezték el a még mindig durva, brutális beavatkozást: a herék elkötését vagy kimetszését. Még mindig nem létezett érzéstelenítés, „altatás”, ezért gyakran a nyaki verőér kétoldali elszorításával eszméletlen állapotba juttatták a gyermeket, majd a borotvaéles késsel egyetlen metszéssel levágták mindkét heréjét. A masszív vérzést a sebre nyomott ronggyal vagy forró hamuval, folyékony kátránnyal próbálták elállítani. Mivel fogalmuk sem volt még a fertőtlenítés fontosságáról, a seb rendszerint elgennyedt, elüszkösödött és a „vérmérgezés”, a szepszis a műtöttek 60-80 %-t a sírba vitte.

A rendkívüli magas kockázat ellenére számtalan szülő egyezett bele fiúgyermeke kasztrálásába, abban bízva, hogy túlélve e durva beavatkozást, sikeres „éneklőgép” lesz majd belőle. Erre a legtöbb esély a már említett nápolyi „konzervatóriumban” volt, ahol egy Nicolo Porpora (1686-1766) nevű énekmester egyetlen kottalapra írt énekgyakorlatait addig ismételtette a kasztrálást túlélteknél, amíg virtuóz nem lett belőlük (Csobó 2010). Példaként elég a két leghíresebb tanítványát említeni: Caffarellit⁴ és Farinellit. Elsősorban ez utóbbi ismerős, hiszen az 90-es években nálunk is bemutatták a nagysi-

⁴ Caffarelli, eredetileg Gaetano Maiorano (1710–1783) a 18. század híres mezoszopránja volt, Róma, London, Párizs és Lisszabon ünnepeztető sztárja

kerű „Farinelli, a kasztrált” című filmet. Farinelli, eredeti nevén Carlo Broschi (1705-1782) életútja azt példázza, hogy a herélt nemcsak eunuchként, mint Kínában vagy Konstantinápolyban juthat el magas közéleti funkcióba, hanem virtuóz énekesként is. Farinelli negyedszázadon keresztül volt nemcsak a spanyol királyi udvar kegyeltje, hanem a búskomor V. Fülöp király⁵ „zeneterapeutája” és rendkívül befolyásos tanácsosa is.

A Farinelli-film újra élesztett egy több évszázados vitát is, jelesül azt, hogy képes-e a herélt szexuális aktusra. A film azt sugallja, hogy nem. Farinelli a filmben csak a szexuális előjátékig jut el és ekkor a vörös függöny mögül előbújik a nem kasztrált bátyja, aki aztán eljuttatja a hölgyet (és saját magát) a csúcsra. Rodolfo Celetti olasz zenetörténész szerint azonban ez csak amolyan hatásos filmes fogás. Vagyis tévhit az, hogy a kasztrált nem képes testi kapcsolatra (Tallósi 1995). Hasonló véleményen van a 17. századi zenetörténet szakértője, Francesco Sorti, aki Rita Monaldi vallástörténésszel írt történelmi regény-sorozatuk „Mysterium” című kötetében a 17. század közepén híres/hírhedtté vált Sorlisi-esettel kapcsolatban idézi a lipcsei lutheránus (evangélikus) egyházi bíróság ítéletét. A bíróságnak arról kellett véleményt alkotnia, hogy a herélt Sorlisi feleségül veheti-e az ő Dorotheáját. A legintimebb részletekre is kitérő vizsgálat után a teológusok és jogtudósok így nyilatkoztak: „A házasság megkötethetik, mivelhogy az igaz ugyan, hogy a kasztráltaknál a sperma-

---

⁵ V. Fülöp (1683-1746), 1700-tól spanyol király, élete utolsó évében súlyos depresszióban (búskomorságban) szenvedett, s teljesen elfordult az uralkodástól.

vezeték (ondóvezeték KL) leválasztásával orvosolhatatlanul veszélyeztetett a termékenység, mindazonáltal ez nem akadályozza teljesen a szexuális cselekvőképességüket. A kasztrált hímtagja eljuthat az erekcióhoz, be tud hatolni a vaginába, sőt ki is tudja elégíteni a nőt, és végül maguk a kasztráltak is találnak szexuális örömet ebben az aktusban.” (Monaldi-Sorti 2011: 710).

A kasztrált énekesek népszerűsége a 18. században kezdett csökkenni. A Christoph Willibald Gluck (1714-1787) német zeneszerző által kezdeményezett operareform következtében – a drámai vonal erősítése a virtuozitással szemben – már nem volt szükség a „castratók” bravúros, de érzelemmentes énekművészetére (Farkas 2004: 713). Az utolsó kasztrált énekes, Alessandro Moreschi, a Sixtus-kápolna énekes, 1922-ben hunyt el.

1922 fontos év a kasztráltak másik csoportja, a háremőrök, eunuchok története szempontjából is. Ebben az évben fosztják meg trónjától VI. Mohamedet, az utolsó török császárt, a következő évben pedig a parlamentáris köztársasággá alakult Törökország élére Kemál Atatürk lép. Bezárják a háremeket, nincs már szükség eunuchra. A kultúr- s egyetememes történelemnek arra a furcsa szereplőire, akikre elsősorban Vámbéry Ármin írásai hívták fel a magyarok figyelmét. „Vámbéry valóban nagy szerepet játszott a keleti nő alakjáról és szerepéről kialakult nyugati diskurzus formálásában, annál is inkább, mivel művei számos fordításban is megjelentek” – hallhattuk a 11. Vámbéry konferencián Szálkai Kingától (Szálkai 2014: 81). Ezen alak- és szerepformálás szerves részét képezik azok a tapasztalatok, melyeket Vámbéry „az eunuchok mord tekintetei alatt” szerzett meg.

Felhasznált irodalom

- Bárdi L. (2007) *Kína. A letűnt istenek birodalma*. Alexandra, Pécs.
- Bishop, W.J. (1962) *The Early History of Surgery*. Oldbourne, London.
- Csobó P.Gy. (2010) *Castrato: Forspont*.
- Farkas I. (2004) „Éneklőgépek” az operaszínpadon: *Lege Artis Medicinae* (LAM), 14. évf., 10. szám, 710-713.
- Gelmi, J. (1994) *Papežové. Od svatého Petra po Jana Pavla II. Mladá Fronta, Praha*.
- Guadalupi, G. (2007) *Kína felfedezése. A nyugati világ és a Mennyei Birodalom találkozása*. 2.kiadás, Alexandra, Pécs
- Jones, S. Y: *a „dekadens” kromoszóma* (The Descent of Men, 2002) ford.: Lipták Judit, M-érték Kiadó, Budapest, 2004.
- Kuprin (1970) *Szulamit* (ford.: Gellért György). Európa Könyvkiadó, 1970.
- Magyary-Kossa Gy. (1929) *Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. I. kötet. Budapest.
- Magyary-Kossa Gy. (1931) *Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. III. kötet. Adattár 1000-tól 1700-ig. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Monaldi R. & Sorti F. (2011): *Mysterium*. Libri Kiadó, Budapest.
- Rodicky J. (Rod.) (1895) *Kappan: A Pallas Nagy Lexikona, X. kötet. Kacs-Közellátás*. Budapest.
- Szálkai K. (2014) *Keleti nőalakok Vámbéry Ármin műveiben: Keller L. (szerk.) Európából Ázsiába, és vissza – ismét*. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely 2014.
- (Tallósi) (1995) *Farinelli, a kasztrált. Vasárnap, az Új Szó melléklete*, 44. szám, 2.
- Tangl H. (1959) *A hormon és az ember. Élet és Tudomány* Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tótfalusi I. (2005) *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. 2. kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Tóth S. (1861) Kelet heréltjei s a bénított ivarszervű nők: *Orvosi Hetilap*, 384-387.
- Vámbéry Á. (2011) *Keleti Életképek*. Liliium Aurum, Dunaszerdahely.
- Villon, F. (1969) *Összes versei*. Ötödik Kiadás. Madách Könyvkiadó (Pozsony), 1969.

Hol lehetett az avarok „Hring”-je II.?

Az avarok közel két és fél évszázados történetének egyik – mindmáig megválaszolatlan – nyitott kérdése az, hogy hol is lehetett az avarok mindenkori Kagánjának a székhelye, a „Hring”. Szőke Béla kitűnő tanulmányának megjelenése óta tudhatjuk azt, hogy: *„Hring csak egy volt, az avar kagán székhelye. Semmiképpen sem nevezhetők így az avar földvárak. Ilyenek létéről egyébként – a birodalom határán említett két sáncvár kivételével – mind a történeti, mint a régészeti források mélyen hallgatnak.”* (Szőke 1960: 62)

Maga a „Hring”, mint egy konkrétan meghatározható földrajzi hely, alapvetően két eseménysorhoz köthető.

795 őszén vagy telén Erik friauli herceg egy lovas csapattal kifosztja a kagáni székhelyet, majd a zsákmányolt kincseket Achenbe küldi Nagy Károlynak. A következő évben, 796 nyarán vagy őszén Pippin, Itália királya, Nagy Ká-

roly fia jár ugyanitt abból az alkalomból, hogy hódoltassa az új, frissen megválasztott Kagánt és feleségét, a Katunt. (Szádeczky-Kardoss 1998: 289-296) Mindkét alkalommal a helyszín a Nagy Magyar Alföld. Azt is tudjuk, hogy ez az alföldi kagáni központ „*hosszú idők óta zavartalan nyugalomban élt.*” (Szádeczky-Kardoss 1998: 286)

Mindezek ismeretében kell feltennünk azt a kérdést, hogy az egész korszak folyamán vajon ez volt-e az egyetlen Kagáni központ, vagy esetleg számolhatunk több hasonlóval a közel két és fél évszázad folyamán? Azt, hogy egy ilyen kérdésfeltevésnek még manapság is van létjogosultsága, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Szentpéteri József, a kérdés avatott szakértője, három kagáni székhellyel számol a korszak különböző szakaszaiban. (Szentpéteri 2013: 169-177)

Mielőtt a kérdésre bármiféle választ adnánk, vizsgáljuk meg, hogy milyen formákban jelenik meg a kagáni székhely a forrásokban, mint szó, mint fogalom, s ezek milyen jelentést hordoznak.

A problémával behatóan foglalkozott Harmatta János. Einhardusnál Szőke Béla három szót talált a szálláshely megnevezésekor. Ezek a „*regia*, a *campus* és a *hringus*”. Miután Harmatta nyelvészetileg részletesen megvizsgálta e szavak jelentését, az alábbiakban foglalta össze véleményét: „*Ezt figyelembe véve a regia szónál a 'királyi vár', a camp(us) szónál a 'táborerőd', a hring(us) szónál pedig a 'lezárt, körülhatárolt hely' jöhetne leginkább számításba. Így e szavak jelentéseinek vizsgálata alapján leginkább arra gondolhatnánk, hogy az avar fejedelmek szálláshelye, valamilyen állandó jellegű, sáncokkal körülhatárolt és megerősített település lehetett.*” (Harmatta 1960: 64)

A „Hring” mibenlétének, milyenségének kérdésében legújabban Szőke Béla Miklós foglalt állást. Nézete szerint: „*A Pippin által elfoglalt és szétrombolt hring nem egyszerűen a kagán rezidenciája, hanem olyan, nomád népek erődítés nélküli ordujához hasonló, sátrakból és faépületekből álló zárt térség, kollektív uralmi központ, különleges jogállású terület lehet, „ahol az avarok királyi hercegekkel udvart tartani szoktak.*” (Szőke 2014: 13) Ezt az értelmezést mindössze egyetlen forrásra alapozza, holott az eseményt egy sor más forrás is említi nem pontosan így fogalmazva. Ez az egy forráshely pedig az Annales Laureshamenses a. 796 (Glossar A I 195). (Szádeczky-Kardoss 1998: 291)

Az, hogy az avar előkelők, vagy az avar hercegek ebben az időben a „Hring-ben” tartózkodnak, semmi meglepő nincs. Éppen most választottak új Kagánt, hiszen egy korábbi belháborúban mind a Kagán, mint pedig nagy ellene a Jugurrus életét vesztette, ráadásul éppen hódolni készülnek a Frank Birodalomnak. A források többsége arról szól, hogy a Kagán előkelői elkísérik urukat arra az eseményre, amikor meghódol Pippin előtt, majd együtt megy a két uralkodó a „Hring-be”, ahonnan azután újabb ajándékokkal megrakodva távozik Itália királya.

Egy-egy forrás előtérbe helyezése a többivel szemben nem egyedi eset Szőke Béla Miklósnál. Szó esik nála a „Hring” Pippin által való szétrombolásáról. Erről az epizódról is csupán egyetlen forrásból tudunk. Ez pedig az Annales qui dicuntur Einhardi a. 796 Glossar A I 192). (Szádeczky-Kardoss 1998: 293) Itt valóban az van megörökítve, hogy „*Pippin pedig a hunokat a Tisza folyón túlra kergette, és királyi székhelyüket teljesen szétrombolta.*” A forrás illetlen értelmezésével a Szerző önmagával is szembekerül

akkor, amikor azt fogalmazza meg, hogy 805-ben a Kagán maga kéri Nagy Károlyt, hogy megkeresztelkedése fejében helyezze „régijogai-ba”. Majd így folytatja: „*Nem szól forrás a Kagán székhelyének áthelyezéséről ...*”. (Szőke 2014: 22-23) Most akkor Pippin szétrombolta, vagy nem rombolta szét a kagáni székhelyet, ez vajon ugyanaz a kagáni székhely, amely „hosszú ideig” háborítatlanul szolgált fejedelmi központként, avagy esetleg a lerombolt régit építették újjá?

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy mind a kagáni székhelyet jelölő szavak értelmezése, mind pedig a „Hring”-ről szóló tudósítások a VIII. század végi állapotokat mutatják be.

Azt, hogy ez a földrajzi helyszín – valahol az Alföldön – már hosszú ideje a Kagánok „rezidenciája”, el kell fogadnunk. Nem tudjuk azonban, hogy milyen hosszú ideje áll fenn ez az állapot, mikor és milyen körülmények között, milyen okokból került ide a Kagáni székhely. S mindjárt a Kárpát-medence birtokba vétele után, vagy esetleg később.

Mielőtt erre a kérdésre valamiféle választ találnánk, revidéálnom kell az ide vonatkozó korábbi álláspontomat. Korábbi dolgozatomban azt írtam: „A bizánci görög nyelvű források gyakorlatilag semmit sem közölnek arról, merre is kellene keresnünk a korai avar kor /567/568–670/680/ kagáni székhelyét. (Kiemelés tőlem ML.). Mindössze egy halvány utalást találunk arra, hogy ez egy jól kiépített központ lehetett. Ioannes Ephesus ad hírt arról, hogy Baján kagán arra kéri a bizánci császárt, *küldjön hozzá mestereket és építészeket palota meg fürdő építése céljából.*” (Madaras 2015: 73) A történet folytatása közismert, a mestereket Baján arra kényszeríti, hogy a Száván egy erős hidat is építsenek neki Sirmium ostromához.

Ha szó szerint értelmezzük a kiemelt mondatot, állítá-
sunk akár még igaznak is tűnhet. Ám ezzel nem jutottunk
közelebb a kérdés megoldásához, így – a továbblépés ér-
dekében – vizsgálódásunk rendszerét jelen dolgozatunk-
ban egy új szemponttal bővítettük. Ez az új elem a külön-
böző követjárások általános tanulságának levonása lehet.

Engedtessek meg nekem, hogy három közismert pél-
dával érzékeltessem, mire is gondolok. A három példát
három különböző történeti periódusból vettük.

Elsőnek talán Priscos raetor klasszikus utazását említ-
hetjük meg. Ő egy bizánci követség tagjaként látogatott
el Attila székvárosába. Naplójában részletesen leírja az
oda vezető utat, s számunkra itt és most ez a tény a fontos.

Egy másik útleírás Zemarchos jól ismert követjárása
(569-570) Istemi kagánál.¹ Itt is az a fontos, hogy mikép-
pen utazik oda és vissza a bizánci követség.

Végül, de nem utolsó sorban Julianus barát utazásait
említjük meg. Első alkalommal még az utazás pontos cél-
ját sem ismeri, útinaplójában azonban részletesen leírja
merre is járt, mire megtalálta keleti rokonainkat.²

A példák sora szinte a végtelenségig szaporítható len-
ne, de már ez három is elegendő annak kimondásához,
hogy ha egy követség vagy követ elindul valamiféle kül-
detéssel egy másik hatalom vezetőjéhez, akkor általában

¹ Menandros magyar fordítását lásd Moravcsik Gyula: Menandrosz: Györffy György (szerk.) A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1975. 76-83.

² Julianus utazásainak magyar fordítását lásd Györffy György: Jelentés Julianus első útjáról és Jelentés Julianus második útjáról: A tárjárás emlékezete. Katona Tamás (szerk.) Bp. 1981. 95-110.

szokás leírni azt, miképpen, milyen úton jutottak el küldetésük céljához.

Ez a felismerés vezetett el bennünket oda, hogy áttekintsük a korai avar korra vonatkozó forrásokat abból a szempontból, hogy a Bizánci császár követői a Kárpát-medencén belül hol érhatték el a mindenkori Avar Kagánt, s hol tárgyaltak vele.

Ismereteink szerint ugyanis egy-egy küldöttség fogadása – legalábbis ha van ilyen –, általában az uralkodók székhelyein szokott megtörténni. Sajnos a fenti szempont érvényesítése után sem bővelkedhetünk a dolgozatunkban feltett kérdést egyértelműen megválaszoló források sokaságával. Mindössze hét nagyon rövid utalás lett az eredményünk. Ezeket időrendben idézzük.

Az ide vonható források

1. Menander Protector E L p. 456, 12-458, 30 (568-569 körül)

A forrás túlnyomó része arról szól, hogy Baján kagán első alkalommal kísérli meg elfoglalni Sirmiumot, illetve parancsot ad tízezer kutrigur harcosnak Dalmácia vidékének feldúlására. Témánk szempontjából forrásunk utolsó mondata tanulságos: „*Maga ugyanakkor saját embereinek tömegével átment a Dunán és a gepidák határain tartózkodott.*” (Szádeczky-Kardoss 1998: 37)

A mondatot csak egyféleképpen értelmezhetjük. A sikertelen ostrom és a semmi hasznot nem hozó békealkudozások után a kagán az éppen frissen elfoglalt gepida területre vonul vissza. Ez viszont azt jelenti, hogy ekkor

még szó sincs a Duna-Tisza közötti Kagáni székhelyről, tartózkodási helye – legalábbis ekkor – az egykor volt szerémségi hercegség lehetett.

2. Menander Protector E L p. 208,11 – 210,2 (578-ban)

Forrásunk arról szól, hogy Tibérius császár szövetséget ajánl Baján kagánnak egy szlávok elleni katonai akcióra. Ezért követséget küld hozzá: *„Miután a császár ilyen megbízatással küldött hozzájuk követséget, Baján percig sem ellenkezett. Ioannest rendelték ki, aki akkoriban a szigetek feletti hatalmat gyakorolta, s egyben az illyricumi városok feletti hatalmat is feladatul is kapta. Ez megjelent Pannoniában (kiemelés tőlem ML.) s magát Bajánt meg az avarok haderőit a rómaiak területére vitte át: úgynevezett hosszú teherhajókon hajtotta végre a barbár tömegek átszállítását. Azt mondják hatvanezer páncélos lovas kelt át ekkor a rómaiak földjére.”* (Szádeczky-Kardoss 1998: 46)

Arról, hogy ez a követség Pannónián belül hol találkozott a Kagánnal, közelebbi információt nem kapunk. A csapatok Illiricumba történő átszállítása valahol az Al-Duna vidékén lehetett, majd miután végigvonultak vezetők irányításával a tartományon, újra hajóra szálltak, megint átkeltek a Dunán, s érkeztek meg a szlávok földjére. Csupán zárójelben említjük meg, hogy Ioannes azoknak a szigeteknek is a katonai parancsnoka, amelyeknek a későbbiekben 599-ben fontos szerepük lesz Priskos avarok törzsországa elleni hadjárataiban, majd még ugyanebben az évben a Kagán Agiulf longobárd király által hozzá küldött hajóácsok által épített hajók segítségével visszafoglalja ezt a fontos stratégiai pontot, megszüntetve ez által,

egy újabb bizánci támadás lehetőségét.(Paulus Diaconus IV 20) (Szádeczky-Kardoss 1998: 135-136)

3. Ioannes Ephesinus VI 33-32 (p. 255,1-256,25) (581-582) Sirmium két éves ostrom után avar kézre kerül. Témánk szempontjából a forrás utolsó mondatai érdemelnek figyelmet: „Így, mondják, miután az avarok bevonultak és a városban lévők kínlódását látták, megszánták őket, kenyeret *adtak nekik enni, bort inni: azok azonban oly hosszú, két teljes esztendő ínség kiéhezettsége következtében sietősen faltak s ezért hamarosan hirtelen meghaltak. Akik viszont életben maradtak elköltöztek és eltávoztak a városból; azt pedig elfoglalták a barbárok és megtelepedtek benne.*” (Szádeczky-Kardoss 1998: 50)

Szádeczky-Kardoss Samu szerint Michael Syrus kivonatolja Ioannes Ephesiuszt. Annak oka pedig, hogy mégis csak idézzük e másodlagos forráshelyet az, hogy az utolsó mondat nem teljesen ugyanaz, mint a kivonat alapjául szolgáló forrás utolsó mondata.

Michael Syrus X 18 (11 p. 347)

„Azok pedig, akik életben maradtak, magukhoz vették, amit csak tudtak, és otthagyták a várost, **amelyben ezután már a barbárok laktak.**” (Szádeczky-Kardoss 1998: 50)

Itt a nagy kérdés az, hogy mit is érthetünk „megtelepedésen”, illetve azon, hogy ott laktak. Mert az, hogy megszállták a várost és ott is laktak, az nem kérdéses, ezt igazolja egy későbbi forrás. Ebben Sirmiumot hatalmas tűzvész pusztítja.(Ioannes Ephesinus VI. 33. és Michael Syrus X 18) (Szádeczky-Kardoss 1998: 59) Arra, hogy ennek a tűzvésznek miféle következményei lesznek, szemben

a forrás által sugallt eseményekből következő korabeli tanulságokkal szemben, még az alábbiakban visszatérünk. Ez az esemény minden bizonnyal 583-ban történt.

4. Theophylactus Simocatta I 3,1-13 (582-584)

Ebben a rövid békés időszakban több bizánci küldöttség is járt Baján Kagánnál. „ A fegyvernyugvás azonban nem tartott két évnél tovább. Az ugyanis, akit a hunoknál kagánnak neveznek öntelten viselkedett a rómaiakkal szemben. Eljutott hozzá annak a híre, mielőtt még a békés viszony megromlott volna, hogy a rómaiak feltűnő nagyságú és testalkatú állatokat nevelnek. Kérte hát a császárt, hogy láthasson ilyeneket. Lelkének tudásvágyát a császár gyorsan kielégítette, lehetőséget adott, hogy elefántokat láthasson, elküldvén hozzá a nála nevelt állatok közül a legkülönb példányt. Amidőn a kagán meglátta ezt az indiai állatot, az elefántot, tüstént végét vetette a látványosság-
nak, és elrendelte a vadállat visszaküldését a császárhoz... Zaklatta a császárt azért is, hogy csináltasson mesterművű aranykerevetet s küldje el neki. Szerencséjének pillanatnyi magasra ívelése ennyire fennhéjázóvá tette. A császár az ajándékot fejedelmien megmunkáltatva elküldte hozzá. Ám ő ekkor fellegzős nagyképűsködésbe kezdett, mintha hozzá méltatlan ajándékokkal sértették volna meg, s az aranykerevetet, mint holmi olcsó és díztelen darabot fennhéjázóan visszaküldte a császárhoz. Sőt még azzal a kívánsággal is előállott, hogy a rómaiaktól a nyolcvanezer aranyon felül minden egyes esztendőben még további húszszetret kapjon. Majd midőn a császár ezt elfogadhatatlannak találta, az érvényes szerződést semmibe vette s esküvel vállalt kötelezettségeit szélnek eresztette.” (Szádeczky-Kardoss 1998: 58-59)

Legalább két fontos tanulsággal bír a fenti kicsit hosszabban idézett forráshely. Egyértelműen rávilágít arra, hogy a hatalma csúcsán lévő Baján önmagát a Bizánci császárral egyenrangú félnek tekinti. Másrészt arra is bizonyosság, hogy küldöttségek mennek a Császártól a Kagánhoz oda-vissza, de azt, hogy hol is próbálják meg az ajándékokat átadni, arról semmit sem mond. Magyarán nem derül ki, hogy ebben a két békeévben hol székel az Avar Birodalom legfőbb méltósága.

5. Theophylactus Simocatta VI 3, 9-6,1 (592)

A Kagán egy újabb hadjáratba kezd a Birodalom ellen. Egy ideig Singidunumot (ma Belgrád) ostromolja, majd miután hirtelen abbahagyja a város támadását, elvonul onnan. „ *A kagán öt perzsa mérföldet megtéve Sirmiumnál ütött táborot, és nagy tömeg szlávot fogott ács munkára, hogy hajókkal kelhessen át a Szávának nevezett folyón.*” / (Szádeczky-Kardoss 1998: 94)

6. Theophanes a. m. 6092 (p. 278, 13-31) (597 végétől – 598. április elejéig)

Priskos Tomea (= Tomi) városát fedezve áll szemben a kagánnak a haderejével. Kora tavasszal a húsvéti ünnepek idején a bizánciakat éhínség sújtotta. A Kagán a „Gondviselés váratlan rendelése folytán” egy követséget küldött a rómaiakhoz. Miután megegyeztek egy öt napos fegyverszünetben, a Kagán élelemmel megrakott szekereket küldött az ellenség táborába. Később azt kérte viszonzásul, hogy Priskos pedig küldjön neki indiai fűszereket. Borsot, szegfűszeget, fahéjat és egy „kostosnak” nevezett illatos gyökeret kapott ajándékba.

„A Kagán ekkortájt **Sirmiumban tartózkodott**, és ezeket megkapva nagyon megörült nekik. Míg az ünnepet töltötték, a rómaiak és a barbárok együtt voltak egymással, és nem támadt félelem a két haderő egyikében sem. Amint azonban eltelt az ünnep, a barbárok különváltak a rómaiaktól. Maurikios Priskos támogatására Komentiolost küldte el gyalogos haderővel. Értesülve erről a kagán Komentiolos ellen Moesiában szállt táborba 30 mérföldnyire Komentiolostól.” (Szádeczky-Kardoss 1998: 125)

Theophanes fentebbi idézete Szádeczky-Kardoss Samu szerint legalább két kútfőre megy vissza. Egyrészt Theophylactus Simokatta VII 13,1-8. (Szádeczky-Kardoss 1998: 124), másrészt egy ma már elveszett kútfő adataira. Jelen esetben számunkra érdektelen, hogy a város, amely körül az események lejátszódnak Tomi-Constanta, nem pedig a Sirmium és Singidunumhoz közelebb fekvő Remeisiana tájéki Tomes, illetve Tomitana urbs. (Szádeczky-Kardoss 1998: 125. kommentár) Ugyanis, a fenti szöveg értelmezhető úgy is, hogy a kagáni sereg valahol Tomi alatt áll, a Kagán pedig ebben az időben Sirmiumban tartózkodik, s azután onnan indul új táborába Komentiolos ellen.

7. Theophanes a. m. 6111 (p. 302, 15-21) (620 körül) (Glossar B I 155-156)

„Ebben az évben Herakleios követeket küldve az avarok kagánjához, szemrehányást tett neki az általa elkövetett jogtalanságok miatt, és békére szólította fel őt. Hadjáratot tervezve ugyanis Perzsia ellen, békében kívánt élni a kagánnal. A kagán a császár jóindulatát tisztelettel fogadva jelezte,

hogy változtat magatartásán, és megígérte, hogy betartja a békét. A követek a szerződést megkötve békében tértek vissza.” (Szádeczky-Kardoss 1998: 162) Ugyanerről a békéről később még egyszer szól is Theophanes.

Theophanes a. m. 6113 (p. 302, 32-303, 10) (622 április 5-én) Herakleios császár személyesen indul a perzsa fontra, de előtte minden bizonnyal egy követ, vagy követség útján az avar kagánhoz fordul a korábban megkötött béke megerősítése érdekében.

„Az avarok kagánjához is írásos kéréssel fordult, hogy tárogassa a rómaiak ügyét, hiszen baráti szerződést kötött vele; saját fia gyámjának is nevezte őt.” (Szádeczky-Kardoss 1998: 163)

Mindkét esetben elmondható, hogy a követségek nem jegyezték fel az útirányt, s azt sem hogy hol is találtak meg a Kagán székhelyét.

8. Theophylactus Simocatta I 3,13-4,8 in. (584 nyarán és őszén)

Forrásunk a kétéves béke időszak utáni első avar hadjáratot írja le. Itt és most egy olyan passzusát idézzük, amely látszólag nem kapcsolódódik szorosan témánkhoz, ám amelyre a későbbiekben még visszatérünk.

„Anchialost körüldülta, és a környező falvakat pusztította. Ám a meleg fürdők épületét, úgy mondják, nem bántotta. Olyan hír jutott tudomásunkra, miszerint a kagán asszonyai itt fürdöztek és a fürdőhasználat ellenszolgáltatásaként azt kérték tőle, hogy ne rombolja le a vizekhez tartozó épülete-

ket. Ezek a vizek állítólag jót tesznek a fürdőzőknek és elősegítik az egészségüket.” (Szádeczky-Kardoss 1998: 60)

Mindössze ez a hét forrás és egy forrástöredék áll rendelkezésünkre akkor, amikor az avarok kagánjához történő bizánci követjárásokat, illetve Sirmium szerepét kívánjuk tanulmányozni a korai avar korszakon (567/568 – 626/630) belül.

Kiindulási alapunk az, hogy ezek a követségek minden egyes alkalommal a Kárpát-medencében találkoztak a mindenkor regnáló Avar Kagánnal. A forrásokból az derül ki, hogy a találkozások nem minden esetben ugyanott, ugyanazon a földrajzi helyen történtek. Időrendben a következő helyszíneket nevezhetjük meg.

568/569 körül a Baján kagán az éppen frissen elfoglalt szerémségi gepida földön tartózkodott.

578-ban valahol Pannoniában találkozik vele Ioannes császári megbízott. A nagy kérdés az persze, hogy vajon melyik Pannoniában?

Innentől kezdve vagy egyáltalán nincs semmiféle adat arra nézve, hogy hol is találják meg a követségek a Kagánt és a közvetlen környezetét, ha tetszik udvartartását, vagy pedig valamilyen formában felmerül Sirmium neve. Az 583. évi tűzvész után, melyet a források oly jelentősnek írnak le, hogy az „ott élők meztelenül futottak ki belőle”, s a „hely elhagyott maradt”, legalább még két alkalommal is megemlítik a Várost az auktorok. 592-ben Sirmiumnál, 597 végén, 598 elején pedig magában a Városban tartózkodik a Kagán. Mindez azt jelenti, hogy az avarok ezekben az években nem csupán fennhatóságuk alatt tartják, hanem lakják is ezt a korábban római metropolist.

Azt, hogy Baján kagán a Bizánci császárral egyenrangú uralkodónak gondolja magát, jól mutatja Theophylactus Simocatta fentebb citált forráshelye. Az elefánt és az arany kerevet visszaküldése jól alátámasztja ezt, miképpen az is, hogy magatartását az udvarban „önteltnek” és „fellengzősen nagyképűnek” ítélték.

De arról, hogy hogyan találták meg ezek az ajándékok, és honnan küldte azokat vissza Bizáncba Baján, egyetlen szó sem esik. Ez a megállapítás pedig a további összes követjárásra is igaz.

Mi is lehet ennek a magatartásnak az oka?

Megítélésünk szerint számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy azért nem esik szó a helyszínről, mert az a kortársak számára evidens, említése felesleges, hiszen mindenki tudja. Ha végiggondoljuk, mi állhat – a nomád gondolkodás szerint – a fényes nagyvárossal, Bizánccal szemben, nyilvánvalóan egy másik bizánci nagyváros, egy korábbi hercegi székhely – Sirmium, amelyről maga a Császár mondotta azt: *„Előbb adnám neki lányaim egyikét (mármint a Kagánnak ML.), akiből kettő van, mintsem hogy Sirmium városát önként átengedjem.”* (Szádeczky-Kardoss 1998: 48)

Ez persze csak egy következtetés, egy gondolatszöszenet, mert a forrásokban ez egyértelműen sehol sem jelenik meg. Éppen ezért csak nagyon óvatosan, feltételes módban, esetleg kérdésként vetjük fel annak a lehetőségét, hogy **bizonyos időszakban a kagáni székhely akár Sirmium is lehetett?**

A következő kérdés az lehet, hogy vannak-e olyan adattaink, melyek e lehetőséget tovább erősítik?

Magam itt térnék vissza a nyolcadik forráshoz. Ebben arról van szó, hogy 584 nyarán az avar kagán által irányított haderő Anchialost és környékét dúlta és rombolta le, kivéve a város meleg vizes fürdőjét, ahol a kagán asszonyai fürdöztek. Az asszonyi kérésnek a háttérben feltételezhetően a megszokott otthoni kényelem szerepe állhatott. Márpedig Sirmiumban bizonyosan voltak használható fürdők.

Annak bizonyítékául, hogy az avarok Kárpát-medencei megtelepedése után ezen a déli területen nagyon gazdag leletek is előkerültek megemlíti többek között, az ún. Jankovich aranyakat. Erről a tárgy együttesről Bóna István megállapította: *„... minden avar kutató előtt jól ismert „Jankovich aranyak”, – egy káprázatos avar fejedelmi lelet ránkmaradt néhány darabjában is tündöklő ékessége, miként Homéroszról, elmondható: a legrégebb s legjobb.”* (Bóna 1982-83: 82) A történeti forrásokkal összevetve különösebb időrendi gondunk sincsen, hiszen szintén Bóna Istvánt idézve: *„Ez esetben az eddig ismert legkorábbi, még a VI. század utolsó harmadában készült és viselt avar fejedelmi övkészletet láthatjuk benne.”* (Bóna 1982-83: 85) /1.kép/

Azt, hogy ez a déli terület egyébként is gazdag a korszak érmeivel keltezett előkelő temetkezésekkel, a kölkedi temető sírjai is igazolják. (Kiss 1996: 107-156. táblák; Kiss 2001: II/02-153. táblák)

Sajnos a „Jankovich aranyak” pontos lelőhelyét nem ismerjük, de egy valami bizonyos. A nyeregkápa díszünk szoros rokonságban áll egy Rómában vásárolt nyeregdíszsel, (esetleg paizs dísz?) s talán ez is a Kárpát-medence déli területei felé mutat. Csupa kérdőjel, semmi bizonyosság!

Innentől kezdve már csupán egyetlen kérdésre kellene vagy az írott, vagy a régészeti források segítségével választ adnunk. Mikor is kerülhetett át, már persze akkor, ha nem eredetileg is ott volt, a Kagáni székhely az Alföld központi területére?

Magam, úgy vélem, hogy erre Bizánc 626.évi sikertelen ostroma után kerülhetett sor. Jónéhány külső és belső tényező együttes hatása válthatta ki a Kagáni székhely áthelyezését. Az események és következményeik mindenki számára közismertek. A Samo féle vend felkelés és a terület függetlenedése (623), Bizánc sikertelen ostroma (626), a Kagán halála és a bolgár nomád birodalmi komponens bejelentkezése a főhatalomért, s ami ezzel együtt járt, egy belháború, aminek következménye a bolgárok távozása (630), végül, de nem utolsó sorban a keleti fennhatóság elvesztése (630 körüli évek) együttesen jelentették az Avar Birodalom területi és hatalmi veszteségét. Van azonban egy másik, ún. belső tényező is, ami nem függ össze a területi veszteségekkel. Nagyjából égészében ekkora derül ki, hogy elfogytak a haderő belső tartalékai. Ez természetesen összefüggött azzal az általunk, ám általuk nem ismert ténnyel, hogy a Kárpát-medence bármennyire is hasonlít a kelet-európai steppéhez, nem ugyanaz. Ez az alapvetően nagyállattartó nomád nép szembeül azzal, hogy korábbi életmódja nem folytatható változások nélkül jelenlegi lakóhelyén. Mert azt azért világosan látni kell, hogy Baján avarjainak törzsországa az Alföld és a hozzá kapcsolódó legeltetésre alkalmas területek voltak. Erre kiváló régészeti adataink vannak, mutatják ezt a kis sírszámú aul temetők, és azok a nagyon gazdag, magányosan és rejtve eltemetett gazdag kunmadarasi és kunágotai sírok. /2. kép/

Mindez megváltozik a VII. század második harmadától. Az Alföldön megjelennek a nagy sírszámú temetők (pl. Alattyán-Tulát, Szeged-Fehértó A), sőt a letelepedett életmód előtérbe kerülésének bizonyítékai, a falvak (pl. Dunaújváros, vagy Jászberény-Réti földek). Ezek együttesen jelzik a gazdaság változását, egy új típusú, letelepült életmód kialakulását.

Mindezek együttesen eredményezhetik a fejedelmi székhely törzsterületre való áttelepítését, áttelepülését.

Akkor és amennyiben ez így történhetett, megérthetjük a VIII. század végi forrásnak azt a mondatát, hogy Erik Friauli herceg és lovas csapata „kifosztotta az avarok nemzetségének hosszú idők óta zavartalan nyugalomban élő ringjét”. (Szádeczky-Kardoss 1998: 286)

Magam azt gondolom, hogy az a személyiség, aki tevékenyen irányította a fejedelmi székhely alföldi kiépítését, megszilárdítását, az nem más, mint a Baján dinasztia utolsó tagja, aki talán azonosítható a Kunbábonyban feltárt sír halottjával. (Madaras 2016: 429-436)

Egyre több adat is utal arra, hogy a kunbábonyi halott tényleg kagán volt. Az utóbbi évben két kutató is figyelemre méltó adattal egészítette ki azt az érvrendszert, amelyet mi fogalmaztunk meg. Horváth M. Attila meggyőzően érvelt egy kecskeméti konferencián amellet, hogy a sír egyik arany lelete, a heftalita érmeken látható király ábrázolások koronáin is megtalálható.³ Felföldi Szabolcs segítségének köszönhetően itt és most bemutathatunk

³ Horváth M Attila Kecskeméten 2016 májusában elhangzott előadása. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy hozzájárulásával hivatkozhatom a még meg nem jelent dolgozatára.

egy olyan műemléket /3. kép/, melyen az ábrázolt személyiség koronáján pontosan ugyanolyan félhold alakú ékesség látható, mint amilyen a Kunbábonyi sír tárgyai között is megtalálható.⁴ /4. kép/

Balogh Csilla pedig a sokat vitatott korong alakú ezüst lemezek funkciójára adott újféle magyarázatot akkor, amikor ezeket a halotti lepelre, szemfedőre helyezte, analógiákon bemutatva azt, hogy olyan sírban is, amelyben csupa arany tárgy van, előfordulnak ilyen ezüst lemezek. Szerinte itt az ezüst alkalmazásának rituális okai lehetnek. (Balogh 2016: 65) Mindenesetre ez a két újadat tovább erősíti meggyőződésünket a kunbábonyi lelet kagáni voltát illetően. A sírból előkerült legfiatalabb lelet alapján (Madaras 2016: 433-434) a temetést joggal tehetjük valamikor a 670/680-as évek idejére. Ismerve a férfi életkorát, amely 60-70 évre tehető, nagyon is logikusnak tűnik fenti feltételezésünk, miszerint a sírban nyugvó férfi akár az a Kagán is lehetett, aki népének törzsterületére visszaszorulva kiépítette az alföldi „Hring”-et.

Végezetül szeretnénk megismételni, hogy dolgozatunk célja nem volt egyéb, mint ráirányítani a figyelmet egy újabb lehetőségre. Reményeink szerint az írott források ismételt elemzése és a régészeti adatok figyelembe vétele talán kimozdíthatja a holtpontról eme kérdés megoldását is.

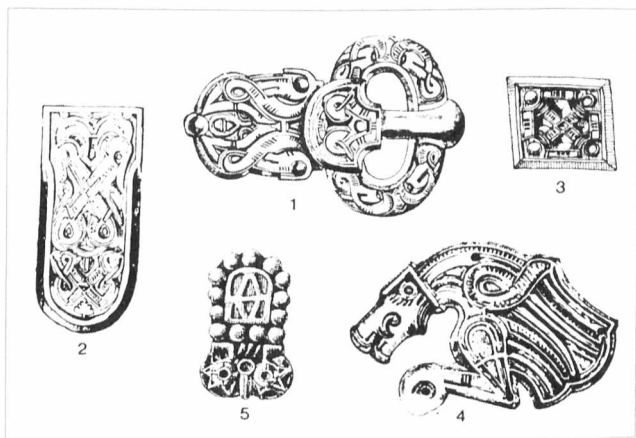
⁴ Etsuko Kagajama Fig 7. és Table 2. Itt szeretnék köszönetet mondani Felföldi Szabolcsnak, aki a tanulmányra felhívta a figyelmemet. Hála Neki.

Felhasznált irodalom

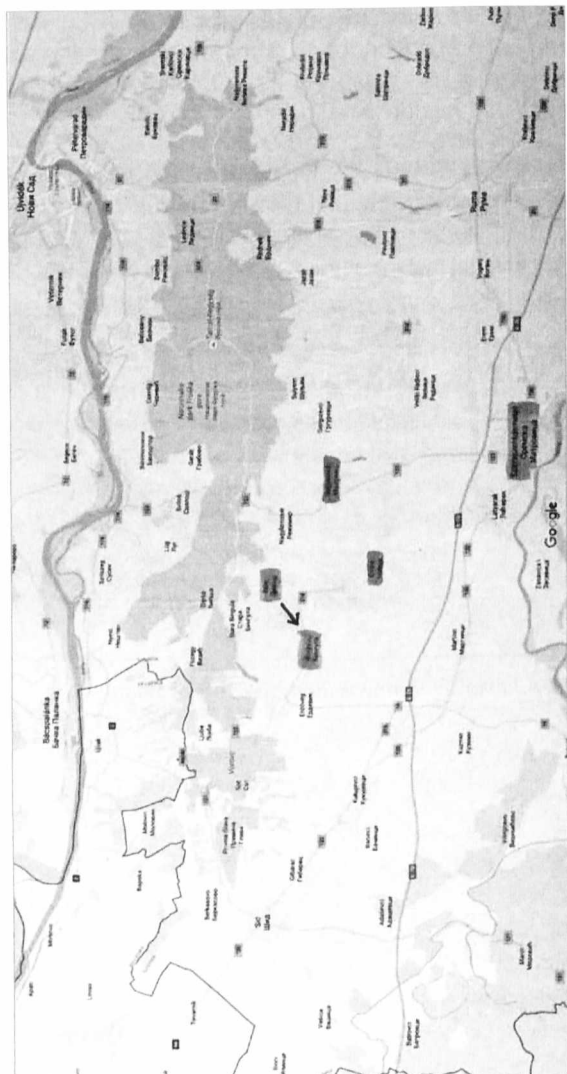
- Bóna I. (1982-83) A XIX. Század nagy avar leletei – Die Grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts: *Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv* 1982-82, 81-160.
- Balogh Cs. (2016) „Aranypillangók” – Adatok az avar kori szemfedők és koporsók díszítéséhez. – „GOLDEN BUTTERFLIES” – CONTRIBUTIONS TO THE ORNAMENTS OF THE AVAR-AGR SHROUDS AND COFFINS: Csécs Teréz, Takács Miklós (szerk.) *BEATUS HOMO QUI INVENIT SEOIENTIAM*. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Győr. 2016, 45-70.
- Harmatta J. (1960) Adatok az avar Hring kérdéséhez: *Archaeologiai Értesítő* 87. (1960) 63-64.
- H. Tóth, E. & Horváth, A. (1992) *KUNBÁBONY*. Das Grab eines Awarenkagans. Kecskemét 1992.
- Györfly Gy. (1981) Jelentés Julianus első útjáról: Katona T. (szerk.) *A tatárjárás emlékezete*. Magyar Helikon 1981. 95-101.
- Györfly Gy. (1981) Jelentés Julianus második útjáról: Katona T. (szerk.) *A tatárjárás emlékezete*. Magyar Helikon 1981. 102-110.
- Etsuko Kagajama, E. (2007) The Winged Crown and the Triple-crescent Crown in the Sogdian Funerary Monuments from China: Their Relation to the Hephthalite Occupation of Central Asia: *Journal of Inner Asian Art and Archeology*. 2/2007, Brepols Publishers. 11-22.
- Kiss, A (1996) Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. MFMA 2.(Hrsg.: F. Daim) Innsbruck 1996.
- Kiss, A. (2001) Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Monumenta Avarorum Archaeologica Vol. 6.
- Madaras L. (2015) Hol is lehetett az avarok „Hring”-je – Where may the „Hring” of Avars have been?: ...in nostra lingua *Hringe nominant*. Tanulmányok Szentpéteri József 60, születésnapja tiszteletére. Kecskemét – Budapest 2015. 73-82.

- Madaras L. (2016) Lehetett-e a Kunbábonyi sír egy Kagán nyughelye? – Can the tomb of Kunbábony be the resting place of a Kagan?: *B Csécs Teréz, Takács Miklós (szerk.) EATUS HOMO QUI INVENIT SAPIENTIAM*. Ünnepi kötet Tomkó Péter 75. születésnapjára. Győr. 2016, 429-436.
- Moravcsik. (1975) Menandrosz: *A magyarok elődeiről és a hring foglалásról*. Sajtó alá rendezte Györffy György Bp. 1975. 76-83.
- Szádeczky-Kardoss S. (1998) *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Östörténeti Könyvtár 12 Bp. 1998.
- Szőke B. (1960) Az avarok Hringje. – Le Hring des Avars: *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 61-63.
- Szőke B. M. (2014) *A KAROLING-KOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN*. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. Bp. 2014.
- Szentpéteri J. (2013) Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. – The hringes – Political centres of the Avar Khaganate: *TISICUM XXII* – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumuk évkönyve Szolnok. 2013, 169-177.

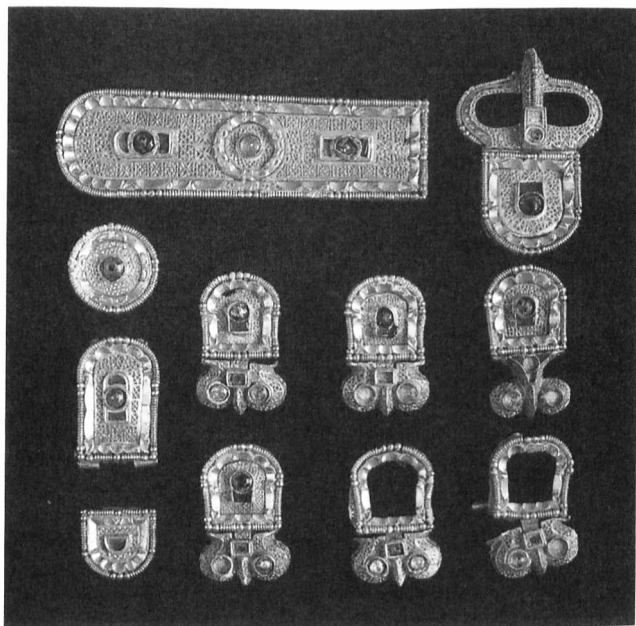
Képmelléklet

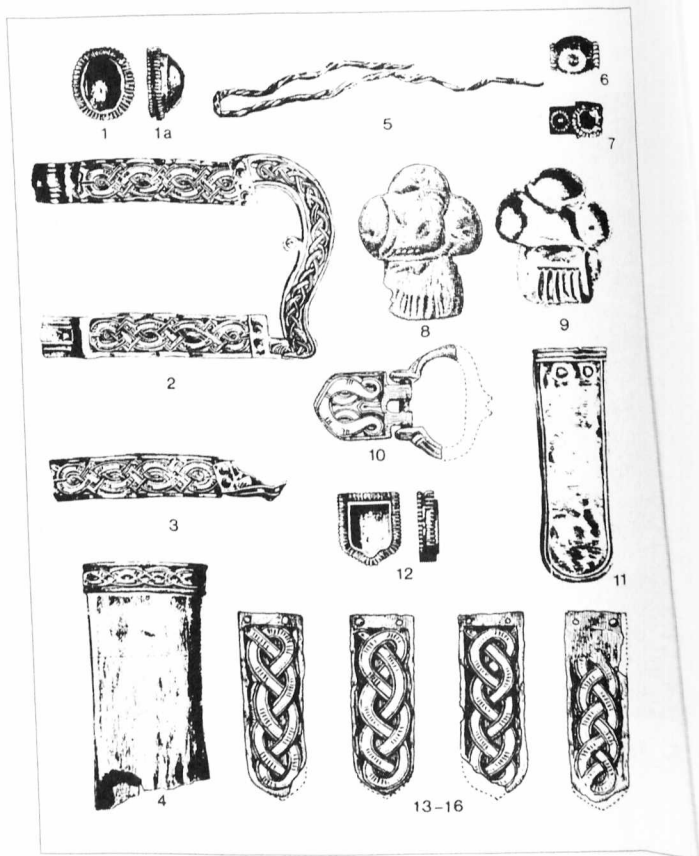
1. kép: A Jankovich-aranyak (Bóna 1982-83 nyomán)

2. kép: A Sirmium környéki kagáni lelet helyszíni térképe

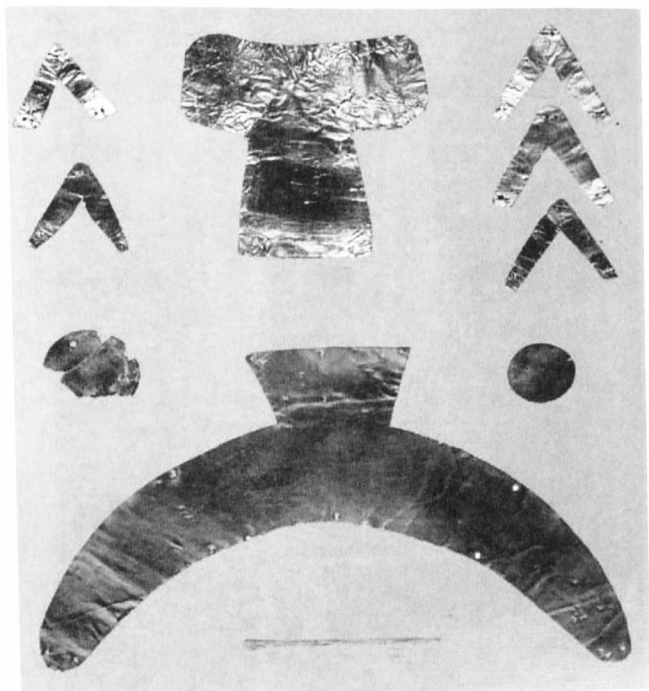

3. kép: Arany övgarnitúra Sirmium környékéről
(Popovic 1997 nyomán)

4. kép: A kunmadarasi fejedelmi sír leletei (Bóna 1982-83 nyomán)

5. kép: Arany- és ezüsttárgyak a kunbányai fejedelmi sírból
(H. Tóth-Horváth 1992 nyomán)

6. kép: Di Caoming sírjának kapuja (részlet)

NÉMETH PÁL

Zsidó vagy keresztyén volt-e Ali ibn Rabban at-Tabari (3/9. sz.) az iszlám felvétele előtt?

Abu-'lHaszan 'Alíju'bnu Szahl, ismertebb nevén Ibn Rabban at-Tabaríj korának kiemelkedő orvosa volt, de nemcsak az orvostudomány és a gyógyszerészet területén születtek figyelemre méltó alkotásai, hanem a vallástörténet és vallásfilozófia problémáit is nagy hozzáértéssel világította meg. Valószínűleg nem írt önéletrajzot, hisz életrajzírói nemcsak a születésének és halálának dátumát nem ismerik, hanem még nevének pontos leírásában sincs egység közöttük. Származásáról szinte semmit sem tudnak, az a kevés is, amit leírnak, majdnem mind tévedés. 'Alíju'bnu Júszuf al-Qiftíjnek az orvosok életrajzát megörökítő művében azt olvassuk, hogy 'Alíj atyja, Szahl

zsidó rabbinus volt, amint ez a „rabban” elnevezésből ki-
világlik. (Lippert 1903: 187, 231) Még Carl Brockelmann
is beleesik abba a hibába, hogy Ibn al-Qiftíj nyomán írja
meg Ibn Rabban at-Tabaríj életrajzát, és arab irodalom-
történetének első kiadásában kritikái vizsgálódás nélkül
átveszi al-Qiftíj tévedéseit. (Brockelmann 1898: 231) Pedig,
ha megismerkedett volna Ibn Rabban at-Tabaríj két mű-
vének (*ad-Dín wa'd-Daula, Firdausz al-Hikma*) akkor még
csak kéziratban fellelhető példányaival, tőle magától tud-
hatta volna meg a szerző vallási hovatartozását.

Vallás és állam c. művének hatodik fejezetében, amikor
arról a kérdésről értekezik, hogy a Korán utolérhetetlen
ékekészítése volna az az isteni jel és csoda, amely igazolja
Mohammed próféataságát, ezt olvassuk:

*„Abban az időben, amikor még keresztyén voltam, egyik
nagybátyámhoz hasonlóan, aki népének tudósai és jeles
szónokai közül való volt, az volt a véleményem, hogy az
ékes beszéd nem jele a próféataságnak, mert az egyaránt
előfordulhat minden nép körében. Míg csak nem szakítottam
a hagyománnyal és a szokással, és szét nem téptem
a megszokás és neveltetés kötelékét, és jártasságot nem
szereztem a Korán értelmezésében, és akkor megtudtam,
hogy a valóság az, amit a hívei állítanak.”*

Művének Bevezetésében ezt írja:

*„Dicsőség és hála Istennek az iszlám vallásért, amelyhez,
ha valaki igazodik, az győzedelmeskedik, aki gyakorolja,
a helyes úton halad, aki kiáll mellette, az megszabadul,
aki ellene szegül, az elvész. Általa ismerszik meg a Te-*

remtő, feléje törekednek a nemzetek, reá vágyakoznak a lelkek, általa nyerik el a reménységet előbb vagy utóbb, mert ez a világot betöltő világosság, a tökéletesség és örökkévalóság honába átvezető híd, ahol nincs homály vagy ámitás. Isten a szunniták közé rendelt minket, hogy kerüljük a hamisságot, és mindazt, ami követőire hárul..."

Egyebütt ezt írja:

„Ha azzal állna elő valaki, amivel egyik nagybátyám érvelt, aki híres és rátermett vitatkozó volt; Iraq és Khorászán szerte Abú Zakarijá Jahjá ibn an-No'mán néven ismerték. Egyik könyvében, amelyet a különféle vallások hívei cáfolatára írt, elmondja, hogy vizsgálatnak vetette alá annak okait, hogy a Medinába kivándorlók és az őket megelőző korábbiak, valamint azok az asszonyok és férfiak, akik velük együtt csatlakoztak az iszlámhoz, ezt miért tették, de nem talált senkit sem, aki azért csatlakozott volna hozzá, mert látott valamiféle csodát vagy valami nyilvánvaló jelet. Ez megdönthetetlen bizonyíték volt számomra, amely elbizakodottá és vakká tett egészen addig, míg el nem szakadtam az ő vallásától, mert akkor már könnyűnek találtam a választ, és kényelmesnek a kiutat.”

Az idézett vallomásokból nyilvánvaló. Hogy Ibn Rabban at-Tabarj felmenői nem zsidók voltak. Előkelő keresztyén családból származott, amelynek több tagja is a tudományok (köztük a vallástudomány) elismert művelője és képviselője volt. Így vall atyjáról és őseiről a *Firdausz al-hikma* bevezetésében:

„Atyám Merw városának írástudóitól származott, tekin-
télyes, képzett emberektől. Fő törekvése volt a kegyesség
gyakorlása, a kiválóság elérése és az elmélyülés az orvosi
és filozófiai művekben. Az orvostudományt atyái gyakor-
lata szerint művelte. Nem dicsőség- vagy nyereségvágy
irányította, hanem az Isten közelsége és a meglege-
dett-ség. Ezért nevezték őt 'rabban'-nak, ami azt teszi: Urunk
és Mesterünk.” (Siddiqi 1928: 1)

A vallás és az állam

Mohammed próféta prófétai küldetésének elfogadásáról

(at-Tabari 1973: 31-36)

A könyörülő Irgalmas Isten nevében. Segítségért hozzá
fohászodunk.

Alij ibn Rabban at-Tabarij, a hívők fejedelmének embe-
re így szólt: Dicsőség és hála Istennek az iszlám vallásért,
amelyhez, ha valaki igazodik, az győzedelmeskedik, aki
gyakorolja, a helyes úton halad, aki kiáll mellette, az meg-
szabadul, aki ellene szegül, az elvész. Átala ismerszik meg
a Teremtő, feléje törekednek a nemzetek, reá vágyakoz-
nak a lelkek, általa nyerik el a reménységet előbb vagy
utóbb, mert ez a világot betöltő világosság, a tökéletes-
ség és örökkévalóság honába átvezető híd, ahol nincs ho-
mály vagy ámitás. Isten a szunniták közé rendelt minket,
hogy kerüljük a hamisságot, és mindazt, ami követőire
hárul. Isten, akit megillet minden dicsőség és hála, akinek
uralma határtalan, szavait senki sem képes másra cserél-
ni. Minden jónak bölcs adományozója, aki kijelentette
az igazságot és világossá tette; megteremtette szolgálit,

elküldte küldöttjét, szeretettjét, barátját a benne kételkedőkhöz, hogy maradandó győzelemre, ragyogó világosságra hívja őket, míg el nem közelített és meg nem érkezett az óra, midőn elbocsátotta a Magasságos Isten a mi prófétánkat, Mohammedet – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – minden teremtményhez örömondónak, figyelmeztetőnek, világító lámpásnak. (Vö. Korán 33,45–46) Kinyilvánította Urának parancsát, buzdította ellenségeit – csábítással és elrettentéssel, oktatással és megjobbítással – a mennyországnak és boldogságának elnyerésére és hogy visszatartsa az örök tűztől és veszedelmétől. És hirdesse Istenről azt, amit Gábriel arkangyal hozott le neki abból a kijelentésből, amelyhez „nem férközhet hamisság sem előlről, sem hátulról” (Korán 41,42), és amely nem hagy el semmi igazságot, melyet őelőtte a próféták hoztak, hanem megerősítette, támogatta, sőt megparancsolta a hitet mindnyájukban. Legyen áldás közülük az elsőkön és az utolsókon.

Így szól az Isten az ő kijelentett Könyvében: „Mondd! Hiszünk Istenben és abban, ami nekünk kijelentetett, és ami kijelentetett Ábrahámnak, Iszmáelnek, Izsáknak, Jákóbnak és a törzseknek, és amit Mózes, Jézus és a próféták Uruktól kaptak, nem teszünk különbséget közöttük. Mi Isten előtt hódolunk.” (Korán 2,136) Így szólt: „A Küldött hitt abban, ami neki Urától kijelentetett és a hívek mind övele hisznek Istenben, angyalaiban, kijelentett könyveiben és küldötteiben. Egyáltalán nem teszünk különbséget küldöttei között...” – a vers végéig (Korán 2,285). Ezt mondja azokról, akik a hatalmas és erős Istenen kívül mást is istenként tisztelnek, vagy neki fiút vagy társat tulajdonítanak: „Mondd! Ő, az Isten egyedüli Egyetlen. Az Isten

örökkévaló. Nem nemzett és nem nemzették. És nincs senki hozzá fogható.” (Korán 112) Majd így szól: „Mondd! Ó, szentírás népe! Rajta! Keressünk olyan szót, amely egyezik nálunk és nálatok! Csak Istent imádjuk, semmit ne állítsunk társként melléje! Egyikünk se fogadja el a másikat urának Isten helyett! Ám ha elfordulnak, mondjátok: Tanúsítsátok, hogy mi muzulmánok vagyunk.” (Korán 3,64) Aztán ezt mondja: „Vajon az jobb-e, aki Isten félelmére és megelégedésére alapozta építményét, vagy pedig az, aki egy vízmosta, omlásra kész homokpad szélére alapozta építményét, amely vele együtt a gyehenna tüzébe omlik? Isten nem vezérli a bűnösök népét.” (Korán 9,109) Erre nézve hangzott el az ő felhívása, erre alapozta missziói munkájának épületét, vele indította vallásának rendelkezéseit és igazságának feltételeit, amelyet megtagadtak a pogány arabok és a Szentírás birtokosai, mert ők eltitkolták nevét, megváltoztatták a reá vonatkozó jövendölést prófétáik – Békesség velük! – könyveiben. Én azonban ezt napvilágra hozom, felfedem a titkát, lerántom róla a leplet, hogy az olvasó tulajdon szemével lássa és növekedjék iszlámhitének ereje és öröme. Eközben alkalmasabb és célszerűbb utat követek, mint amin mások jártak azok közül, akik ebben a műfajban könyveket írtak. Van közöttük olyan, aki hangyagul kezeli, megcsonkítja, egyszerűsíti bizonyítását és nem magyarázza meg, van olyan is, aki a költészetből hoz bizonyítékot a Könyv népe ellenében, olyat, amit nem ismerhetnek szent irataik alapján, aztán olyan is van, aki oly megjegyzésekkel tölti meg könyvének lapjait, melyekben a muzulmánokat szólítja meg a több istenben hívők helyett, aztán bizonyítékait csiszolatlan beszéddel értelmezi, s így akadályozza a megértést. És ha az ellenfele azt akarja

mondani, hogy ő ebben olyan, mint az éjszakai fagyűjtő, vagy a folyam hordaléka, beszédében mindenfélét összehord, legyen az tövis, fa, vékony vagy vastag, mert hiszen az, amit bizonyítékul felhoz, nem megvilágít, hanem elfed, nem segíti, hanem akadályozza a tisztánlátást, nem megkönnyíti, hanem megnehezíti a megértést, akkor jól teszi.

Mert aki egy ilyen hatalmas, eligazító, megértést segítő, minden vallásos ember számára általános haszonnal járó könyvet ír hasonló tárgyban, illő, hogy könnyen érthetővé tegye, és úgy vitatkozzon [...] és tárgyaljon ellenfelével, hogy közben ne hatalmaskodjon és fölényeskedjen vele szemben, hanem érthetőségre törekedjék, és ne homályosságra, világosságot, s ne sötétséget támasszon. A szelidséget alkalmazza, javítsa eljárását [...] azáltal, hogy világossá teszi, olyan bizonyítékokat és ellenérveket sorakoztasson fel, amelyek, ha velük cáfol [...], kívül essenek az ő irányzatán és vallásán. Mert ha ezt teszi, akkor üldözőbe veszi és meglövi nyilával és pórázán vezeti őt. A Magaságos Isten segedelmével erre törekedtem, könnyen érthető kifejezésekkel éltem, hogy megértse őket az olvasó és ne legyenek kétségei. Nem hoztam elő az oltalom alatt állók számára sem bizonyítékot, sem nehéz kérdéskört, sem hivatkozást, amit részletekbe menően ne taglaltam volna, Isten támogatásával és segedelmével, és Dzsa fának, az ő kalifájának, Mutawakkil 'alAlláh imámnak, a hívők fejedelmének áldásával – Isten tegye hosszúvá az ő életét! – aki vezetett engem, hasznomra volt és hallhattam szavait. Mert hiszen ő rajongva lelkesedik egy ehhez fogható könyv terjesztéséért és fennmaradásáért, amely megszilárdítja a vallás alapjait, taglalja bizonyítékait, felkelti az érdeklődést abban, aki nem ismeri annak áldását,

és milyen próbatétel elé állítja Isten az iszlámot és híveit a maga korában, hogy megújuljanak számukra csodálatos cselekedetei, és megismerjék a fejlődést, növekedést és tekintélyt kormányzásának kegyessége által.

Azt találtam, hogy mindazok, akik ellene szegültek az iszlámnak, négyféle okból tették. Először a Próféta-ról – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – szóló történetben való kételkedés miatt. A második: a kevélység és a hatalom, a harmadik a hagyomány és a megszokás, a negyedik a butaság és az ostobaság. Életemre! Ha elkülönítenék a történetet és megértenék, akkor elfogadnák, és nem utasítanak el. Mert amikor azt keresik, ami az Istennél van, s közben szembe szegülnek Isten parancsával, akkor nekünk arra kell törekednünk, hogy a történetről meggyőződjenek, és távol maradjon tőlük minden kétség. Továbbá tegyük világossá számukra a történetek kezdetét, elágazásait, okait és lefolyását; azokat a szempontokat, melyek által kiderül az igazságuk szemben a hamissággal, és azokat az okokat, amelyek kedvéért a nemzetek elfogadták prófétaikat, és amik miatt hittek hithirdetőinek. Azután összevetjük történeteinket történeteikkel, azokat, akik nekünk továbbadták azokkal, akik nekik továbbadták. És ha a mi bizonyítékunk és az ő bizonyítékuk arra nézve, hogy minek alapján hisznek valakinek a prófétaik közül, egy és ugyanaz, akkor nincs bizonyítékuk Isten és önmaguk előtt arra nézve, hogy nem hisznek a mi prófétainknak, az ő prófétaiknak meg hisznek. Mert, hogy ha két egymással vitatkozó ugyanazon bizonyítékkal igazol valamely állítást, akkor abban mindketten egyformán részesek, ezért kétségtelenül ugyanúgy érvényes az egyikére, mint a másikára.

Felhasznált irodalom

- Brockelmann, C. (1898) *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I. kötet, Weimar.
- Lippert, J. (szerk.) (1903) *Ibn al-Qiftí's Ta'rih al-Hukamá'*, Leipzig.
- Mingana, A. (translated by) (1922) *The Book Of Religion And Empire by 'Ali Ṭabari*, Manchester.
- at-Tabari, 'Ali ibn Rabban (1973) *Ad-Dín wa'd-Daula*, Bejrút.
- Siddiqi, M. Z. (ed.) (1928) *Firdausu'l-Hikmat or Paradiese of Wisdom of 'Alí b. Rabban-al-Tabarí*, Berlin.

TASNÁDI EDIT

Török tükörben József Attila Törökországban

Ahogy vannak nagy nyelvek, vannak nagy irodalmak is de a kis nyelveken kis irodalmak születnek? Nyilván nem, de egy kis ország írói és költői nehezebben lépik át országuk, nyelvük határait. Nagykapuk mellett azonban itt is vannak kiskapuk, közülük is a leghatásosabb a megjelenés egy nagy presztízsű nyelven. József Attila útja például Párizson keresztül vezetett Törökországba.

Ataol Behramoğlu francia fordításokkal találkozik először, de így is a költő hatása alá kerül. Ennek köszönhető, hogy a *Militan* c. folyóirat 1975. márciusi száma 44 oldalas összeállítással köszönti a magyar költő hetvenedik születésnapját. A *József Attila a kortárs magyar költészetben* cím alatt a költő legismertebb fényképe, alatta az 1905-1937-es évszámok jelzik a fájdalmason rövid életút határait.

Előszóként Guillevicnek József Attilát az I. világháború, az ellenforradalom és a fasizmus Gavroche-ának nevező írását idézik. Ezt Szabolcsi Miklós idézetekkel bőven illusztrált tanulmánya követi *József Attila élete és költészete* címmel. Az összeállítás tizenhat költeménnyel folytatódik. Elsősorban azok a nagy politikai versek szerepelnek itt, amelyek indokolják, hogy József Attilát Törökországban gyakran „társadalmi-realista” költőként emlegetik, de helyet kapott *A hangyától az Ódáig* néhány más tematikájú költemény is. Az összeállítás Szabolcsi Miklósnak a költőt a magyar irodalomban elhelyező soraival, illetve a költő életének és korának kronológiájával zárul.

Jelentős dolgok sokszor véletleneken múlnak. Véletlen talán, hogy egy török költő Párizsban kezébe veszi egy magyar költő franciára fordított verseit; de az, hogy József Attila megtalálja az utat a török olvasókhoz, mégsem csak a véletlen műve: sorstársuknak érzik, testvérként szeretik a tragikus sorsú magyar költőt. A „magyar” szó eleve kulcs a törökök szívéhez, hiszen nyugatra vándorolt rokonaiként tartanak számon bennünket; s minthogy büszkén számítják a hunokét is a történelem korai török birodalmi közé, a Pistának keresztelt gyermek József Attila által boldogon felfedezett fejedelmi név is jó ajánlólevél Törökországban.

És a költő hatni kezd már megjelenése előtt: Metin Demirtaş élete végéig megrendülten emlegette az első találkozást, amelynek élménye azonnal versbe kíváncsozott:

„Isztambulban
A Militan nyomdájában
Találkoztam vele

Korunk viharsodrású poétája
József Attila
Lelkéből csurranó soraival
Feküdt ott
Ólomba öntve

...

Hazája, népe, a Mama szeretete
Nyomor, fasizmus, skizofrénia
Szerelem, bánat, fájdalom
Mindaz, ami a mi életünk itt
Oly gyöngéden és fájón
Szólal meg verseiben
Szívembe zártam őt
Átélttem szívének ár-apályát.”

A *Militan* összeállítása máig ható alapot adott József Attila törökországi ismertségének, s igényt teremtett a további ismerkedésre. Az azóta eltelt harminc esztendőben minden évtized hozzáadott valamit a török versolvasók tudatában kialakult József Attila-képhez.

Ettől a ponttól fogva akarva-akaratlanul személyesebb hangra kell váltanom, hiszen az események úgy alakultak, hogy magam is belekerültem a török versbarátok és József Attila egymásra találásáért fáradozók csapatába.

1981-et írtunk. A modern Török Köztársaság megalakítójának, Mustafa Kemal Atatürk születésének századik évfordulója alkalmából felkértek, hogy az Akadémián rendezendő emlékülésen tartsak előadást *Atatürk a török irodalomban* címmel. Akkoriban nem volt könnyű nyomon követni egy NATO-ország irodalmi életét, így kellő forrá-

sok híján Bulgáriában élő török író ismerősömtől, Fahri Erdinçtől kértem segítséget, ő viszont hasonló okokból isztambuli költő barátjának, Kemal Özernek továbbította levelemet. Tőle aztán hasznos anyagot kaptam. Köszönő levelemre adott válaszában magyar versek nyersfordítását kérte tőlem, többek között József Attiláét, akit már a *Militanban* olvasottak alapján is századunk egyik költőóriásának érzett. Miután azonban én úgy véltem, hogy a versfordítás sokkal komplexebb dolog annál, semmint hogy levelezés útján le lehessen bonyolítani, meg kellett teremtenünk Budapesten, illetve Isztambulban a személyes találkozás lehetőségét. Minthogy a közös munkára minden esetben csak néhány napot fordíthattunk, az előkészítő munkálatok évekre nyúltak. Így csak 1986-ban jelenhetett meg az első török József Attila-kötet, *Temiz Yürekle* címmel, a Broy Kiadó gondozásában.

Kemal Özer a válogatáshoz írt bevezetőjében így fogalmazta meg azt, hogy számára mit jelent József Attila:

„...Amikor József Attila verseit a *Militanban* összegyűjtve olvastam, az életéből versbe szűrődő elemek, képei, amilyenekkel korábban soha nem találkoztam, költői világának atmoszférája nem is annyira meglepetést, mint inkább fájdalmat, ha lehet ilyet mondani: keserű lelkesedést okoztak. Belső rokonságot, érzelmi azonosulást éreztem. Mintha egy sebesült lehelete csapott volna az arcomba. A magárahagyottságnak, a nincstelenségnek, homloka fényének felragyogtatásáért vívott küzdelmének hangtalan sikolyával lánggá hevülő lehelete. Mintha a megtestesült bánattal kerültem volna szemtől szembe, olyan szomorúsággal, amely mégsem adja meg magát... Körülményei a mélybe húzták. Tragikussá tette küzdelmeit a vágy, hogy

másokra találva kitörjön magányából, és megteremtse a tömeg erejét; s az, hogy a társadalmi akadályokhoz politikaiak és művésziek is járultak, és hogy a megélhetési gondoktól felmorzsolt ereje a pszichikai összeomlással végképp semmivé vált... József Attila élete súlyos történelmi korszakra esett, olyan időszakra, amikor valami véget ért, s még nem lehetett pontosan tudni, hogy mi, de valami új kezdődött. Szélsőségekben bővelkedő, ugyanakkor határozott vonalvezetésű pályát futott be. Az átlagos vagy a közepes hiányzik ebből az életútból. Árvaság, magány, nincstelenség, betegség: végleges minden.

Érzékenység és szintézis ezzel a két szóval lehet összegezni költészetét. Érezte a közelítő újat, és a már létezővel szintézisbe hozta. Érzékeny volt, mert élet-halál harcot kellett vívnia az érzékenységet szülő körülményekkel, Szintézist teremtett, ahogy az életből leszűrt tudást folyamatosan verssé szűrte..."

A kötet nagy nyeresége az a bevezető tanulmány, amelyet Fodor András írt (*József Attila költői karaktere* címmel), miután átadtuk neki a lefordított versek listáját. Így megállapításait a török olvasó által ismert költeményekre hivatkozva, azokból idézve támaszthatta alá. Bekerült a kötetbe a *Curriculum vitae*, így a költő életútját a legilletékesebb forrásból ismerhetik meg a török olvasók. József Attila életének kronológiája, fényképek, valamint a *Militanból* átvett Szabolcsi Miklós-tanulmány, illetve Eugene Guillevic-előszó gazdagítják a költőről rajzolt képet. A kötet versei az első magyarból fordított József Attila-költemények. A legszebbekből, legismertebbekből válogattunk, és újr fordítottunk néhányat a *Militanban* közvetítő nyelvből készített fordításban szereplő költemények közül is.

Tíz év telt el a nagy visszhangot kiváltó *Temiz Yürekle* kötet megjelenése után. Akkoriban az Ankarai Egyetem hungarológiai tanszékén tanítottam. Így került kezembe a *Cumhuriyet* c. újság vasárnapi melléklete, címlapján a költő életnagyságú fényképével, alatta ezzel a szöveggel: „*Költő volt, sose lódított.* József Attila. A magány nagy költője. Kritikus és realista. A verseit ismerjük. Ennyi nem elég. Az életének és a verssorainak alapjául szolgáló fájdalmak és reménytelenségek nyomába szegődünk. A magány legnagyobb költője. Az árvaság és a nincstelenség és a szerelem fájalmát verseivel próbálta csitítani. Minden félbe maradt az életében. Egyetemre járt, de nem fejezhette be, szerelmeket élt át, de a beteljesülést nem élhette át. Harminckét éves korában vonatkerek alá vetette megfáradt, magányos testét. Haláláról is maga mondta ki az utolsó szót: ...'ámulok, hogy meghalok'”. A fényképekkel kísért írás számomra ismeretlen szerzője, Sunahan Develioğlu terjedelmes riportjában újságírótól nem várt érzékenységgel követi nyomon a költő életének állomásait a Gáti utcától Balatonszárszóig.

Néhány hét múlva az *Evrensel Kültür* c. folyóirat József Attila-műsorára vagyok hivatalos. Kemal Özerrel szólunk a költőről, egy fiatalember, Onur Toparlak gitárkísérettel törökül és magyarul(!) énekel a verseiből. Ott ismerkedem meg feleségével, Sunahannal, s ekkor derült fény írása születésének körülményeire. Egy későbbi interjúban így emlékezett: „...Először 1986-ban jártam Magyarországon, és annyira tetszett, hogy 1993-ban, amikor összeházasodtunk, ide jöttünk nászútra. Egyszer Onur így szólt hozzám: „Te már jártál Magyarországon. Nézz körül a könyvek kö-

zött, nem látsz magyar költőt?” Egy Petőfi-kötetet találtam. Akkor persze semmit sem tudtunk magyarul. A kötet épp a *Szerelem* című versnél nyílt ki. A ritmusát erősnek érezte Onur. Zenét rögtönzött hozzá, és szótárral próbáltuk megfejteni az értelmét. Így indult a mi magyarországi kalandunk... Számunkra József Attila 1995-ben kezdődött, a *Temiz Yürekle* kötetel. Úgy gondoltuk, hogy a versek Tasnádi Edit és Kemal Özer tolmácsolásában közel állnak az eredetihez, de hogy halljuk is a versek eredeti ritmusát, megvettük József Attila verseit magyarul is, és a két kötetet együtt olvastuk. Második jövetelünkkor azután az ő nyomába eredetünk...”

Újabb évtized múltán a József Attila-centenárium mozgósította a költő törökországi barátait. Két lelkes fiatal, a hungarológus Sevgi Can Aysevener és a költő Orhan Tüleylioğlu indította el maguk mögött tudva ankarai nagykövetségünk támogatását akkor még *Bennem a múlt hull, mint a kő* címmel a József Attila 100. születésnapjának emlékére egy emlékkönyv és egy panel tervezetét. Alig néhány hónap múlva a költő születésnapjára az Edebiyatçılar Derneği kiadásában már meg is jelent az emlékkönyv, összhangban a magyar emlékév jelszavával végül is *Evrenle Ölç Kendini* (A mindenséggel mérd magad) címmel. A képekkel illusztrált kötet a két szerkesztő beköszöntőjével indul, ezt a *Curriculum vitae*, majd Ahmet Oktay, Kemal Özer, Metin Demirtaş, Atal Behramoğlu, Behçet Aysan és Müslüm Çelik József Attila-ihlette versei következnek. A továbbiakban költő, író, irodalomtörténész, szociológus, filozófus és pszichológus vall arról, hogy mit jelent számára József Attila. Élményeik

a fent említett két válogatásra támaszkodnak, a szenvedéssel teli élet és a tragikus vég momentumai, a szeretnivaló egyéniség és a szeretetre vágyó ember portréja, a finom képek és a lázító társadalmi igazságtalanságok költője jelenik meg ezekben a szubjektív hangú írásokban ahogy a könyvről megjelent hosszabb-rövidebb ismertetések egyike fogalmaz: „A könyv az irodalmárok szívében élő József Attila-arcképet rajzolja meg.” Ezekről eltérő úton jár néhány szerző: Ahmet İmam, az *Ars poetica*ról nyújtva érdekes verselemzést; Onur Toparlak az *Altató* fordítása kapcsán a versfordítás lehetőségeiről és lehetetlenségeiről elmélkedik; Sunahan Develioğlu József Attila és Nazım Hikmet sorsában és költészetében fedez fel párhuzamosságokat; jómagam a két magyar géniusz, József Attila és Bartók Béla művészetének közös gyökereire próbáltam rávilágítani. Sajátos szint képvisel Selçuk Ülger írása: a Németországban taxisofőrként dolgozó szerző a frankfurti repülőtérre érkező MALÉV-utasokat kedvenc verséből, a *Mamából* „vizsgáztatja”, s azoknak, akik hozzá hasonlóan József Attila-rajongónak mutatkoznak, enged a fuvardíjból...

Az emlékkönyvben harminchét vers kapott helyet. Az új fordítások mindenek előtt a korai korszakból válogatva gazdagítják új színekkel e török versbarátok által eddig ismert József Attila-portrét, ugyanakkor a szerkesztők bevalógtattak néhányat a korábbi fordításokból is. A kötetet az alkotók rövid életrajza zárja.

Mire május 7-én a könyvbemutatóra sor került, a kiadók már az utánnomáson gondolkodtak. Véletlenül, más okok miatt éppen Ankarában jártam, így boldogan odasiettem. Az érdeklők zsúfolásig megtöltötték a termet.

Kedves tanítványom, a műsort vezető Sevgi Can szerető szavakkal engem is a közönség elé szólított, aztán a meglepetések tovább folytatódtak: Onur Toparlak többek között az e kötet számára fordított *Ayi Dansıt*, azaz a *Medvetáncot* is előadta, az ismert Sebő Ferenc-dallamra énekelve...

Két költő: Ataol Behramoğlu és Metin Demirtaş, egy irodalomtörténész és -kritikus, Öner Yağcı osztotta meg a hallgatósággal József Attila-élményét, Yıldırım B. Doğan pszichiáter pedig a beteg ember világába való betekintés etikai kérdéseit feszegette. Az érdekes előadások a közönséget is hozzászólásokra készítették. Szóba került így még Petőfi és Balassi is... A programot a Petőfi Irodalmi Múzeum vándorkiállításának tablói között rendezett koktél zárta, további alkalmat adva az eszmecsérére...

Alig értem haza, egy újabb meghívó arról értesített, hogy az Evrensel Kiadó újra megjelenteti a már régen kaphatatlan *Temiz Yürekle* (Tiszta szívvel) kötetet. A diavetítéssel kísért isztambuli bemutatón Kemal Özer mellett Turgay Fişekçi, költő és szerkesztő szerepelt, magam csak üdvözlő soraimat küldhettem el. Hicri İzgörennek a *Politika* c. lapban megjelent cikke is azt bizonyítja, hogy költőnket a török és a világirodalom kontextusába helyezik: "Amikor csak szó esik József Attiláról, eszembe jut Behçet Aysannak - aki néhány éve szintén tragikus körülmények között: Sivasban, a felgyújtott Madimak hotelban vesztette életét - *József Attilát olvasva* c. verse:

(...)„Keserűen olvasom József Attilát
Mindkettőnkben a magányos bánat
Az élet korsaját egy kútba merítettük
Egyazon alagutakon át visz a vonat (...)

Keserűen olvasom, végtelen búval
Bátyám, szívem, József Attilám
„Szeretlek, mint anyját a gyermek”
Mély fájdalommal, mélabúval”

Vannak költők, akiknek tragikus az élettörténete. József Attilára igazán illik ez a megállapítás. (...) 1937 december 3-án egy vonat kerekei alá vetve magát véget vetett életének. (Milyen sok író dobta el magától az életet: Kleist, Stefan Zweig, Koestler, Jeszenyin, Jack London, Gerard de Nerval, Hemingway, Majakovszkij, Virginia Wolf, Walter Benjamin, Yukio Misima és még hányan...) (...)” 2005. június 13.)

Ankara után Isztambulban folytatódtak a József Attila-emlékév eseményei, s a beykozi megemlékezésen magam is tevékenyen részt vettem. Az Esztergommal testvérvárosi kapcsolatokra készülő Boszporusz-parti negyed polgármesteri hivatala előtti téren hatalmas transzparens hívogatta a 300 000 lakosú Beykoz közösségét. A program a téren fúvószenekari koncerttel kezdődött. Nem mindennapi élmény volt török muzsikusok előadásában hallgatni a *Himnuszt* és a *Szózatot*. Az előadóterem előcsarnokában újra láthattam a Petőfi Irodalmi Múzeum vándorkiállításának képeit, itt azonban Sunahan Develioğlu eredeti ötletének köszönhetően hófehér anyagokra nyomva, szárítókötelekre csipeszelve „keringtek, szálltak a magasban” a tablók között József Attila életrajzának részletei. Nem mindennapi esemény, hogy egy önkormányzat emlékezik meg egy másik ország költőfiáról. Ehhez természetesen egy olyan polgármester kellett, mint Muharrem Ersoy, aki

korábban az Isztambuli Városi Színházak igazgatója volt, valamint egy olyan rendező-szervezőre, mint Mehmet Asa, aki évekig e színház színésze volt, aki közben magyarul is megtanult (s aki a budapesti Komédiium Színházban színpadra állított két török darabot).

A jókora előadóterem színpadát csak gyertyák világították meg, a vászonra a Petőfi Irodalmi Múzeum centenáriumi CD-roomjának képeit vetítették. József Attila költői pályáját megrajzoló előadásomat meg-megszakítva mondott el Mehmet Asa illusztrálásul egy-egy jellemző verset, majd felolvasta a *Curriculum vitaét*, úgy, hogy a megfelelő pontokon Onur Toparlak énekelt el gitárkísérettel Sebő Ferenc, illetve a maga megzenésítésében törökül és magyarul egy-egy költeményt.

S hogy a jelen évtized se maradjon megemlékezés nélkül, 2011-ben újra megjelent a centenáriumi antológia, ezúttal *Yalan Söylemez Çünkü Şairler* 'A költő sosem lódít' címmel, a korábbi antológia két időközben elhunyt szereplője, Kemal Özer költő és Türkel Minibaş közgazdász professzorasszony emlékének ajánlva, 100 oldallal: újabb versekkel, versfordításokkal emlékező írásokkal és az első kiadáshoz kapcsolódó válogatott recenziókkal bővítetten. Kemal Özer még küldött egy írást, de váratlan halála után jómagam már a József Attila fordításainkhoz kapcsolódó emlékeket idézem e kötetben; s ide került a *Mama*-vers rajongójának, az azóta szintén elveszített Metin Demirtaşnak születésnapjára ajánlott verselemzésem is.

Mit jelent József Attila a török olvasóknak? Idézzük Sevgi Can Yağcı Ayserenert, aki az emlékkönyv megjelenése kapcsán készült interjúban így fogalmaz: „...József Attila versei különös lázadást ébresztettek bennem, a költő ki-

szolgáltatottsága, magánya kora és világa elleni dühöt. Ennek talán személyes okai is vannak. Néhány évtizeddel őutána Törökországban ugyanazt a szomorúságot, ugyanazt a könyörtelenséget, ugyanazt a lázadást éltük át. Gondolom, első sorban a nyolcvanas évek nemzedékének tudatában keltették ugyanazokat a benyomásokat; saját családtagjaink és barátaink küzdelmei, a veszteségek és az igazságtalanságok hasonlítottak az őáltala megéltekkel. József Attila élete és költészete átlépve országa határait, mindazokhoz szól, akik az életnek és a költészetnek ugyanazt az értelmet tulajdonítják, akik ugyanazokért az értékekért ugyanazt az árat fizetik. Természetesen nem csak a társadalmi viszonyok és az ideológia tették József Attilát nagy költővé. A szintézis költője volt, a magyar költészetben egy új korszak képviselője. Képei, rímei, verseinek mély értelme, sajátos és nagyhatású megfogalmazásai költői nagyságát az egész világon elismertté tették...

Engedtessek meg, hogy egy személyes emlékkal zárjam: az isztambuli átkelő hajóból szálltunk ki, amikor Sunahan barátnőm szembetalálkozott egy ismerőisével. A kezemet nyújtottam, bemutatkoztam: „Edit Tasnádi”, mire a válasz: „Attila József” volt. Érhet valakit ennél nagyobb kitüntetés?

Melléklet

Török költők József Attiláról

Kemal Özer (1935–2009)

Keresvén

Egy vége-hossza nincs temetőben
József Attila sírját keresem
forró lehelet éri homlokom
sok éve történt, de nem felejttem
kortárssorssal kerültem szembe
amikor verseivel találkoztam
sebes szikra volt
olvasója húsába hasító

Egy vége-hossza nincs temetőben
József Attila sírját keresem
bárkit kérdezek, másfelé mutat
– friss rajta mindig a virág –
más és más József Attilája
van mindenkinek
egyazon névvel él minden szívben
a kortárssors keltette remegés

Behçet Aysan (1949–1993)

József Attilát olvasva

Keserűen olvasom József Attilát
Búsan sárguló őszi dallal
Viszonzatlan hattyúszerelem-fehér
Tengerszem-mélységű fájdalommal

Keserűen olvasom József Attilát
Mindkettőnkben a magányos bánat
Az élet korsaját egy kútba merítettük
Egyazon alagúton visz a vonat

Keserűen olvasom József Attilát
Árvácskaszínű kiáltozásod
Kékítőjét kevertük szerelem tüzéhez
Ő nálam negyven évvel idősebb

Keserűen olvasom, végtelen búval
Bátyám, szívem, József Attilám
„Szeretlek, mint anyját a gyermek”
Mély fájdalommal, mélabúval

Metin Demirtaş (1938–2014)

Találkozás József Attilával

Isztambulban
A Militan nyomdájában
Találkoztam vele
Korunk viharsodrású poétája
József Attila
Lelkéből csurranó soraival
Feküdt ott
Ólomba öntve

Szívem elszorult a szájalomtól
Verseit olvasván
Halála belém mart
Épp úgy, mint mikor
Forrón és titokban
Vapcarovot sirattam

Gyűlölet a Kínában a népbe
Golyót eresztő tábornok iránt
Hazája, népe, a Mama szeretete
Nyomor, fasizmus, skizofrénia
Szerelem, bánat, fájdalom
Mindaz, ami a mi életünk itt
Oly gyöngéden és fájón
Szólal meg verseiben
Szívembe zártam őt
Átélttem szívének ár-apályát.

Ahmet Oktay (1933–2016)

József Attila

Mosónő anyám, pillanat
vagy, amelyben
fekete rózsza
reszket. Gézként
ittam föl éveken át
a belőled szivárgó sorsot.
Mint álmot, illatot
itatta föl a lelkem.

Ki ismeri
az ölelés ősi
szégyenét és a csobogó
dühöt a könnyben? Éhes
fiadon kívül.

Emlékszem most
is, pöröly véste
agyamba, mint széthulló
üvegcserepek hangja: bögrédet
két kezvedbe fogva ültél,
elmosolyodtál.

Az első angyalt
látja meg így
a hívő?

A nappal dicsérete! A kert
dicsérete!
Az ágyások közt fut valaki,

hogy letépje mellemről
az éjsötét pecsétet.
Hej, régi szerelmek,
melyiktek az,
Márta vagy Flóra? Magas
hajnali ég, vagy mint
reggeli harmat
a levélen.
Ennyi volt csak.
Ennyire vágyott.

De az örület ölel,
akár egy folyó.
Megismerem: az ősz
hangja: mintha
vér hullana. Lehullni kész
egy levél: Nagyon fáj.
Törött tükörben a nevelőszülőhöz
adott gyermek arca: bánat
és rettenet
egész életed: Nagyon fáj.

Évszak, ontsd halottaidat,
töröld le a vért ajkaidról. Utas,
hajol ki az ablakon, egy-egy
égdarab minden zsebkendő: Nagyon fáj.

Ölelj át, doktor, legyél
ikertestvérem. Földalatti
világomba vittelek
magammal. Lehullt a korhadó
ágról a kéreg.

Szakadék volt, együtt megtanultuk,
minden új szó. Kísérteties,
láttad, némelyik lélek.

Osztozz!

Kiáltásom: a történelem
és az idő mélyéről
jön és szól
tehetetlen embertársához:

találj rám,
doktor. Ím, fölvettem a tél
és a gyász színét.

Kegyetlen nap, átok
van nyelvemen. Félelem van
nyelvemen.

Soraimban
a fehérterror, rendkívüli állapot
és visszaélések szégyenfoltja.

Megismerem: a készülődő
első hó hangja bennem.
Elbúcsúztat, az idő szíve
Felé int a sok zsebkendő
az állomáson:

Nem gyógyuló
szívvel születtem.

Ataol Behramoğlu (1942–)

József Attila városában egy hídról lenézni a Dunára

A bécsi Nyugati pályaudvarról
Reggel 8.30-kor indult a budapesti gyors
szelíden ringatózva
Zsebemben egynapos magyar vízum
Egy célom van csak
József Attila városában
egy hídról nézni a Dunát

Gyermekkorom égboltja
Fölöttem
Tiszta kék, vándor felhőkkel
És gyermekkorom füvei
végig a sínek mentén

Ha egyszer
Eltévednék
e földi zűrzavarban
Már-már elveszíteném
józan eszem
Mi másban
Tudnék megkapaszkodni
Mint felhőkben és füvekben....

Álom volt-e az erdőből
Kirobbanó három gazella
Mint három kisiskolás

Boldogan, önfeledten
Szökellve
Ugrándoizva

József Attila
Állomásokon áthaladva
Városod felé
Fut a vonat
Az állomásépületek előtt a vasutasok
– férfiak vagy nők –
Megállnak begombolt egyenruhában
Tisztelettudón
Feszés vigyázzban
Majd visszafordulnak az épületbe

Fiatal szőke lány a vonat folyosóján
Körmeit vágja izgató csattogással
Kidobja
az ablakon át
Bánatos falusi temetők
Hervadt virágokkal
És dülöngélő
fakeresztekkel

József Attila
Hol van a sírod
Nem tudom
Nem is akarom tudni
Nem szeretek temetőkbe járni
Nehéz

csalódottan
                  megérinteni az ürességet
Egyetlen célom van ezzel az utazással
A te városodban
Egy hídról
lenézni a Dunára....

Dursun Ayan (1957–)

József Attilának

Ki többet él meg
Ki rövidebb ideig
Ki tovább

Szappangyári apa
Mosónő anya
Van, kinek ennyi sem jut
Pest külvárosaiban

Magyar vagy, proletár és kun
Eszeddel, nemzetedben
Íllik hozzád, Attila
A sors, a sín
Az utolsó pont, az első szótagok
Repülhetsz
Isten engedelmével

Dolgoztál, mint anyád
Kerestél, mint apád
Kimosott szavaid
Kiakasztottad verssoraidra

Nem voltál anarchista, de szabad sem
Csak dübörögtél
Utat törtél
Az árva Európában
A saját nyelvemben mendegéltél

Tasnádi Edit fordításai

Az Apafarkas és a Disznó-apa II.

1

Egy évvel ezelőtt ugyanitt megpróbáltam valószínűsíteni: a honfoglaló magyarok között létezett egy elsődleges nemzetség, amelynek totemállata az Apafarkas volt.

Jelen előadásom célja visszatérni Thonuzobához, a *másik* anonymus alakhoz, akiről már Gombocz Zoltán (1914: 244-245=1915: 6-7) feltételezte, hogy neve – egy állatnév és az „apa/aba” főnév összetétele – a totemizmus alapján magyarázható, s megvizsgálni: azok az – elismerem, koránt sem kényszerítő – érvek, melyek az Apafarkas totemállat-volta mellett szóltak, fennállnak-e az ő esetében.

Az Apafarkashoz öt ilyen érvet találtunk:

1. A feltételezett, elsődleges Farkas nemzetséggel fikatív avagy valós genetikai kapcsolatban álló, másodlagos,

úri Agmánd nemzetséget, amelyre a 14. századból vannak bőven adataink, egyetlen oklevél *Farkasagmánd* néven említi 1344-ben;

2. ennek névadóját, Agmándot Anonymus mintegy az Apafarkassal azonos személyként emlegeti;

3. ugyanezen nemzetség egy kései leszármazottja 1548-ban farkast ábrázoló pecsétgyűrűt használ, feltehetően a nemzetség címerét;

4. az anonymusi beszámoló alaposabb filológiai vizsgálat után megengedi a lehetőséget, hogy a Névtelen Jegyző itt olyan (regösének?-) töredéket használ fel, melynek hőse nem ember, hanem farkas módján viselkedik;

5. a török népek hagyományvilágából bőven találtunk párhuzamokat, amelyekben a farkas mint totemállat szerepel.

A kérdés: ki tudjuk-e mutatni ugyanezek érvényességét Thonuzoba esetében is?

2

A második érv indulásban elesik. Thonuzobának – az Apafarkastól eltérően – nincs kettős neve.

Tőle származóként Anonymus a Tomaj *genst* említi. A modern kutatók némelyike azonban nem érte be ennyivel. Szegfű László (1974: 276) szerint a „Heves, Veszprém, Fejér és Somogy megyében birtokos »Bő« nemzetség feje, s az ebből szétágazó Szalók, Tomaj és Örkény nemzetségek ősapja viselte e nevet”. Álláspontját lerövidítve húsz évvel később megismételte (1994: 679). Négy nemzetséget kell tehát végigvizsgálnunk, ha valamely elsődleges

nemzetség totemizmusának tovább élő nyomára akarunk bukkanni.

2.1

Közülük az Örkény nemzetséggel végezhetünk a legkönnyebben. Ilyen nevű nemzetség létezésének ugyanis semmi nyoma. Wertner, Karácsonyi, Erdélyi s Engel áttekintéseiben sem találjuk meg. Sőt, a Kristó Gyulával és Makk Ferencsel közösen készített helynévtani áttekintésének *Örkény* nevet tárgyaló szócikkében maga Szegfű sem jelzi, hogy ez nemzetségnev lenne (Kristó-Makk-Szegfű 1973: 67; Bőről, Szalókról igen! – u.o. 67-69); nem említi ezt a kifejezetten nemzetségneveket áttekintő részben sem (Kristó-Makk-Szegfű 1974: 3-48; Tomajt itt igen: u.o. 44).

Nyilvánvaló, hogy Szegfű nyelvészeti ösztönzésre jutott el az Örkény nemzetség feltételezéséhez. Pais Dezső fűzte hozzá Thonuzoba fia, *Vrcund* nevének etimológiájához¹,

¹ Szabó Károly (1860: 87-88 [5. sz.j.]) e nevet még „kun úr”-ként próbálta értelmezni. Messzemenően jogos ezzel szemben Balázs Ferenc (1897: 101) kritikája: a magyar nyelv a méltóságnevet sosem teszi a személynév elé. Ám nem meggyőzőbb az ő etimológiája sem, mely a nevet eleve kereszténynek feltételezi, s a hagiográfiából jól ismert Arkont (Arcontius) személynévvel véli azonosnak: bár kétségtelen, hogy Anonymus feltételezhető korában a magyarban mindennapos az u~o, illetve az o~a váltakozás – az u~a azonban képtelenség! Vámbéry Ármin (1882: 450) a csagatáj ürkün~ürkünti=ijedtség, zűrzavar, lázadás szóból magyarázta. Ezt követte Nagy Géza (1891: 129 – azzal a ma már komolyan alig vehető kiegészítéssel, hogy a keresztény Rugon, Ugrun, Ugrin névalakok ugyanezen pogány név „megkeresztényesített” változatai lennének); s még a közelmúltban is Rásonyi László (1981: 87), holott ő korábban (1935: 554) Gombocz

hogy e fiú (az ő olvasatában: *Örkénd*) nem csupán azonos nevet viselt, de személyében is azonos egy másik anonymusi hőssel, *Örkénnyel (Urcun)*, „*Őse*” (*Eusee*) fiával², hiszen a Thonuzoba fiának neve végén álló, megkülönböztető *-d* csupán kicsinyítőképző, *Eusee* pedig valójában köznévi, azt jelenti, amit ma is: valakinek a legrégebb ismert felmenőjét, őseit, az adott összefüggésben tehát minden további nélkül lehet Thonuzoba epithetonja – annál inkább, mert az utóbbi név *aba* utótagjával tulajdonképpen rokonértelmű. (1928: 169-171).

Tény, hogy itt Pais maga sem a rá egyébként olyannyira jellemző megfontoltsággal járt el: elvileg ugyanis nem lehet kizárni két azonos nevű történelmi személyt, akiket ráadásul Anonymus kronológiája szerint egy bő évszázad választ el egymástól (Őse fia a honfoglalás idején élt volna, Thonuzobáé megérte volna Szent István uralkodását); arról nem is beszélve, hogy a két apa Anonymusnál teljesen eltérő jellegű (az előbbi törzsökös magyar honfoglaló vitéz, a másik két-három generációval későbbi besenyő bevándorló). Ám ezzel együtt le kell szögeznünk: Pais Örkényt fenti logikája szerint a Tomaj nemzetség őseinek tekintette, s szó nem volt nála (sem) önálló Örkény nemzetségről. Szegfű – ez még a legjobb, amit mondhatunk – túlinterepreálta Pais etimológiai következtetéseit.

---

etimológiáját fogadta el. Mindezekkel szemben Gombocz Zoltán (1926: 10) leszögezte: Thonuzoba fiának *Vrcum/Vrcund* (az ő olvasatában: *Ürkün/Ürkünd*) neve a török **er~ir*=férfi köznévből, illetve ennek személynevesült változatából származtatható. Ezt átvette Pais Dezső (1928: 169-170), ha az érintett képzők kérdésében utóbb kisebb módosítást javasolt is (1939: 36; 1962: 136).

² Anonymus 49. (*Eusee pater Urcun...*)

2.2

Anonymus közlését, mely szerint a Tomaj *gens* származik Thonuzobától, napjainkig nem kérdőjelezte meg szinte senki. (Horváth Mihály 1860: 98; Szabó Károly 1869: 334; Nagy Géza 1891: 50, 129; Wertner 1891: IX-X; Balázs 1897: 98-99; Gombocz 1914: 300-301 [=1915: 18-19]; Pais 1928: 170; Iványi 1941: 7; Györffy 1990 [1939]: 109, 168; u.ő 1977 B: 100; Rásonyi 1981: 87; Bollók 2013 [1979]: 71-72)³. Még a legtöbbször hiperkritikus Karácsonyi János (2004 [1900]: 1014) is csak óvatosan jelezte fenntartásait; Pálóczi Horváth András pedig, aki korábban (1988: 120) kerülte a nyílt állásfoglalást, később ismételten (1989: 7; 2014: 38) úgy vélte, Iványi Béla (1941: 7) nyomán, hogy Anonymus a Thonuzoba-hagyományt a Tomaj nemzetség családi tradíciójából meríthette. Csupán Almási Tibor (1994: 679) és Engel Pál (2001A: 75) minősítette „bizonytalan hitelű”-nek, „nem egyértelmű”-nek a hagyományt.

Akik a fentiek közül egyáltalán felvetették a kérdést, hogy miért érdemel itt hitelt Anonymus, azok azt választák: „...a Tanisz (Thonyz, Thanyz) és Örkény (Urkund)

³ Szabó Károly (1860: 87 [4.sz.j.]) a Thonuzoba név előtagjából származó torzulásnak vélte a Tomaj nevet. Ezt már Balázs (1897: 98-99) cáfolta. Györffy pedig a rá jellemző regényes fantáziával nem csupán azt vette biztosra, hogy Örkéndnek (az ő olvasatában Urkundnak [1990 (1939): 187]) Tomaj konkrétan a fia volt (1977 B: 100), de azt is, hogy a Koppány elleni harc idején e Tomaj vezette Szent István besenyő segélyhadait, melyek létezésére is csak a Somogy megyében fellelhető négy Besenyő helynév alapján következtet (1977: 117), s hogy ezért a győzelem után a királytól birtokokat kapott (1977: 102), úgy, hogy egyben a Koppánnal szövetséges Vérbulcsú-nemzetség maradványait is ellenőrizhesse (1977: 119).

nevek e nemzetségnél még a XIII. században is divatoztak...” (Karácsonyi 2004 [1900]: 1014; ld. még Iványi 1941: 7; Bollók 2013 [1981]: 120) Ám ha megvizsgáljuk a vonatkozó okleveles hagyományanyagot, e megállapítás pontosításra szorul.

Wertner (1892: 369) még csak egyetlen, Örkénd~Urkund nevű nemzetségtagról tudott: az 1280-ban szereplő *Vrkun~Urkun~Örkény* bánról. Karácsonyi ezen (2004 [1900]: 1018, 1026) kívül még hármat említ: a Szabolcsba való heinei ágból Örkény~Urkund papot 1219-ből (2000 [1900]: 1025-1026); egy másikat – nem tisztázott, milyen fokú rokonnát az előbbinek! –, az 1268 és 1278 között szereplő Miklós ispán apját (u.o. 1026); s Örkény eszergomi kanonokot a Zala megyei, lesence-tomaji ágból, az 1290-es évekből (u.o. 1025). Ugyanezekről tud Iványi is (1941: 15, 37, 60, 167).

Négy előfordulás hetvennyolc éven belül önmagában nem is tanúskodna oly nagyon amellett, hogy e név az adott nemzetség számára különösen fontos: sokkal inkább az, hogy ezek az ország legkülönbözőbb pontjain mutathatók ki, ahol csak a nemzetségnek volt birtoka: Szabolcsban, Szerémben, Zalában. Így valóban hihető, hogy Örkénd~Urkund a Tomaj nemzetség legrégebbi számon tartott őse volt.

A Thonuz (Tanisz?) névnek ellenben egyetlen előfordulását ismerjük: az eszergomi kanonok Örkény fivérét hívták így, akivel (s két másik fivérével) együtt szerepelnek egy 1292-es oklevélben (Karácsonyi 2004 [1900]: 1024-1025; Iványi 1941: 14). Ezzel pedig nemcsak az a probléma, hogy nincs több: az időpont késeisége is. Ha a nevezett *Thonuz~Tonyz~Toniz* (OTLBT 1908: XXX: 32-34) 1292-ben négy felnőtt fivér legidősebbjeként szerepelt, nagyjából har-

minc-harmincöt esztendőös lehetett. Születési idejét tehát 1257-1262 közé tehetjük. Ekkor már szinte biztosan elkészült Anonymus munkája. Anonymusban pedig – ahogyan Györffy György (1988 [1984]: 61) megfogalmazta, „...ne csupán a kor társadalmi tudatának egyéni visszatükrözőjét lássuk, hanem olyan író, aki egy időszerű társadalmi mozgást a maga idejében korszerű propagandisztikus eszközökkel befolyásolt...” – vagyis ismert volt azon „törzsökös” magyar birtokosok között, akik érdekében írta művét, s hathatott is rájuk. Így elképzelhetőnek látszik, hogy ezt az egyetlen Thonuz~Thonyzt már épp Anonymus hatására nevezte el így apja, Ampod ispán, aki a Gestából – és talán csakis onnan – szerzett arról tudomást, hogy legrégebb ismert őse nem a nemzetség körében számon tartott Örkénd~Urkund lenne, hanem annak állítólagos apja, Thonuz-aba.

Ám ha megfordítjuk Iványi és Pálóczi értelmezését, s nem Anonymus információját származtatjuk a nemzetség hagyományaiból, hanem fordítva, felmerül a kérdés: akkor Anonymus honnan meríti, hogy Örkénd~Urkund, a Tomajok legrégebb, valóban számon tartott őse egy 10. században beköltözött besenyő aba fia lett volna? Bár a királyi udvar jegyzőjeként kétségkívül olyan okiratokhoz is hozzáférhetett, amelyek mások előtt rejtve voltak – mivel azonban ezeket mi sem ismerjük, csakis az esetben lehet jogunk feltételezni létezésüket, ha semmi egyéb magyarázatot nem találunk Thonuzoba és a Tomajok összekapcsolására.

Ilyen magyarázat azonban igenis kínálkozik. Ismerünk ugyanis egy oklevelet, mely szerint a már emlegetett Ampod (*Ompud*) ispán, Thonyz és az esztergomi kanonok Örkénd~Urkund édesapja 1270-ben a nemzetségük-beli

fivérekkel, Jánossal és Pelbárttal (*Privard*) együtt kiegyezett a Szalók nembeli Lászlóval, lezárva a Tisza vizén (a halászhelyek és a rév használatán) folytatott viszályt a két nemzetség között⁴. Az itt megnevezett helységek egyike Abád – amelyet Anonymus is említ a Thonuzoba által elnyert szállásföld tiszai határpontjaként, s egyben a besenyő előkelő temetkezési helyeként.

Noha a Szalók nem keleti (egerszalóki) ágára 1248-ból származik a legkorábbi ismert adat (Wertner 1892: 324; Karácsonyi 2004 [1900]: 958), s Varjú Elemér (1901: 158) ezzel kapcsolatban is bizonytalan, ám ugyanő ugyanott leszögezi: ezen ágnak már a 11. században el kellett válnia a *gens* dunántúli ágaitól, hiszen semmi nyoma, hogy azegerszalókiak valaha is igényt jelentettek volna be a nemzetség nyugati alapbirtokaira. A Tomajokról ellenben 1251-ben halljuk legelőször, hogy az abádi rév vámjövödelmén pereskednek (Wertner 1892: 368), a nemzetség abádi ágához tartozó Sebestyénnek pedig tíz évvel később esküvel kell bizonyítania, hogy a rév egészen az ő nemzetségüké; így már Iványi (1941: 11) feltételezte, hogy a *gens* ősi szálláshelye Zala megyében volt, s Abád környékére kerültek másodlagosan. Könnyen elképzelhető hát: ha az 1270-ben lezárult viszály közvetlen fellobbanás-

⁴ „Nos Lampertus dei gracia Episcopus Agriensis damus pro memoria quod accedentes ad nostram presenciam nobiles viri Johannes et Priuardus filij Priuardi ac Ompud filius Ladislai de genere Thomoy pro se et pro tota generatione sua ab vna parte ab altera uero Ladislaus filius Mortunus de genere Zolouk pro se et pro germanis suis ac tota generatione sua et partes viua voce sunt confesse, quod cum inter ipsas materia quescionis super diuisione Tycie fuisset exorta ac aliquamdiu uentilata tandem propter bonum pacis taliter concordassent, quod ...” etc. HO VI.(1876): 120 (p. 171)

sát az idézte is elő, hogy az említett János egy halastavat ásatott magának a Szalókok területén (Varjú 1901: 158), előzményei már valóban „jó ideje felélesztettek” (*aliquam diu uentilata*) voltak: akár hét hosszú évtized óta. Ha pedig így van, Anonymus nagy szívességet tett a civakodó felek közül annak, akinek ősevé megtette Thonuzobát, akinek itt, az abádi révnél valamilyen helyi hagyománya a jelek szerint bizonyosan lehetett.

S ha így a Tomaj nemzetség első ismert őse valójában Örkénd~Urkund, kapcsolatuk Thonuzobával pedig csak a Névtelen Jegyző fikciója, az nemcsak azt magyarázza meg, miért ez az egyetlen Thonuz~Thanyz mutatható ki a nemzetség történetében, de azt is, hogy címerük miért nem tartalmaz vad- vagy bármilyen disznót. A Tomajok címerállata a griff, amire számos adat áll rendelkezésre. (Wertner 1892: 373; Csoma 2004 [1904]: 1307-1311; Iványi 1941: 19).

Igaz, már Csoma József (2004 [1904]: 1308) úgy vélte: a griff a magyar heraldikában csak a keresztesháborúk óta játszhat szerepet. Györffy (1959: 4-5) pedig állítja, hogy az ilyesfajta mesés, mitikus lények a Magyarországra Nyugatról betelepült nemzetségek címereiben fordulnak elő, őshonos *gens*ében nem. Mivel azonban a Tomajok, ha nem Thonuzoba leszármazottai is, nyugatról bevándoroltaknak aligha tekinthetők – hiszen nemzetségnevüket Rásonyi (1935: 554) üzbég és kirgiz nemzetségek neveivel hozta kapcsolatba, valamint besenyő-kun eredetűnek mondott besszarábiai és krími helynevekkel, etimológiáját pedig sór-tatár és kojbál szavakból fejtette meg –, a griffes címert ezek szerint leghamarabb a 12. században szerezhették a nemzetség elei; s ha fel akarnánk tételezni, hogy a Tomajoknak létezett ennél korábbi előzményük,

úgy annak más címere kellett legyen. Akár vadkan is lehetett. Ez azonban pusztán találgatás lenne. A Tomaj nemzetség nem bizonyult arra alkalmasnak, hogy bármiféle elsődleges nemzetség totemizmusának továbbélését vizsgálhassuk rajta.

2.3

Láttuk: a Tomajok épp azzal a Szalók nemzetséggel kényszerültek osztozni az abádi rév jövedelmén, mely Szegfű szerint maga is kapcsolatba hozható Thonuzobával.

A Szalók nemzetséget ismét Pais Dezső (1928: 170-171) próbálta Thonuzobához kötni, mivel Anonymus szerint Szalók apja Ösbő (*Usubu, Usubuu, Vsubuu*) volt; ezen összetett név utótagja a *bő* (v.ö. török *bäg*→*bég, bej*) méltóságnév (u.ő 1927: 502), előtagja pedig ugyanazon *ős* főnév, amelyből Örkény apjának, Ösének a neve is ered (u.o. 171).⁵

Az etimológiát illetően Paisnak kétségtől igaza van; amikor azonban ebből arra következtet, hogy *Usubuu* és *Eusee* tehát azonosak egymással is, Thonuzobával is, akinek így két fia volt, Örkény~Örkénd és Szalók, akkor meglepően szakszerűtlenül jár el. Hiszen ha az *Usubuu* nevet „*ős bő*”-ként (egy családi viszonyt jelölő főnév és egy méltóságnév kombinációjaként) értelmezzük, akkor ***bárkire*** alkalmazható, akit egy nemzetség ősének s egyben első főnökének tekint. Tehát semmi többről nincs szó, mint hogy mind az Örkéndtől származó Tomajok, mind a Szalókok mint Őst jelölték meg azt a – legrégebbi név

⁵ Eusee idevonását Györffy (1959: 25-26) nem látta valószínűnek.

szerint ismert felmenőjüknél még egy generációval korábbi – személyt, akinek nevére már nem emlékezhetek.

S akkor még nem említettük az azonosítási kísérlet kronológiai problémáit. Először is: a kritikus történetírás gyakran gyanúsítja meg Anonymust azzal, hogy egyik-másik hőseit évszázadokkal későbből tolja előre a honfoglalás korába, igazolandó a tőlük származtatott nemzetség ősfoglaló voltát. Ennek megfelelően Karácsonyi (2004 [1900]: 955) „*Usubu*”-ról is feltételezte, hogy valójában a 12. században volt veszprémi ispán, s ezért állítaná róla a Névtelen Jegyző: Árpádtól kapta adományul Veszprém várát. Egy évvel később Varjú Elemér (1901: 154), úgy nyilatkozott, hogy Anonymus információiból legfeljebb annyi fogadható el: a Szalók nemzetség közös őse *Usubuu* (az ő olvasatában Öcsöb – u.o. 153-154) és az ő fia, Szalók, aki – mivel a Névtelen Jegyző korára a nemzetség ugyancsak szétágazott – mindenesetre jóval Anonymus előtt kellett, hogy éljenek (de őszerinte sem háromszáz évvel!). Az ő nyomokon minősíti Almási Tibor (1994: 616) is kétes hitelűnek az Ösbőre és Szalókra vonatkozó anonymusi információkat.

E szigorú megközelítés ezúttal talán hiperkritikusnak bizonyul. Ismerünk ha nem is kilencedik, de tizedik századi kortárs forrást, amelyben mintha Szalók bukkanna fel. Ahogyan Cremonai Liudprand (VI. 6.) számol be a legelső nyugati térítési kísérletről Magyarországon, Nagy Ottó császár szavait idézve: „Értesülésünk szerint velük [t.i. Leó ellenpápával és János bíborossal] együtt fogságba estek ott még a bolgár származású, de magyar nevelésű Saleccus, aki a pápa úrnak fölöttébb bizalmas jó embere, és Zacheus, egy elvetemült, az isteni és emberi tudományokban járatlan férfiú, akit a pápa úr röviddel ezelőtt püspök-

ké szentelt fel, és a magyarokhoz küldött, prédikációjával arra biztatni őket, hogy ránk törjenek.”⁶

Azonosnak tekinthetjük-e ezt a Saleccust Szalókkal? Ez nem kis mértékben a név etimológiájától függ. Melich János (1963: 21) a szláv *Славъкъ* személynévből magyarázza, s ha igaza van, a Saleccus második szótagjabeli *e* aligha vezethető le ebből. Ám ezzel szemben Pais Dezső (1928: 169) a török *solak~solax*ból származtatta, amely többek között méltóságnévként is használatos lehetett (Gombocz 1916: 101-102). Ne feledjük: Liudprand közlése Nagy Ottó beszédén, tehát német szövegen alapul! A németben a második szótag *a* fonémájából *umlaut*tal lehet *e* (Melich 1903: 346-347; 1915-1917: 356-357). Az ómagyarban ellenben az *a~o* váltakozás még évszázadokkal 961 után is kísért.

Ha a Saleccus nevet Szalókként magyarázhatjuk, attól még nem szükségszerű, hogy ez a magyar nevelésű bolgár diplomata azonos a Szalók nemzetség névadójával – de ki sem zárható. S akkor arra sikerülne példát találni, hogy egy másodlagos, úri nemzetség igenis vissza tudja vezetni származását ha nem a honfoglalásig is, de legalább a 10. század közepéig.

Ám ez esetben is mi okunk lenne feltételezni, hogy Szalóknak, Taksony fejedelem (vagy még inkább az ifjú,

⁶ Liudprandus episcopus Cremonensis: Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris~Historia Ottonis:... Quibuscum etiam Saleccum, natione Bulgarium, educatione Ungarium, domni papae familiarissimum, et Zacheum virum reprobatum, divinarum atque humanarum inscium litterarum, a domno papa episcopum noviter consecratum, et Ungariis ad predicandum, ut super nos irruant, destinatum, eodem captos esse audivimus. CFH 2011 (1937): 3528. (p. 1475) Magyarul in Classen 2005: 490-491. Süttö Szilárd (ford.)

hivatalosan ekkor alkalmasint még trónörökösnek sem minősülő Géza – ld. Uhrman 2014: 196-197 [5. sz.j.] diplomatájának köze lehetne Thonuzobához? Netán Nagy Ottó nem volt kellően tájékozott az Al-Duna környékének etnikai viszonyaiban, s a „magyar nevelésű bolgár” valójában besenyő? De ennek feltételezéséhez további indokokra lenne szükség!

Ha ismét a nemzetiségi címerekhez fordulunk, az eredmény még kiábrándítóbb lesz, mint a Tomaj nemzetség esetében. Csoma (2004 [1904]: 1297), miközben „a honfoglaló nemzetségek egyiké”-nek minősíti a Szalókokat (nem ismerve még a különbséget másodlagos és elsődleges nemzetség között), azt is kétségbe vonja, hogy egyáltalán lett volna közös nemzetségi jelvényük – ami persze képtelenség. Ám tény, hogy e jelvény nem maradt ránk. A Szalók nemzetségből kinőtt nemesi családok közül kettőnek a címerét mutatja be: a Szalókyakét, amely hattyút ábrázol, ez azonban I. Ulászló király (1439-1444) adománya, s Csoma (u.o.) nem zárja ugyan ki, hogy „valamely elébb használt ősi” címer elemeit felhasználták itt, ám mivel a kapcsolódó adománylevél nincs meg, így ez nem bizonyul eldönthetőnek. A másik a Kendyek pecsétgyűrűjén maradt fent 1554-ből: medvetalp, alulról, bal felől nyíllal átverve. És mint Csoma (u.o.: 1297-1298) rámutat: épp a nyíl jelenléte látszik igazolni, hogy e címert egy vadászkaland emléke ihlette, s nem egy feltehető, elsődleges Medve-nemzetség totemállata. (Annak illogikus is lenne csupán egyetlen testrészét ábrázolni!)⁷

⁷ Wertner (1892:360) a Szalók nemzetségből származtatja a nagybesenyői Bessenyei családot is, amelyet Karácsonyi (2004 [1900]:

Mivel tehát heraldikai adatunk nincs, így az, hogy a nemzetség egyik 14. századi tagját, Kelecsényi Pétert egy 1342-es oklevél „Disznós” epithetonnal emlegeti⁸, önmagában aligha elég érv ahhoz, hogy a Pais Dezső feltetelezte genetikus összefüggést a Szalók nemzetség és Thonuzoba alakja között igazolhassuk – annál is kevésbé, mivel ez az epitheton sem itt, sem más oklevélben (ld. HO VIII [1891]: 286 [p. 344]; ZIÁO [1874]: 412 [p. 540-541]) nem szerepel sem Péter apja, Miklós, sem fivére, Angalus (Angyalos?), sem pedig fia, Barrabás vagy unokája, János neve mellett.⁹

2.4

Az eddigiek után talán nem meglepő, hogy a Bő nemzetség idevonása megint csak Pais Dezsőre (1927: 507-508) vezethető vissza. Ő ezúttal a *Bő* helyneveknek az ország

---

955-966, v.ö. u.o. 14!) nem említ ebben az összefüggésben, s így hallgatólagosan tévedésnek minősíti idevonásukat. Így mi sem foglalkozunk vele, annál is kevésbé, mivel e címer nyíllal átlőtt, pallost tartó emberi kart ábrázol, így totemisztikus emlékek aligha kereshetők rajta.

⁸ ZIÁO (1872): 23 (p. 30-31) (...magister Barrabas filius Petri dicti Dynos...); uo: p. 34. (...Barrabe, filio Petri dicti Dynos de Zalok...).

⁹ Épp ezért érthetetlen, hogy Wertner (1892: 327, 329) Barrabásra, Varjú (1901: 162) Miklóusra alkalmazza e jelzőt. Egyedül Karácsonyi (2004 [1900]: 962) idézi korrektül az oklevelet, amelyben a genitivusban álló participium-alak egyértelművé teszi, hogy a „Disznós” megnevezés csakis Péterre vonatkozhat, hiszen Barrabás neve első alkalommal nominativusban, másodszorra dativusban szerepel. Miklós neve csak az oklevél más pontján bukkan fel, ahol a „Disznós” epitheton elő sem fordul.

különböző pontjain kimutatható felbukkanásaiból következtet arra, hogy „...mind a két vidéken egyfajta, de legalábbis rokon népelem helyezkedett el.” Pedig ő maga szögezte le ugyanott (1927:502) a főnév méltóságnévi eredetét, amiből következik, hogy előfordulása – a nyelvterület bármely részén – sem azonos személyre, sem azonos nemzetségre (kivált népelemre!) nem utal, csupán arra, hogy a magyar szállásföld bármely pontján élő, akkor még elsődleges nemzetségek mindegyikének volt nemzetségfője, *bője*. (Györffy 1959: 25-26; u.ő 1970: 205-206; Szabó János Győző 1973-74: 28, 49) Ha Magyar Kálmán (1984: 6) ehelyett *Bő* személynevű nemzetségfőt feltételez, ez aligha következik a helynevek értelmezéséből – a *Bő* előfordulására személynéként nincs is adatunk, csupán nemzetségnévként (Fehértói 2004: s.v. *Beu, Beuu, Bu [p. 121]).¹⁰

Ráadásul ez a Dunántúlon birtokos nemzetség Abádszalók környékének, Thonuzoba illetékességi helyének csak tágabb szomszédságában volt jelen (A Heves megyei *Bő*, *Kér* és *Kerekháza*=*Kenderes* falvakban – Wertner 1891: 142; Karácsonyi 2004 [1900]: 302-305). Maradna-e hát bármi okunk, hogy egyetlen további szót vesztegesünk kapcsolatára Thonuzobával?

Egy talán mégis. Ha feltételezzük, hogy *bője* eredendően minden nemzetségnek volt, akkor legalábbis meghökentő, hogy e méltóságnév mégis megjelenhetett egyetlen konkrét nemzetség megjelöléseként. Györffy (1959:

¹⁰ Annál meglepőbb, hogy Magyar Kálmán, aki mindkét álláspontot ismeri, s mintegy ütközteti (1984:5-6), mégis hajlamos összefüggést látni az anonymsi *Ősbő* (a Szalók nemzetség legelső *bője*) és a *Bő*-nemzetség között (1984:31; 1994: 126)

25-26) ezt azzal magyarázza, hogy Somogy és Veszprém megyéket, ahol a Bő nemzetség őshonos, és ahova Ősbő emlékét köti Anonymus, igen korán megszállták az Árpádok, így „az eredeti bő mellé egy nagyobb úr is került”, tehát megkülönböztetésre lett szükség. Csakhogy a megkülönböztetésnek valójában sokkal meggyőzőbb módja lenne a nemzetségtől vagy a számon tartott nemzetségi ősnév hangoztatni, mint a bő címet, amely minden nemzetség területén jelen van! Lehetséges volna hát, hogy ez valójában egy olyan időszak emlékét őrzi, amikor – a keresztény térítés intenzív időszakában – Thonuzoba alakjára mint a nemzetség őseire emlékezni még nem volt tanácsos?

Ilyen feltételezésre természetesen csakis akkor lehet jogunk, ha találunk bármi más adatot, amely a Bő nemzetség és Thonuzoba kapcsolatára utalhat.

A legmeggyőzőbb a heraldikai adat lehetne, csakhogy ilyen ismét nincs. A Bő nemzetségből eredő családok címereiben találunk medvét, kétfarkú oroszlánt, sast és griffet – disznót nem. (Csoma 2004 [1904]: 1196-1197). S bár Csoma (u.o.) kétségbe vonja, hogy volt-e a nemzetségnek egyáltalán közös, ősi címere – ha mégis van (ami egyébként szükségszerű), az inkább a medve avagy a sas, mint a sehol nem dokumentált disznó.

Viszont a nemzetséget folytató családok egyike a Laki Thuz dinasztia (Wertner 1891: 141, 143; Karácsonyi 2004 [1900]: 297-298, 300, 305; Engel 2001B: s.v. Bő nemzetség 1. Somogyi ág; Magyar 1984: 8), melynek pályafutása Hunyadi Mátyás idejében az ország legrangosabb bárói között érte el csúcspontját (hogy egy generációval később el is tűnjön); ám a név első viselőjéről, Thuz Péterről egy 1349-es oklevélből tudunk (AKO 1887: 146 [p. 276-277]).

E névhez a kutatók a legkülönbélebb etimológiákat állították fel. „Ez a családnév valószínűleg a török *toyuz* (*tokuz, toyur*) a.m., kilenc' szóból ered, olyan hangfejlődéssel, mint pl. *oyuz*>úz.” – vélte Pais Dezső (1927: 507 [2.sz.j.]). Kázmér Miklós (1993: s.v. Tús) a *tús*= *személyzalog, kezes* köznévvvel hozza kapcsolatba. Ennek etimológiája maga is hosszas vitákat váltott ki.¹¹ Hajdú Mihály (2010: s.v. Tuza) két további, alternatív török etimológiát javasol: vagy a ,só' jelentésű *tuzból*, vagy a *túzok* madárnévből, csonkítással. Ám a sokféle ótörök származtatás egymás bizonytalanságát is jelzi. Képtelenség lenne-e egy újabb – megint csak ótörök – eredeztetést felvetni: nem hozható-e kapcsolatba Thuz Péter neve Thonuzoba nevének előtagjával? Az 1349-es oklevélből nem állapítható meg: Thuz Péter

¹¹ Vámbéry Ármín (1870: s.v. tusz) egy, hasonló, megfelelő rész' jelentésű székely tájszót eredeztetett az ujjur. *tuš*, *töš*=érték, hasonló megfelelő rész; csagatáj *tuš*=rész; és a jakut *tus*=ellenkező, megfelelő rész szavakból. Czuczor és Fogarasi (1874: s.v. tusz) többek között erre, valamint a kalmük *tusz*=átellenben, illetve *tusza*=készség, illetve a török (sic!) *tut*=zálog szavakra hivatkozva már a köznyelvi *tús* szót is innen magyarították. Horger Antal (1934: 104) óvatosabban bár, de az utóbbiakat (s így akkor rajtuk keresztül Vámbéryt is!) követi: „A CzF-ban olvasható adatok alapján azt is valószínűnek tartom, hogy ez az eredetileg ,más, megfelelője valaminek' jelentésű *tús* < *tusz* szavunk honfoglalás előtti török jövevény. Az erre vonatkozó adatok összegyűjtését [sic!] és megbírálását azonban a török nyelvtudomány művelőire kell bíznom.” Az utóbbi mondat távolságtartása indokolt volt: Budenz (1872:11) már a CzF nevezett kötetének megjelenése előtt két évvel kimutatta, hogy Vámbéry ezen szófejtése (is) „látszatos egyezés”, többek között, mert Vámbéry a jelentéseket pontatlanul, sőt, torzítva adja meg. Így nem csodálhatjuk, hogy Bárczi Géza (1941: s.v. tús) távolságtartóan hivatkozik Horger álláspontjára, hiányolva a bizonyítást; a TESZ szerzői pedig kategorikusan tévesnek minősítik a *tús* köznévet török származtatását.

meggyilkolt fivére, András is viselte-e ezt a nevet?¹² Az egyértelműnek tetszik, hogy itt is megemlített nagyapja, Trepk, és apja, János nem viselték, ahogyan János testvérei sem (AKO 1881 360. [p.414-415]). Jelezheti-e e név felbukkanása a Bő-nemzetségben Thonuzoba emlékének az ápolását? Méghozzá – éppen a névalak erőteljes átalakulása miatt – ezúttal semmiképp nem Anonymus hatására, annál kevésbé, hiszen ő a Bő nemzetséget nem eredeztette Thonuzobától!

Nyelvtörténeti szempontból a kérdésfelvetés nem teljesen abszurd. A név eredeti török alakja *tonuz*, s Ligeti (1986: 93, 105) épp az anonymusi adat alapján tekinti bizonyítottnak, hogy az eredeti *-ŋ-* nemcsak a magyarban, de már a besenyőben is *-n-*né fejlődött. Ugyanakkor jó néhány más török alakot (oszmánli, azeri, gagauz, türkmén, kun, kimék, kazak, tatár, stb.) felsorol – az *-ŋ-* vagy származéka kiesésének sehol nem láthatjuk nyomát.

Elképzelhető-e ilyen kiesés a magyar nyelvbe történt bekerülés után? Kizárni nem lehet: az intervokális *-ŋ-* a magyarban időnként denazalizálódik (→ *-g-*), majd spirantizálódik (→ *-ç-*), s végül kiesik. (ld. pl. ősm. *χουυ ,hold' [vö. mai hónap]; ősm. βέγυ [ma: vő]; ur. *pāŋe > feye [> fő fn.] ld. még nő fn. – Bárczi 1978: 102, 130; E. Abaffy 2005: 118.) Igaz, e változásoknak még a 9. század előtt kellett lejátszódnuk, de az utolsó mozzanat Bárczi szerint

¹² AKO 1887: 146 (p. 276-277): „...pro magistro Petro dicto Tuuz filio Johannis filii Trepk [...] quod Stephanus filius Philippi de Keethel [...] Andream fratrem suum in possessione sua Leta vocata in domo sua culpis suis non exigentibus interfecisset, caput eiusdem amputando, lite pendente inter ipsos...”

(1978: 130) a 13. századig is elnyúlik, s így tökéletesen beillik vizsgált korszakunkba.¹³

Ám ez még mindig csak az elvi lehetőséget teremti meg Thonuz és Thuz összekapcsolására: hogy az összefüggést komolyan felvethessük, ahhoz további indok is kellene. Ami az lehetne, ha bármi további kapcsolatot mutathatnánk ki a Thuz család és a (vad)disznók között.

Egy ilyen adatunk van is, csakhogy sajnos, aligha eredeti.

A magyar koraromantika kiváló írója, Fáy András ugyanis Sió című „tündéres regéjében” (=tündérmeséjében) szerepeltet egy Thúz nevű herceget. E szélsőségesen negatív figura a történet végével vadkanná változik: „... tagjai merevülni kezdenek, s testét szinte a' hajszalakig durva serték boríták el.” (Fáy 1844: 127).¹⁴ Természetesen e metamorfózisnak itt nem totemisztikus magyarázata van, hanem annyi, hogy jogosulatlanul elfogyasztotta egy másik, leölt vadkan szívét abban a reményben, hogy „bámulatos erőt nyerend tagjaiba.” (u.o. 123)

Igaz, Fáy munkájában az átváltozás részleges: Thúz még ezt követően is képes emberi nyelven beszélni, szolgálinak parancsolni, míg végül a forgószél a Balatonba sodorja. (u.o. 128-129) Ám az eredeti tündérmese – amennyire meg tudtuk állapítani – 1844-ben jelent meg utoljára nyomtatásban; az utóbbi fél évszázad olvasói csak ifjúsági átdolgozását forgathatták Lipták Gábor tollából Helka és

¹³ J.J. Mikkola (1913-1918: 12) ugyanezen török szóból származtatja a dunai bolgár doxs főnevet, illetve az azzal azonosított Dox személynevet, amelyet Boris-Mihály kán fivére viselt a 9. században. Ld. még Melich 1929: 216! Ez párhuzamos fejlődésnek látszik, ha zöngésedések és zöngétlenedések bonyolítják is.

¹⁴ Fáy 1836: 183 a „merevülni” helyett „meredezni” alakot tartalmaz.

Kelén címmel. Ez utóbbiról a rá vonatkozó – tudtunkkal – eddigi egyetlen munkában Németh István Péter (2007: 61) azt állítja: „...nem változtatott jottányit sem a mese-szövésen” Fáyhoz képest. Ez azonban nem igaz. Liptáknál (1968: 184) Thuz átalakulása teljes: „Mikor szólni akart, csak rőfögés tört ki a torkán, testét sűrű, kemény serte borította, [...] ott változott át vadkanná...” Halálának körülményei is ennek megfelelően változnak meg: mint megdühödött vadkant, egyszerűen lenyilazzák. (u.o. 186)

A kérdés az: ismert-e Fáy bármiféle olyan hagyományt, melynek alapján indokoltnak láthatta, hogy vadkanná változó szereplőjét éppen Thúznak nevezze. A Thuz családról persze tudnia kellett, ha máshonnét nem, Bonfini munkájából; ám ott semmit nem olvashatott a család és a vadkan-motívum összefüggéséről, s annak sincs nyoma, hogy bárhonnét máshonnan ismerhetett volna ilyen motívumot. A Sió – mint már említettük – nem tartozott legnépszerűbb alkotásai közé, ezért a vonatkozó szakirodalom sem sokat foglalkozik vele. Egyedül Badics Ferenc (1890: 400-401) szentelt neki egy bekezdést életrajzában: eszerint Fáy „... e cselekményt szerencsés leleménnyel alkotja a népmesék módjára; a viszonyok és személyek rajza, az érzelem és gondolatvilág [sic!] mind megfelel a népmesék jellemének, a mi [sic!] annál nagyobb érdeme Fáy-nak, mivel ez időtájt még kevés ilyenmű termékünk volt ismeretes.” Arra azonban nem tér ki, honnan tanulja Fáy 1836-ban a népmesék jellegzetes cselekménybonyolítását és emberábrázolását. Sajnos, valószínűbbnek kell mondanunk, hogy a Grimm testvérek nyomán, semmint hogy az akkor még alig-alig feltárt magyar népmesekincs-ből. S így minimálisnál is kevesebb a valószínűsége, hogy

akárhonnan ismerhetett volna olyan hagyományt a Thuzokról, amelyet mi már nem.

No és Lipták? Ő, a Balaton környékének öntudatos lokálpatrióta művelődéstörténésze fellelhetett-e olyan helyi hagyományt – nem is messze a Thuzok törzsbirtokaitól –, amely sugallhatta volna neki, hogy Thuz nem is csak részben, hanem tökéletesen váljék vadkanná? Ez éppen elképzelhető lenne. Ám mivel sehol, semmilyen utalás ilyen hagyományra nem került elő a hagyatékában, így valószínűbbnek látszik, hogy őt már a Thonuz és Thuz nevek hasonlósága motiválta – talán nem is tudatosan. S így itt megint csak elszakad a szál: ezen az úton sem sikerül a Bő nemzetségről valószínűsíteni, hogy bármi köze lehetne Thonuzobához.

3

Láthattuk: az első három érv, amelyekkel az Apafarkas totemállat-voltát valószínűsíteni próbáltuk, Thonuzoba esetében nem működött. Nézzük a negyediket! Mit is ír a Névtelen Jegyző pontosan Thonuzobáról?

„Ugyanekkor érkezett a besenyők földjéről egy fejedelmi származású vitéz, név szerint Örkénd apja Tonuzoba, akitől a Tomaj nemzetség származik. Taksony vezértől szálláshelyéül a Kemeji vidéktől a Tiszáig terjedő földet nyerte, arrafelé, ahol most az Abádi rév található. Az említett Tonuzoba egészen Taksony fejedelem unokája, Szent István király idejéig élt. / S midőn Szent István király az Élet igéit hirdette /és a magyarokat keresztelte, /akkor Tonuzoba hitben gyenge lévén, / nem akara lenni kereszténnyé, /

hanem nejével együtt élve / temettetett az Abádi révbe, /
nehogy keresztelve maga és neje Krisztussal éljen örökké, /
de fia Örkénd keresztényként él Krisztussal mindörökké.”¹⁵

Már Horváth János (1954: 198) kiemelte, hogy az idézett hely két élesen eltérő részre válik szét: első szakasza közönséges próza, míg az *Et dum beatus rex Stephanus...* kezdetű mondatról ún. rímes próza, ami az ő értelmezése szerint nem más, mint a prózai szövegbe behelyezett, de élesen el nem különített versbetét. Nagy Árpád (1969: 130) ennek nyomán már konkrétan valamely „középkori verses história vagy históriás ének” idézetének tekinti a *Gesta* utolsó mondatát; ám mivel azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy ez eredetileg besenyő nyelvű volt (u.o.), így valószínű, hogy valójában regösénekre gondolt. Az elmélet annyira elfogadottá vált, hogy Veszprémy László idézett fordításában formailag is visszaalakítja verssé a mondott részt.

A mi szempontunkból mindennek azért van jelentősége, mert ha volna reményünk, hogy ismét valamilyen ősi, totemállatra utaló elképzelést találunk Thonuzobá-

¹⁵ Anonymi (P. Magistri) *Gesta Hungarorum* 57. (Et in eodem tempore de terra Byssenorum venit quidam miles de ducali progenie, cuius nomen fuit Thonuzoba pater Vrcund, a quo descendit genus Thomoy, cui dux Thocsun dedit terram habitandí in partibus kemey usque ad Tysciam, ubi nunc est portus Obad. Sed iste Thonuzoba vixit usque ad tempora sancti regis Stephani nepotis ducis Thocsun. Et dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et Hungaros baptizaret, tunc Thonuzoba in fide vanus noluit esse Christianus, sed cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus, ut ne baptizando ipse et uxor sua viverent cum Christo in eternum, sed Vrcum filius suus Christianus factus vivit cum Christo in perpetuum.) SRH I. 1999 (1937): p.116-117. Magyarul AMCs 2004: p. 49. Veszprémy László (ford.).

val kapcsolatban a puszta néven kívül, azt eszerint csakis a szöveg hely verses eredetűnek elismert második felében kereshetjük.

Ez azonban annyira hangsúlyozottan keresztény szellemű szöveg, hogy nemcsak besenyő nyelvű eredete látszik valószínűtlennek, hanem az olvasó hajlamos Csóka J. Lajosnak (1967: 499-500) adni igazat, aki szerint Anonymus verses betéteinek stiláris-formai mintáját nem e népi avagy a jocular-énekekben, hanem a Szentírásban találhatjuk meg.

Ha mégis minden áron valami pogány eredetű elemet kívánunk itt felfedezni, az csakis a „... cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus” sorpár lehetne. Egyrészt láthattuk, hogy Thonuzoba emléke valamilyen módon szorosan az abádi rév környékéhez kötődik, s még a Tomaj nemzetség ősapjává is vélhetően az ezzel kapcsolatos birtokpereket befolyásoló tette meg Anonymus. Másrészt a „cum uxore vivus...est sepultus” fordulat a kutatás megindulásától a mai napig rengeteg vitát váltott ki, s megnyugtató megoldása máig sincs.

A szerkezet legkínálóbb jelentése magyarul: „Thonuzobát élve eltemették feleségével együtt”. Ám ha így értjük, ki a mondat logikai alánya? Értelemszerű lenne Szent Istvánra gondolni, s a szakirodalom legmeghatározóbb vonulata így is értelmezte e helyet: eszerint az apostol-király e drasztikus büntetéssel igyekezett a pogánysághoz makacsul ragaszkodókat elrettenteni. (Szalay 1861: 86¹⁶; Horváth Mihály 1978: 109; Marczali 1996

¹⁶ Ő itt csupán annyit ír: „A Taksony idejében Thonuzoba vezérlete alatt közel a Tisza torkolatához letelepedett bessenyők [sic!] szin-

[1896]: 46; Hóman 2000 [1938]: 139). Még utóbb is, miután már komoly kétségek is hangot kaptak, a többség legfeljebb kisebb módosításokkal, de továbbra is ezen elképzeléshez tartotta magát. Így Györffy György (1977 B: 100) vetette fel, hogy e tett brutalitása inkább Gézára, mint fiára lenne jellemző, amivel egyben a kronológiai problémát (Thonuzoba feltűnően hosszú életét) is megoldani remélte; Szegfű László (1974: 276, 280-281; 1982: 1075) pedig a kivételesen embertelen büntetés valós indokaként feltételezte, hogy Thonuzoba nem más volt, mint Vazul apósa, aki, mikor vejét bebörtönözték, fellázadt, hogy kiszabadítsa, s egyben ő volt az a „vadkan”, aki a Hildesheimi Évkönyvek szerint Szent Imre halálát okozta.

Ám ez az értelmezés több szempontból problematikus. Először is, Thonuzoba halálával kapcsolatban a Gesta közvetlenül sehol nem említi Szent István nevét: az apostol-király mindkétszer időhatározóként bukkan fel a szövegben, *ad tempora cuius* Thonuzoba élt, illetve *mígnem (dum)* ő térített, *akkor (tunc)* került sor Thonuzoba pusztulására. Tekintettel arra, hogy a másik, itt előforduló, ismert történelmi név, Taksonyé, szintén a legtöbbször egyszerűen kronológiai funkcióban fordul elő az elbeszélő hagyományban: „régén, még Géza megtérése előtt, még az antivilágban” (Macartney 1940: 171-173; u.ő 1953: 9; Uhrman 2014: 216) – így az Árpád-házi nevek emlegeté-

---

tén csak fegyveres erő által birathattak [sic!] István hatalmának megismerésére s a keresztség felvételére.” Miután azonban semmilyen forrás nem szól István térítő háborújáról a Tisza-vidéki besenyők ellen, így ez a mondat nyilván a „...vívus ad portum Obad est sepultus...” túlinterpretálása.

se Thonuzoba történetében mindössze annyi információt hordoz: e név viselője olyan valaki – vagy valami – volt, aki csakis a pogány antivilágban létezhetett, a kereszténységben szükségképpen megsemmisült, eltemetődött. Ezért elhibázott eljárás beköltözésének pontos dátumát találgatni, avagy a közte és Taksony között létesült sógori kapcsolatról fantáziálni. (Györffy 1990 [1939]: 109; 1977 A: 154; 1977 B: 50, 100; 1984: 707; Ligeti 1986: 384, 535; Pálóczi 1988:119-120; 2017: 37-38.)

Ezen túlmenően bárkit is élve eltemettetni még a pogányságot állítólag tűzzel-vassal irtó Szent István – ma már egyre inkább látszik: amúgy is túlzott, utólagos – portréjába sem illeszkedik. „Azt hiszem, az eleven eltemettetést – mi még ama barbár századokban is a rendkívüli [sic!] esetek közé tartozott – a névtelen jegyző egy kicsit bővebben beszélte volna el.” – jegyzi meg Pauler Gyula (1879: 14). Balázs Ferenc (1897: 100) szerint „ez szokatlan, embertelen és nagyon kegyetlen büntető eljárás lett volna, ami annál kevésbé hihető, mivel e vitéznek fia Urkund vagy Arkont már kereszténynyé lett, és, mint ilyen, kiengesztelhetette volna a királyt, ki keresztény fiáért megkegyelmezett volna a pogány atyának is.” Mátyás Flórián (1896: 21) áttekinti a keresztény középkor vonatkozó forrásait, s egyetlen állítólagos példát talál: VII. Kelemen avignoni pápa egyik életrajzát, mely szerint a római pápa, VI. Orbán (akit az ismeretlen biográfus természetesen ellenpápának tekint, s ennek megfelelően többnyire csak Bartholomeusnak nevez) „mivel belekényszerítették, amint Apuliából hajón visszavonult, Januába érkezett, ellenbíborosai közül sokakkal, akik közül iszonyú módon megölette azt a hatot, akiket, ahogy fentebb említésre

került, azért veretett bilincsbe, mert a nevezetes Durazzói Károly hűtlenségre csábította őket vele szemben, mint olyanokat, akik hajlamosak a bűnre és tudatosan követik el: ahogy némelyek elmondták, úgy, hogy a tenger alá süllyesztette őket; ahogy némelyek, úgy, hogy élve a föld alá temettette; és ahogy némelyek, hogy miután egészen az állukig beágyaztatta őket a földbe, levágatta a fejüket, megfizetve nekik elcsábíthatóságukért, alig maradvá amögött, amivel a Sátán, akinek ő a szolgája volt, szokta megfizetni az ő szolgálóit.”¹⁷

S még ez is több mint valószínű, hogy az ellenpápa istentelenségét demonstráló propaganda inkább, mint valóság. Elsősorban nem is azért, amire Mátyás itt utal: hogy Alexander Natalis, a 17. század legvégén működő egyháztörténész – két további forrásra hivatkozva – ugyanezen összefüggésben csak öt áldozatról és eltérő halálnevekről beszél: „...miután kardinálisaival – úgy a szabadokkal, mint az elfogottakkal – együtt kivezették Luceriából, a genovaiak háromevezősoros hajóján az ő városukba vitték. Ott öt bíborost, akiket összeesküvéssel vádolt (mert a hatodikat, az angol Ádámot megkímélte), vagy zsákokba varrva a tengerbe süllyesztett; vagy, miu-

¹⁷ Prima vita Clementis VII. in VPA 469-518; esp. 494. (...Bartholomeus intrusus, recedens de Apulia, navigando, pervenit Januam [23 septembris 1385] cum pluribus ex anticardinalibus suis, ex quibus sex de illis quos, ut supra tactum est, tanquam conscios et culpabiles super attemptatis contra ipsum per Karolum de Duracio memoratum vinculaverat, ut aliqui dixerunt, in mari submergendo, aliqui quod in terra vivos sepeliendo, et aliqui quod plantatos in terra usque ad mentum capite truncatos fecit immaniter trucidari, eis reddens pro suis obsequiis secundum quod dyabolus [sic!], cujus ipse minister erat, suis servitoribus reddere consuevit.)

tán megfojtották őket a börtönben, a lovak istállójában, a mésszel megtöltött vályúba ásta el; vagy elrendelte, hogy bárd által veszítsék életüket...¹⁸ Ez még nem zárná ki a hagyomány hitelét, hiszen a halálnemek valójában nem is olyan nagyon térnek el (ha valakit a tengerbe fojtanak, részletkérdés, hogy előtte zsákba varrják-e; ha lefejezik, hogy előzőleg nyakig a földbe ássák-e; és ha méltatlan helyre temetik, csupán fokozati különbség, hogy elevenen teszik-e ezt vele, avagy előzőleg irgalmasan megfojtották); ami pedig a létszám eltérését illeti, láthatjuk: Natalis is tud a hatodik áldozatról, csak azt állítja, hogy ő végül megmenekült.

Ellenben egy szent apostol profiljába aligha illik az eleven ember eltemetése: Isten törvényének durva megszegése. Annál is kevésbé, hiszen – ahogyan Bollók (2003 [1979]: 80-81) rámutatott – az *ut* kötőszó itt célhatározói mellékmondatot vezet be, tehát ha Szent István lenne a főmondat logikai alanya, akkor ő temettette volna el Thonuzobát és feleségét szándékosan azzal a céllal, „nehogy keresztelve maga és neje Krisztussal éljen örökké” – amit egy apostolról egyenesen blaszfémia lenne állítani¹⁹.

¹⁸ R.P. Natalis II. 8. De Urbano VI (p. 63. col. A) (...Luceriâ cum suis Cardinalibus tam liberis quam captivis eductus, Genuensium triremibus in eorum urbem cum illis delatus est. Ibi quinque Cardinales conjurationis reos [sexto enim, Adamo Anglo pepercerat] vel saccis insutos in mare demersit, vel in carcere strangulatos stabulo equorum repletâ fossâ calce infodit; vel securi mactari jussit...)

¹⁹ Mátyás (1896: 19) szerint az *ut* itt következményességet és nem célhatározót fejez ki; utóbbihoz Anonymus *eo quod* kötőszót használna, amire példa a „10.” (helyesen: 27.) *caput* a gyulával kapcsolatban: „...sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasiluanam et ipsum Geulam vincitum in Hungariam duxit et

Ám ez esetben hogy értelmezzük a *vivus... sepultus* est fordulatot? Pauler (u.o.)²⁰ javaslata, hogy a *Vivus*, azaz valójában *Vivos* (a kéziratban szerinte ez olvasható – !!!) itt a feleség neve lenne (a kis kezdőbetűt középkori kéziratban valóban nem tekinthetjük kizáró oknak). Marczali (1996 [1896]: 78 [75. sz.j.]) ezt azzal utasítja el, hogy ha ez esetben mindkettejüket előírásosan, haláluk után temették ugyanazon sírba, akkor ezt a Gestában mi értelme volna külön megemlíteni, hiszen keresztény házások esetében szinte magától értetődő. Ugyanitt úgy véli, hogy az asszony pogány módra megölte magát férje sírján – az elevenen eltemetéshez tehát már maga sem ragaszkodik, legalábbis az asszony esetében. Iványi (1941: 6) különösebb indoklás nélkül bár, de alig elfogadhatónak mondja Pauler álláspontját.

---

per omnes dies vite sue carceratum tenuit eo, quod in fide esset vanus et noluit esse Christianus etc.” (SRH I. 1999 [1937]: p. 69.) Ám az itt bemutatott mellékmondat valójában nem cél-, hanem okhatározói, így arra alkalmatlan, hogy a Bollók felvetette problémát (már a felvetés előtt nyolcvanöt évvel, mintegy megelőzőleg) megoldja. Más kérdés, hogy Finály (2002: s.v. ut [p. 2062]) szerint az ut is vezethet be okhatározói mellékmondatot is – ám annak itt, szemben a 27. caputbeli idézettel, nem lenne értelme.

²⁰ Nem elsőként. Már Lethenyi János Viurosként olvasta ki és Thonuzoba feleségének személyneveként értelmezte a *vivust* műfordításában. (LA 1790: p. 63); Mándy István kilenc évvel később szintén Viurosnak olvassa ki és Ujurasnek értelmezi; mint lábjegyzetben megmagyarázza, a besenyő jövevény Thonuzoba „új úr” volt magyarszágon, felesége ezért „Új-uras”. (MS 1799: p. 126); Balázs (1897:101) e lehetőséggel is eljátszik, feltételezve, hogy *Vivus* itt egy Élő (eleu) vagy Él (Eel) személynév (ld. Jerney [1854]: 7 [itt csak eul igealak], 16 [itt pontosan eulwek=élők]) fordítása. (De akkor miért nem Viva?)

Balázs (u.o.) pogány rítus szerinti öngyilkosságra gyanakodott; ugyanő (u.o.: 101) alternatív javaslatként felvetette, hogy a *vivus* itt nem melléknév, hanem mintegy participium perfectum helyett áll (???), s így azt jelenti: miután Thonuzoba a feleségével élt, az abádi révnél lett eltemetve. Utóbbi grammatikai szempontból is alig hihető, s egyébként is: az, hogy valaki a feleségével élt együtt, még inkább Gestába nem kívánczó evidencia, mint az, hogy együtt temették el őket.

Mátyás Flórián (1896: 18-19) nem utasítja el Pauler elképzelését, mondván: a *Vivos~Uiuos* szóalak kiolvasható *ujjosként*, v.ö. *fejes, szemes, szájjas, nyelvés, torkos, nyakas, derekas, szíves, kezes, markos, talpas, testes*, stb. melléknéveink, a melléknév pedig könnyen személynevesül. Alternatív javaslatként ugyanakkor már ő felveti, hogy a vitatott hely itt teologikusan értelmezendő: Thonuzoba és felesége, azáltal, hogy a krisztusi megváltást elutasították, elvágják magukat az örök élet lehetőségétől – szemben állítólagos fiukkal, Örkénd~Urkunddal, aki megtért, s így részese lett ennek –, tehát képletesen temették el magukat élve. Ezt fogadja el Iványi (1941: 6), Bollók (2003 [1979]: 81-82) pedig tovább fejleszti, mondván: ha a *sepultus* participium-alakot nem passzívan, hanem mediálisan kívánjuk értelmezni, akkor vagy valóban rituális öngyilkosságra kéne gondolnunk, vagy képletes jelentésre. Az utóbbi mellett szól viszont Szent Pálnak A rómaiakhoz írott levele, amely többek között így ír Jézusról mint a keresztények Megváltójáról: „A keresztység által ugyanis vele

együtt a halálba temetkeztünk...²¹ A (con)sepultus participium itteni előfordulása alapján Bollók feltételezi, hogy Anonymus itt szándékos szójátékot alkalmaz: Thonuzoba épp azért maradt – testi értelemben – *vivus*, mert ő nem temetkezett – jelképesen – a halába a Messiással, ám épp ezért az örök élet szempontjából, mely Örkénd~Urkundnak (már akár a fia volt, akár, mint láttuk, valószínűbben nem) részéül jutott, igenis eltemetkezett jelképesen...

Bollók elméletét Szegfű László (1982: 1077) kísérte meg gyilkos kritikával illetni (válaszul arra, hogy Bollók az ő elképzelésével tette ezt Thonuzoba szerepéről Szent Imre megölésében). Három fő ellenvetése közül az első (hogy Bollók csupán „Pál féloldalnyi szövegében egymástól távol álló, s a »cum Christo« kivételével az anonymusi textustól nyelvtanilag is eltérő szavak párhuzamáról” beszél), komolyan vehetetlen; a másodikat, hogy miért éppen itt kezd Anonymus teologizálni, amikor a Gestában eddig még soha, maga Bollók (2003 [1982]: 138) válaszolta meg igen szellemesen: „Való igaz, hogy Anonymus művének egyetlen más helyén sem folyamodik ehhez a módszerhez, *de művének egyetlen más helyén sem fejezi be Gestáját.*” (B.J. kiemelése.) Marad viszont a harmadik ellenérv: az abádi rév említése, hivatkozva arra, hogy Anonymus még további három helyen említ temetést (15., 52., 56.), s akkor is mindig folyó mellett. Bollók ellenvetése, hogy hiszen az adott folyók környéke egyben mindig az

²¹ Szent Pál apostol: Hé pros Rhómaiui epistolé 6.4.: Συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον... Szent Jeromos fordításában: *consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem...*

elhunyt szálláshelye is, itt kevésbé meggyőző: egyrészt, mert a szálláshelynek nyilván számos más pontja is szóba jöhetett volna a folyóparton kívül, s így ez mégiscsak valamely reális, kereszténység előtti temetkezési rítusra látszik utalni; másrészt, mert Thonuzoba és az abádi rév speciális kapcsolata sejthető éppen abból, ahogyan Anonymus őhozzá kötötte a Tomaj nemzetség származását.

Így tehát nyitva maradt a lehetőség, hogy a *vivus... sepultus est* szerkezetnek mégis valami konkrétabb, az abádi révvel összefüggő, s esetleg Thonuzobát totemállatként bemutató értelmezést próbáljunk keresni.

Ennek alapja lett volna, hogy a latin *sepelio* igének van *belemerit, süllyeszt* jelentése (Finály 2002: s.v. *sepelio*; Györkösy 1982: s.v. *sepelio*). Felvetettük tehát a kérdést: nem a disznók közismert szokása szerint a sárba belemerülő, dagonyázó állatot idéző regösének-töredéket értett-e félre – vagy még inkább: interpretált át szellemesen keresztény teológiai jelképpé – Anonymus? Ám sajnos az idevonható szöveghelyek szinte mind jelképek: álomba²², betegségbe²³, részegségbe²⁴ merülésről

²² Quintus Ennius: *Annali VIII. frg. 13.* (Flores): *nunc hostes uino domiti somnoque sepulti...*; Plautus: *Mostellaria 1122-1124.*: *Vbi somno iam sepeliui omnem atque obdormiui crapulam...*; Lucretius: *De rerum natura I. 133.*: *...terrificet morbo adfectis somnoque sepultis*; Vergilius: *Aeneis II. 265.*: *Invadunt urbem somno vinoque sepultam...* (Adamik kiadásában a lábjegyzet [!!!] erre hivatkozva a VI.424-beli *custode sepulto-t is somnoval egészíti ki!*); Apuleius: *Metamorphoses VIII. 11. 3.*: *...sepelivit ad somnum*; M. Fabius Quintilianus: *Declamationes minores 272. 13.*: *nobis et somno sepultis...*

²³ Apuleius: *Florida 17.*: *rector nostri animus aut somno solvatur aut vino mergatur aut morbo sepeliatur...*

²⁴ Ennius u.o.; Vergilius *Aeneis II. u.o.*

szólnak. Nyilvánvaló, hogy Petronius is metonymikusan fogalmaz, amikor „borba merült tömeg”-ről²⁵ ír.

Mégis van egyetlen példa arra, hogy az ige konkrétan is belemerülést jelentsen: Propertius egyik elégiája, amelyben maga Kleopatra „mondja” metonymikusan Marcus Antoniusról, hogy egy „örökösen borba merített nyelv”²⁶ volt.

Elegendő-e ez az egyetlen példa ahhoz, hogy Anonymus beszámolóját úgy fordíthassuk: „ott dagonyázott volt az abádi révnél párjával együtt, amíg élt”? Talán csak akkor, ha megint csak újabb, megerősítő érvet találhatnánk mellé; hiszen máskülönben a konkrét vízbe avagy sárba merüléshez sokkal inkább a *mergo* ige megfelelő alakját várhatnánk; s ennek participium perfectum passivije (*mersus*) csakolyan jól rímel a *vivusszal*, mint a *sepultus*, így Anonymust formai indokok sem tarthatták vissza attól, hogy ezt használja.

4

Vizsgálódásunk végéhez közeledve eddig nem számolhatunk be sikerről. Még halványan sem igen sikerült valószínűsíteniünk, hogy Thonuzoba eredetileg totemállat lett volna.

A csüggesztő eredmény nyomán fel is merül a kérdés: van-e értelme tovább is ragaszkodni e koncepcióhoz?

²⁵ Petronius Arbiter: Satyricon 119. 31.: „...turba sepulta mero...”

²⁶ Sextus Propertius: Elegiae III. 11. 56.: „...dixit et assiduo lingua sepulta mero...”

Ha hiperkritikusan kívánunk viszonyulni az anonymusi hagyományhoz, miért ne adhatnák igazat Jakubovich Emilnek (1926: 159) és Csóka (János) Lajosnak (1962: 158), akik szerint Thonuz~ Thanyz~Tanisz valójában a 12. században élt, a királyi kincstár egyik káliz kereskedője volt, amint arról Könyves Kálmán 1111-ből való okleveléből értesülünk – éppen csak a neve van ott latinra fordítva: Porcus?²⁷

Ez az értelmezés első ránézésre már csak azért is meggyőzőnek tűnhet, mert ugyanezen oklevélben Porcus társaként Etheiust említik. Őt pedig nemcsak Jakubovich (u.o.) és Csóka (u.o.), de Pais Dezső (in SRH 1999: p. 117) is kapcsolatba hozza azzal az Ehteyjel, akit Anonymus ugyanitt, műve legvégén emleget, mint a Thonuzobával egy időben beköltözött volgai bolgár Billa és Baks testvérpár leszármazottját.

Csak hogy ami első ránézésre lefegyverzően logikus, az közelebbről megnézve gyakran félrevezető. Most attól tekintsünk el, hogy Jakubovich is, Csóka is egyértelműen II. (Vak) Béla király (1131-1141) jegyzőjének tartják Anonymust, ami előfeltétele annak, hogy az 1111-ben szereplő Ethejt és Porcust még személyesen ismerhette légyen, s oka lett légyen baráti szívességgként a fejedelmek ko-

²⁷ DHA (1992): 138/1 (p. 383) „Colomannus rex tertiam partem trium teloniorum a sancto Stephano rege monasterio Sancti Hippolyti de Zobor collatam confirmari iubet. „Institores autem regii fisci, quos hungarice caliz vocant, qui hoc sanctum aliquando nisi sunt temerare donum, scedę verbis ego G(aufredus) abbas animad-verti inseri, ut etatis venturę successio intuens per autenticos cognoscat illos fore confutatos viros. Nomina igitur eorum malignantium sunt hec: Porcus, qui tunc temporis centurio erat, et Ethęi us socius eius.”

rába visszadatálni őket – ezt az álláspontot pedig ma már aligha osztják sokan. Ám ami sokkal nagyobb baj: Ethejről Anonymus egyetlen szóval sem állítja, hogy a fedelmek korában élt volna – csupán őseiről jelenti ezt ki. Porcus-Thonuzzal akkor miért járna el másképp, őt miért személyesen tenné meg a Tomaj nemzetség 10. századi őseinek? S egyébként is láttuk: Thonuzoba összekapcsolása a Tomajokkal alkalmasint az ő Abádszalók környéki jogigényeik megalapozására szolgál, erre pedig egy 12. századi, királyi szolgálatban álló, káliz kereskedő még kétszáz évvel antedatálva is kevésbé lehetne alkalmas²⁸.

Nem lehetséges-e viszont, hogy magunk is hiperkritikusan jártunk el, amikor el kívántuk vitatni Thonuzobát, mint a 10. század reálisan történeti szereplőjét? Csupán, mert neve – egy állatfajt jelentő köznévfő és az „apa” szó török megfelelőjének összetétele – totemállatot sejtet?

Ezzel kapcsolatban Szegfű László (1982: 1064) hivatkozott arra, hogy hiszen hasonló személynevek előfordulnak az orosz őskronika több pontján egyértelműen történelmi figurák, kun vezérek megnevezéseként: *Urusz-oba*, *Ar-szlán-opa*, *Asz-upa*, *Altun-opa*.

Nézzük meg az orosz őskronika citált helyeit! Könyves Kálmán 1099-es orosz hadjáratkor Dávid fejedelem a polovecektől (=kunoktól) kért segítséget. Bonyak polovec vezér, aki sámán is lehetett, hiszen farkassá tudott változni „Altunopát előreküldte ötven emberrel [...], Altunopa az első sorhoz vágatott, nyílzáporral áraszt-

²⁸ Arról nem is beszélve, hogy a káliz (caliz) megjelölés automatikus azonosítása a muszlimokkal, amint azt Jakubovich (u.o.) tette, elhamarkodottnak látszik.

totta el a magyarokat, majd elszárguldott előlük [...]. Altunopa ekkor visszafordult, és nem engedte visszafelé a magyarokat...²⁹ Majd 1103-ban az oroszok támadnak rá a polovecekre. „A polovecek, amikor értesültek róla, hogy ellenük jönnek a ruszok, megszámlálhatatlanul sokan gyűltek össze, és tanácskozni kezdtek. És Uruszoba így szólt: »Kérjünk békét Rusztól, mert keményen fognak velünk harcolni, mivel mi sok rosszat tettünk Rusz földjének.« És a fiatalok ezt mondták Uruszobának: »Te félsz a ruszoktól, de mi nem félünk. [...]« [...] ...elindultak a polovecek, maguk előtt küldték felderítőül Altunopát, aki náluk vitéz hírében állott. [...] És a ruszok kilesték Altunopa felderítőt, és bekerítvén megölték Altunopát és mindazokat, akik vele voltak. [...] Itt a harcokban húszt fejedelmet öltek meg: Uruszobát, Kocsijt, Arszlanapát, [Kitanopát], Kumant, Aszupot, Kurtikot, Csenegrepát, Szurbart és más fejedelmeket, Belgyuzt pedig foglyul ejtették.”³⁰

²⁹ LN (1864): p. 803-804. „И поуѣти на воропѣ Алтоунопу въ пѣть десѣть чади (...), Алтоунопа же пригна къ прьвомоу застѣпоу, и стрѣливше побѣгнѣша прѣдѣ Жгры[...]. а Алтоунопа възвратѣеть сѣ възспѣть, и не допоустѣхѣ Жгрѣ опѣть... Magyarul: RIE 2015: p. 202-203. Ferincz István (ford.)

³⁰ i.o. p. 811-812. „Половьци же слышавѣше, ꙗко идеть Роуѣ, събраша сѣ безѣ числа и начаша доумати. И рече Оуроусоба: просимъ мира оу Роуѣси, ꙗко крѣпко имѣтъ бити сѣ съ нами; мы бо много зѣла сътворнхомъ роуѣстьѣи земли. И рѣша оуѣншии Оуроусобѣ: аще ты боиши сѣ Роуѣси, нѣ мы сѣ не боимъ; [...] поидоша Половьци, и посѣлаша прѣдѣ собоѣ въ сторожѣ Алтѣнопѣ, иже словѣше въ нихъ мѣжѣстьвѣмъ. [...] И оустерегоша роуѣсьскимъ сторожеке Алтоунопѣ, и объстѣпивыне и, и оубиша Алтоунопѣ и сѣщаѣ съ нимъ; ни ѣдинъ же изѣбы отъ нихъ, нѣ всѣ изѣбиша. [...] И оубиша тѣ

Uruszoba neve elhangzik Vlagyimir Monomah nagyfejedelemnek az őskronikába betétként illesztett „Intelmei”-ben (Poucsenyije: magyarul RIE p. 177-190) is: [...] „Visszaérkezve Rosztovból, újból a polovecek, Uruszoba ellen mentem Szvjatapolkkal, és az Isten nekünk segített.”³¹

E források valójában több *-oba* (*-opa*, *-apa*, *-epa*) utótagú nevet is tartalmaznak, mint ahányra Szegfű hivatkozott: Csenegrepa nevét nem említette, Kitanopáéval pedig nem is volt módja találkozni.³² Ugyanakkor mégsem minden hivatkozása helytálló: az Асоуна alakot láthatóan tévesen vonta ide.³³

Hogy a többi az *-oba~aba~apa*, azaz „nemzetségfő” avagy éppen „nemzetség” alakot hordozza, azt igazolja

---

въ плъкоу кѣназии два десать: Оуроусобѣ, Кѣчия, Арѣсланопѣ, Коунама, Асоуна, Коурѣтыка, Ченегрепѣ, Соурѣбарѣ и прочѣ кѣназии ихъ, а Белдоузнѣ ѡша.” Magyarul RIE 2015: p. 207-208. Ferincz István (ford.)

³¹ LN (1864): p. 877. „Пришьдѣ изъ Ростова, паки идохѣ на Половци на Оуроусобѣ съ Сватоплъкъмь, и Богъ ны поможе.” Magyarul: RIE p. 188. Ferincz István (ford.)

³² Ha Bielowski 1864-es szövegkiadását (amelyet Szegfű is használt!) összevetjük Ferincz István korszerű magyar fordításával, azonnal szembetűnik, hogy a magyar szöveg még egy idevonható nevet tartalmaz, amely Bielowskinál nem szerepelt, s így Szegfű sem hivatkozott rá: Kitanopáét. Ez ugyanis a Bielowski által alapszövegként használt (LN 1864: 549), Hipackij-kéziratban nem található, csupán a Lavrentyij-codexben, amelyen Ferincz fordítása is alapul. (PVLL 184. „...убиша ту в полку князий 20: Урусобу, Кчия, Арѣсланапу, Китанопу, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрепу, Сурѣбаря и прочая князий их, а Белдоузя яша.”)

³³ Hiszen annak -a zárófonémája csupán accusativus-rag, ami abból is látszik, hogy az összes többi vizsgált esetben – ahol a nevekben valóban az *aba* utótag ismerhető fel – az accusativus-alak ж betűvel zárul.

Golden (1995-1997: 108, 111, 120) és őt követve Kovács Szilvia (2014: 63 [142. szj], 104, 134 [334. szj], 258; 2015: 324, 330) is. Sőt, még számos további példát is felhoznak: két Ajepa nevű személyt (RIE 2015: p. 188, 211, 222 [+1104. szj], 228 [+1146. szj]; Golden 1995-1997: 108); Itobát (Golden 1995-1997: 113; Kovács 2014: 90 [216. szj], 117); Kücsebát (Golden 1995-1997: 114); Qulobát (Golden 1995-1997: 115); és Toqşobát (Golden 1995-1997: 119-120).

De elég-e az utótag egyezése ahhoz, hogy e neveket Szegfű nyomán Thonuzobáéhoz hasonlónak mondjuk? Ehhez valójában az előtagnak is illene hasonlítania, vagyis minden esetben egy állatot jelölnie. Az esetek többségében azonban erről szó sincs.³⁴ Így a mondott nevek többségéről akkor sem tételezhetnénk fel, hogy totemállatokra vonatkoznak, ha nem ismernénk konkrét történelmi viselőiket. Kivételt Arszlanapa, azaz az Oroszlán-apa jelenthetne; s talán még Itoba, akinek nevét Golden (1995-1997:

³⁴ A felsorakozó előtagok között találunk *etnikai jelöléseket*: Kitan=egy nagy történelmi szerepet játszó belső-ázsiai nemzetség vagy törzs megnevezése (Golden 1995-1997:113; Kovács 2014: 65 [150 szj.]; uő in RIE 2015: 208 [980 szj]); Urusz=az alánok egyik csoportja (ógörög Ἰουσοί, azaz a később Magyarországra települt jászok, közismerten szoros kapcsolatban a kunokkal (Golden 1995-1997: 120-121; Kovács 2014: 65 [148 szj]; u.ő in RIE 2015: 188 [869 szj]); *égitest nevét*: Aj =hold (Golden 1995-1997: 108); *nemes-fémét*: Altun=arany,(Golden 1995-1997: 108; Kovács 2014: 63 [142 szj]; 2015: 324; uő in RIE 2015: 202 [945. szj]); *színnevet*: Cseneg(i) r- ←cengkir, cenggir, cengkeger, cengker, cengkiger =világoskék, kékes (mongol) (Golden 1995-1997: 111; Kovács 2014: 65 [[151 szj.]); *számnevet*: Toqs<toqus~toquz="kilenc" (türk) (Golden 1995-1997: 119-120); *társadalmi helyzetre utaló nevet*: Qul=férfi rabszolga (Golden 1995-1997: 115); *és előnyös tulajdonságra utalót*: Kücs=erő (Golden 1995-1997: 114).

113; l. még Kovács 2014: 117 [289 szj]) „kutya-oba”-ként értelmezi.³⁵ Ez utóbbi értékét azonban erősen gyöngíti, hogy etimológiája bevallottan bizonytalan.³⁶

Ami Arsžlanapát illeti, szerkezetében és jelentésében pontos párja Thonuzobának. Így más összefüggésben vélhetnénk őt totemállatnak. Ám mivel konkrét történelmi személy, egy csata szereplője, így Golden (1995-1997: 108) és Kovács Szilvia (2014: 65 [149 szj]; u.ő in RIE 2015: 208 [979 szj]) is úgy vélik, hogy nem az őset, hanem a csata időpontjában (1103) regnáló főnökét jelzi az Arsžlán~Orosžlán nemzetségnek.

De még ezzel is van némi gond. Az Arsžlan nemzetiségről ugyanis láthatóan semmilyen forrás nem tudósít: Golden is, Kovács Szilvia is éppen Arsžlanapa nevéből következtetnek a létezésére. Csakhogy mindazon területeken, amelyek különböző hipotézisek szerint a kunok őstörténetében – Kelet-Európába érkezésük előtt – szerepet játszhattak³⁷, a történelmi korokban soha nem élt oroszlán. Ez aligha támasztja alá a feltevést, hogy létezhetett ilyen nevű nemzetség, melynek az állat logikusan akkor is toteme kellett volna legyen, ha az 1103-ban szereplő Arsžlanapa nemzetségfői minőségében viselt volna ilyen nevet. Valószínűbb, hogy a csupán közvetetten, ábrázo-

³⁵ Igaz, Kovács Szilvia (uo) nem erről, hanem az egyes orosz kéziratokban előforduló Itogłiról (a.m. „Kutyakölyök”) feltételezi, hogy a totemállatra utalna; Golden (u.o.) ilyen részletesen nem vizsgálja a kérdést.

³⁶ Golden (u.o.) s az ő nyomán Kovács Szilvia (2014: 90 [216 szj]) is el tudják képzelni, hogy valójában Yete-oba a helyes alak, amely esetben a név „hét abát” jelentene, Toqsoba (=kilenc oba”) analógiájára.

³⁷ Kovács 2014: 26–44

lásokból és elbeszélésekből ismert oroszlán a kunoknál is az uralkodói hatalom jelképeként szerepelt, akárcsak a magyaroknál (László 1967: 76). Akkor pedig Arsztanapa sem az Oroszlán nemzetség feje lehetett, csak másképp ismeretlen nemzetségének vagy törzsének „királyi hatalmú főnöke”.

A vadkant viszont a steppei kultúrában ilyen méltóságjelzőként sem ismerjük, így ez a párhuzam elesik.

S arról akkor még nem is beszéltünk, hogy mind Golden, mind Kovács Szilvia (u.o.) elképzelhetőnek tartják: a szóban forgó nevek egyike sem személy-, hanem eleve méltóságnév!

Ezek a kun vezérek sem tudják Thonuzoba történelmi személy voltát akár csak analogikusan valószínűsíteni.

5

Vizsgálódásunk végén azt kell mondanunk: egyik irányban sem sikerült eredményt elérnünk. Sem egy történelmi figura, sem egy totemállat alakjához nem jutottunk közelebb.

A továbblépés lehetőségét immár csak az ötödik szemponttól remélhetjük: találunk-e a török vagy tágabban a steppei népek, sőt, akár az urali rokonnépek körében bármely olyan nyomot, amely a vadkan totemisztikus kultuszát igazolná?

E kérdés megválaszolása még további kutatásokat igényel.

Felhasznált irodalom

- Almási T. (1994A) s.v. Szalók nem: Kristó Gy.&Engel P. &Makk F. (szerk.) *Korai magyar történelmi lexikon (9-14. század)*. 616, Budapest.
- Almási T. (1994B) s.v. Tomaj nem: Kristó Gy.&Engel P. &Makk F. (szerk.) *Korai magyar történelmi lexikon (9-14. század)*. 679, Budapest.
- Badics F. (1890) *Fáy András életrajza*. Budapest.
- Balázsy F. (1897) *Heves vármegye története* I. Eger.
- Bárczi G. (1941) *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- Bárczi G. (1978) Hangtörténet. Bárczi Géza-Benkő Loránd-Bérrár Jolán *A magyar nyelv története*. (2nd ed.) 95-180. Budapest.
- Bollók J. (2013 [1979]) A Thonuzoba-legenda történelmi hitele: *Philologia Nostra*. 71-83. Budapest.
- Bollók J. (2013 [1982]) Még egyszer Thonuzobáról: *Philologia Nostra*. 123-140. Budapest.
- Budenz J. (1872) Jelentés Vámbéry Á. Magyar-török szóegyezéseiről: *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 67-135.
- Csóka J. L. (1962) Ki volt Anonymus?: *Magyar nyelv* 58, 153-159.
- Csóka J. L. (1967) *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest.
- Csoma J. (2004 [1904]) Magyar nemzetségi címerek: *Karácsonyi* 2004 (1900): 1136-1314
- Czuczor G.-Fogarasi J. (1874) *A magyar nyelv szótára* VI. Budapest.
- E. Abaffy E. (2005) Az ősmagyar kor/Hangtörténet: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. 106-128. Budapest.
- Eliade, M. (2006) *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Saly Noémi (ford.) Budapest.
- Engel P. (2001) *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest.
- Engel P. (2001B) Középkori magyar genealógia. *Magyar Középkori Adattár*. Budapest. (CD-ROM)

- Erdélyi L. (1932) *A magyar lovagkor nemzetségei 1200-1408.* Budapest.
- Fehértói K. (2004) *Árpád-kori személynévtár (1000-1301).* Budapest.
- Finály H. (2002) *A latin nyelv szótára I-II.* Budapest. (orig: Budapest, 1884.)
- Golden, P. B. (1995-1997) The Tribes of the Cuman-Qipčaq: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9, 99-122.
- Gombocz Z. (1914) Árpád-kori török személyneveink: *Magyar Nyelv* 10, 241-249, 293-301, 337-342.=(1915) u.a. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 16. Budapest.
- Gombocz Z. (1916) A pannóniai avarok nyelvéről: *Magyar Nyelv* 12, 97-102.
- Gombocz Z. (1926) Örs és Örkény: *Magyar Nyelv* 22, 6-12.
- Györffy Gy. (1990 [1939]) Besenyők és magyarok: *A magyarság keleti elemei.* 94-191, Budapest.
- Györffy Gy. (1958) A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I.: *Századok* 92, 12-87. (=Györffy György [1959]: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről,* 1-126., Budapest.)
- Györffy Gy. (1970) A honfoglaló magyarok települési rendjéről: *Archaeologiai Értesítő/új folyam* 97, 191-242.
- Györffy Gy. (1977A) Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások: Bartha A.&Czeplédy K. &Róna-Tas A. (szerk.) *Magyar őstörténeti tanulmányok.* 123-156. Budapest.
- Györffy Gy. (1977B) *István király és műve.* Budapest.
- Györffy Gy. (1984) A kalandozások kora: Székely Gy. & Bartha A. (szerk.) *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig/1.* 651-716. Budapest.
- Györffy Gy. (1988 [1984]) Anonymus társadalmi szemlélete: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok.* Budapest.
- Györkös A. (1982) *Latin-magyar szótár.* Budapest.
- Hajdú M. (2010) *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.* Budapest.
- Hóman B. (2000) *Szent István.* Budapest. (orig.: 1938)

- Horger A. (1934) Tűsz. In *Kisebb közlemények, apró megjegyzések. Szegedi Füzetek* 1. (1934) 103-104.
- Horváth J. (1954) *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest.
- Horváth M. (1860) *Magyarország történelme* I. Pest.
- Horváth M. (1878) *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest.
- Iványi B. (1941) *A Tomaj nemzetség és a Tomaj nemzetségbeli Iosonczy Bánffy család története I. Kezdetől 1526-ig*. Budapest.
- Jakubovich E. (1926) Adalékok az Anonymus-kérdéshez. *Akadémiai Értesítő* 37. 143-171.
- Jerney J. (1854) *Magyar nyelvkinccsek Árpádék korszakából* I-II. Pest.
- Karácsonyi J. (2004) *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest. (orig.: 1900)
- Kovács Sz. (2014) *A kunok története a mongol hódításig*. Budapest.
- Kovács Sz. (2015) A kunok a *Poveszty Vremennih* let-ben. *RIE* 317-331.
- Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László (1973, 1974) Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I-II.: *Acta Universitatis Szegediensis/Acta Historica* 44, 48.
- László Gy. (1967) *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest.
- Ligeti L. (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Macartney, C.A.: (1940) *Studies on the Early Hungarian Historical Sources*. Budapest.
- Macartney, C.A.: (1953) *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*. Cambridge.
- Magyar K. (1984) Források Somogy honfoglaló nemzetségéről. (Adatok a magyar nemzetségi szervezet középkori történetéhez I.): Kanyar J. (szerk.) *Somogy megye múltjából* (=Levéltári Évkönyv 15.), 3-39. Kaposvár.
- Magyar K. (1994) s.v. Bő nem: Kristó Gyula-Engel Pál-Makk Ferenc (szerk.) *Korai magyar történelmi lexikon (9-14. század)*, 126. Budapest.

- Marczali H. (1996) *Szent István királysága*. Budapest. (orig.: 1896)
- Mátyás F. (1896) *Történeti egyezések és tévedések. (=Értekezések a történeti tudományok köréből 16/10.)* Budapest.
- Melich J. (1903) Szláv jövevényszavaink VII.: *Nyelvtudományi Közlemények 33.* 273-372.
- Melich J. (1915-1917) Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: *Nyelvtudományi Közlemények 44.* 333-372.
- Melich J. (1929) *A honfoglaláskori Magyarország (=A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6.)*. Budapest.
- Melich J. (1963) Anonymus mint történeti forrás: *Dolgozatok II. =Nyelvtudományi Értekezések 41.* 20-28. Budapest.
- Mikkola, J. J. (1913-1918) Die chronologie der türkischen Donaubulgaren: *Journal de la Société Finno-Ougrienne (=Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja) 30.* /33.
- Nagy Á. (1969) Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X.-XI. [sic!] században: *Egri Múzeum Évkönyve 7.*, 129-157.
- Nagy G. (1891) Árpád-kori személyneveink és az Osl-nemzetiség eredete: *Turul 9.*, 49-57., 112-130.
- Németh I. P. (2007) *Kalauz az Aranyhídra. Olvasónapló Lipták Gábor könyvéhez*. Balatonfüred.
- Pais D. (1927) Bő: *Magyar Nyelv 23.* 502-508.
- Pais D. (1928) Ósbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez: *Magyar Nyelv 24.* 92-95., 169-175.
- Pais D. (1939) *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék (=A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50.)*
- Pais D. (1962) Úr volt-e valóban Vrsuuru?: *Magyar Nyelv 58.* 133-146.
- Pálóczi Horváth A. (1988) Besenyők, úzok, kunok: *Magyarrá lett keleti népek*. Szombathy V. & László Gy. (szerk.). 106-163. Budapest
- Pálóczi Horváth A. (1989) *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.
- Pálóczi Horváth A. (2014) *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest-Piliscsaba.

- Pauler Gy. (1879) Szent-István és alkotmánya I.: *Századok* 13. 1-30.
- Rásonyi, L. (1935) Zur Frage der Eigennamen bei „Anonymus“: *Ungarische Jahrbücher* 15. 548-554.
- Rásonyi L. (1981) *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest.
- Szabó K. (1869) *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest. (repr: é.n.)
- Szalay L. (1861) *Magyarország története* I. Pest. (2nd ed.)
- Szefű L. (1974) A Thonuzoba-monda. Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis)*. I. 275-285.
- Szefű L. (1982) Megjegyzések Thonuzoba históriájához: *Századok* 116. 1060-1078.
- Szefű L. (1994).s.v. Tonuzoba: Kristó Gy.&Engel P. &Makk F. (szerk.) *Korai magyar történelmi lexikon (9-14. század)*, 679. Budapest.
- TESz (1976) Benkő L. & Kubinyi L. & Papp L. (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* III. (Ö-Zs). Budapest.
- Uhrman I. (2014) Aventinus és a 10. századi magyar fejedelmi lista. Keller L (szerk.) *Európából Ázsiába és vissza – ismét. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. 194-225. Dunaszerdahely.
- Vámbéry Á. (1870) Magyar és török-tatár szóegyezések: *Nyelvtudományi Közlemények* 8. 109-189.
- Vámbéry Á. (1882) *A magyarok eredete*. Budapest.
- Varjú E. (1901) A Szalók nemzetség: *Turul* 19. 153-174.
- Wertner M. (2010) *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-II*. Budapest. (orig.: Temesvár, 1891-1892)

Forráskiadványok

- ÁKO (1881, 1887) V. Nagy I. (szerk.) *Anjou-kori Okmánytár II.*, Budapest.
- AMCs (2004)=Anonymus *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon *A magyarok cselekedetei*. Veszprémy L. & Bollók J. (ford.) Budapest.
- CFH (2011) *Catalogus fontium historiae Hungariae I-III*. Gombos, Albinus Franciscus (ed.). Budapest. (orig: 1937)
- Classen-Liudprand (2005) Peter Classen-Cremonai Liudprand: *A Nyugat és Bizánc a 8-10. században*. Budapest.
- DHA (1992) G. Györffy, etc. (ed.) *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* (1000-1131). Budapestini.
- Ennius, Quintus (2000) Flores, E. (ed.) *Annali I. (Libri I-VIII.)* Napoli.
- Fáy A. (1836) Sió. Tündéres rege: *Aurora* 15. 161-190. = Fáy A. (1844) *Szépirodalmi összes munkái VII.* 105-134. Pest.
- HHH (1979) Hude, C (ed.) *Herodoti Historiae I.* Oxonii.
- HHM (1989) Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Muraközy Gyula (ford.) Budapest.
- HO (1876) Ipolyi A. & Nagy I. & Véghely D. (ed.) *Hazai Okmánytár (=Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus)* VI. Budapest.
- HO (1891) Nagy I. (szerk.) *Hazai Okmánytár (=Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus)* VIII. Budapest.
- LA (1790) Anonymus, az az Bela [sic!] királynak nevetlen író [sic!] deákja a' ki ama Hét-Magyaroknak Szittyából Álmos hertzeg vezérlése-alatt lött ki-jövetelőket meg-irta [sic!]. Most pediglen deák nyelvből magyarra fordította és a' nemes magyar nemzetnek fel-ajánlotta Lethenyi János. Pest.
- LN (1864) Latopis Nestora: Bielowski, A. (ed.) *Monumenta Poloniae Historica I.*
- Lipták G. (1968) Helka és Kelén: *Aranyhíd. Balatoni mesék, mondák, történetek*. 164-189. Budapest.
- MS (1799) Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja Kit Ősi édes emlékezet' oszlopáúl az ő Hét Fő Magyar Vezérekről írtt [sic!] Deák Históriájából Magyarba

- öltöztetve [sic!] előállatott Tekintetes Nemes Szatthmár [sic!] Vármegye edgy [sic!] leg-kissebb [sic!] Hites Tagja M. M.I. [Mándy István]. Debrecen.
- Natalis Alexandri [...]: (1699) *Historia Ecclesiastica veteris novique testamenti. Ab orbe condito ad Annum post Christum natum millesimum sexcentisimum VII. Saeculum Decimum-tertium & Decimum-quartium continens.* Parisiis.
- OTLBT (1908) Varjú E. (szerk.) *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez I.* Budapest.
- PVLL (1950) Лихачев, Д. С. (ed.) *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. I.* Москва-Ленинград.
- RIE (2015) *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ferincz István (ford.) Budapest.
- SRH I. (1999) Szentpétery, E. (ed.) *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Budapest. (orig: 1937)
- Szabó K. (ford.): (1860) *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről.* Pest.
- VPA (1914) Baluzius, S. & Mollat, G. (ed.) *Vitae paparum Avenionensium. Hoc est historia pontificum Romanorum qui in Gallia sederunt ab anno Christi MCCCIV usque ad annum MCCCXCIV.* 2nd ed. Paris.
- ZIÁO (1872, 1874) Nagy I. & Nagy I. & Véghely D. (szerk.) *A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára II-III.* Pest.

Válogatás
a 2002-ben megrendezett
I. Nemzetközi Vámbéry Konferencián
elhangzott előadásokból készült
A megtalált örökség című
tanulmánykötetből

Dobrovits Mihály

VÁMBÉRY TUDÓSI PÁLYÁJÁRÓL

Vámbéry tudósi pályájáról nem egyszerű feladat beszélni. A feladat legfőbb nehézsége abban rejlik, hogy maga az életmű nem tekinthető egységes egésznek. Bár erre a kérdésre egy korábbi írásunkban már megkíséreltünk utalást tenni¹, mégis hasznosnak tartjuk újból felhívni a figyelmet e tényre. A mennyiségileg hatalmas, összesen 295 tételből álló életmű elegendően tartalmazza több életpálya elemeit, a tudósi életpálya feltárására voltaképpen azt követően kerülhet sor, hogy szétválasztottuk ez életpálya elemeit.²

KÉTFÉLE ÉLETMŰ, KÉTFÉLE PARADIGMA

Vámbéry életműve ebben a tekintetben korántsem egyedülálló a magyar tudománytörténetben. Mint annyi másban, voltaképpen ebben is korszakot és hagyományt teremtett. Későbbi kutatóink közül Németh Gyula, de még inkább Ligeti Lajos életmű-

ve kapcsán figyelhető meg a magyar és a nemzetközi pálya kettéválása. A Vámbéry-életmű jelentős része nemcsak hogy nincs benne a magyar szellemi köztudatban, hanem még utol sem érhető magyar közgyűjteményekben. Ugyanakkor az, ami Vámbéry életművét itthon megkérdőjelezhetővé teszi, teljességgel ismeretlen a külföldi olvasó szemében. A nyugati, főként az angolszász világban Vámbéry elsősorban közép-keleti politikai szakértőként és szakíróként ismert, míg itthon elsősorban a magyarok eredetét kutató tudósként becsülik.

Az életmű honi értékelői számára evidens, hogy Vámbéry a magyarok nyomait keresni ment Ázsiába; legfeljebb csak kalandos természete és hajthatatlan negyvennyolcassága okán vélik magyarázható kalandnak idézőjelbe teendő „angolbarátságát”. Vámbéry azonban több volt, mint a romjiban még ma is lenyűgöző brit birodalomépítés csodálója. Személyében a XIX–XX. század fordulója egyetlen igazi magyar imperialistáját kell látnunk, aki nemcsak hitt a brit birodalmi eszmében, hanem őszinte meggyőződéssel szolgálni is akarta annak ügyét. Bár ma már tudjuk, amit a maga korában nem vallott be, miszerint tisztességes fizetést húzott Londonból, aligha gondolhatjuk, hogy az anyagi haszon reményében tette, amit tett. Jól ismerjük élete körülményeit. Értékelté ugyan a jó életet, sosem élt nagy lábon, a tisztességes polgári jólét határozta meg az életvitelét. A történettudomány a mai napig adósunk azzal, hogy a részletekbe menően felmérje, mekkora hatással volt a brit társadalomfejlődés és politika a XIX. századi Magyarországra, annyit azonban e nélkül is tudunk, hogy ez a hatás megkerülhetetlenül nagy volt. Ugyanakkor Vámbéryben fel sem merült, hogy a brit birodalmi karrierért feladja az itthonit.

Pályája csúcán, befolyása és sikerei teljében is hajlandó volt vállalni akár a legmegalázóbb feltételeket is, csak hogy Magyarországon elismerést szerezzen. Ugyanakkor, amíg angol nyelven megfélebbezhetetlen szaktekintélyé vált, addig idehaza valójában kikerült a tudományos életből. A különbség másban is tetten érhető. Erdemes összehasonlítani Vámbéry két önéletírását: a brit közönség számára az 1880-as évektől kiadott s utoljára a szerző halála után, 1914-ben, Max Nordau előszavával megjelent *The Life and Adventures of Arminius Vambéry written by himself* és az idehaza 1905-ben megjelent *Küzdelmeim* stílusát.³ A magát az angol ifjúság elé példaképül állító, alacsony sorsból kitört felfedező és az életét magyarázó magányos tudós korántsem ugyanazt a hangot üti meg a két műben. Több ez, mint a „külföldön megbecsülik, nálunk bezzeg nem kell” közhelye. A két életpálya két eltérő közegben is mozgott.

Amikor Eötvös József és nyomában Trefort Ágoston új életet leheltek a magyar közoktatásba, egyúttal határozott vágányokra is helyezték azt. Ez pedig a kontinentális oktatásügy porosz változatát jelentette. Bár a porosz és elsőrendű kontinentális vetélytársa, a francia modell sokban eltértek egymástól, mégis együttesen állíthatók szembe a angol-szász, főképp a XIX. századi brit képzéssel. A francia és a porosz modell egyaránt elitképzésre irányult; e modellek lényege az volt, hogy egy központilag előírt tananyag központilag megszervezett számonkérésének kell megfelelnie annak, aki a felsőbb stúdiumok vagy az állami szolgálat vizein akar révbe jutni. E stúdiumok rendjében az elméleti képzés mindig megelőzte a gyakorlatit, és az egyetemi-akadémiai világ önálló, zárt szellemi elitet ké-

pezett, amelynek nem illett a mindennapok politikai és gazdasági küzdelmeibe merülni. A nemzeti célok letéteményeseként kapcsolatát az állammal, a politikával és a gazdasággal az állami szubvenció mellett az általuk képzett emberanyag biztosította. Ez a rendszer elméletileg bárki számára nyitott volt, azonban nem tűrte a kivételeket. Aki nem volt képes a maga rendjén végighaladni a tanulmányok folyosóján, azt utólagos pótlásukra kényszerítette. Jó példa erre a baskír Ahmed Zeki Velidi Togan (1890–1970), ibn Fadlán nevezetes „Utazásának” első kiadója. Ő, miután elvégezte a *medreszét*, a muzulmán iskolákban működésre jogosító állami tanítói oklevelet is szerzett. Majd később, már mint a дума muzulmán képviselőcsoportjának a tagja, a jeles orosz tudós, Barthold tanítványa lett Szentpétervárott. 1915-ben az állami дума képviselőjévé választották Ufában. A sors azonban közbeszólt. 1917–1918-ban Validov, ahogy az orosz nyelvterületen akkoriban hívták, előbb az Orenburg, majd Cseljabinszk központtal megszerveződő szovjetellenes Baskír Autonóm Köztársaság bel- és hadügyminisztere lett, majd 1920-ban már a szovjetek oldalán találjuk egy időre. 1920-ban a bolsevikok elől Buharába menekült, Turkesztánban a Kokandi Autonómia hadügyminisztere lett. Innen is menekülni kényszerülve, Afganisztánon át érkezett Iránba, ahol Meshedben felfedezte azt a kéziratot, amely számára meghozta a tudományos világhírt. 1925-ben török állampolgár lett, és az Isztambuli Egyetemre kapott kinevezést. Hiába üdvözölhette azonban 1926-ban az Isztambuli Egyetem egykori mesterét, a törökországi tudományosság nem volt hajlandó őt elfogadni mindaddig, amíg hivatalos tanulmányi és vizsgakötelezettségeinek eleget nem

tett. Elutasítva a kompromisszumot, hogy díszdoktorrá avatják, 1932-ben Bécsbe távozott, ahol végül – 45 évesen – 1935-ben saját jogon doktorrá fogadták.⁴

A brit képzési szisztéma nem kevésbé volt elitista, mint a kontinentális, azonban több alapvető vonásban el is tért tőle. Egyfelől, a brit rendszer nem ismerte a szellemi élet olyan elkülönülését a politika és a gazdaság világától, mint ahogy az a kontinentális rendszerben szokás volt. Másfelől, a XIX. század folyamán a brit oktatás nem állt közvetlen állami ellenőrzés alatt, pláne nem volt központosított. Harmadszor, a brit szellemi élet minden műveltségi igénye mellett gyakorlati volt, jellemző módon még a doktori (PhD) fokozatot is csak 1918-ban vezették be. Végezetül, a brit szellemi élet mindig nyitott volt a kivételekre. Sir James W. Redhouse-ról van szó. Az 1811-ben született és 1888-ban lovaggá ütött angol tizenöt évesen került először Isztambulba, ahol nyolc éven át rajzolóként kereste a kenyerét. Londoni tartózkodás után, 1838-ban tért vissza Konstantinápolyba, ahol nagyvezíri, majd külügyminisztériumi, később tengerészeti hivatalos tolmács lett. 1843 és 1853 között ő volt a brit követség és a török hatóságok hivatalos összekötő tolmácsa. 1846-ban jelentette meg francia nyelvű török nyelvtanát, amelyet a törökországi magyar emigráció is használt, és 1861-ben jelent meg az első török–angol szótára. 1890-ben jelent meg először máig legendás oszmán–török–angol szótára, amely alapműnek számít. 1884-ben díszdoktorává avatta Cambridge.

Mondanunk sem kell, hogy melyik út állt közelebb Vámbéryéhoz. Vámbéry képzése és karrierje nyilvánvalóan közelebb állt a brit self-made-man

ideájához, mint a porosz filiszteréhez. Ugyanakkor nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy Vámbéry előiskolái többé-kevésbé megütötték azt a minimumot, amely a reformkori Magyarországon még elégségesnek bizonyult egy értelmiségi karrierhez. Az Eötvös–Trefort-féle reformok után azonban ez már kevésnek bizonyult. Hasonló a helyzet, ha Vámbéry magyar őstörténeti módszereiről beszélünk. Vámbéry útja, bár kétseget kizárólag a XIX. század legjelentősebb utazói teljesítményeinek egyike, nem párhuzamok nélkül való. A század első felében több magyar utazó kereste fel Ázsiát a magyarság nyomait keresve. A XIX. század második felére azonban ez a módszer elavulttá lett. Ugyanakkor a magyar közvélemény érzékeny membránja, Jókai Mór még később is eljátszadózott a gondolattal *A jövő század regénye* c. művében.

Az itt elmondottakat más szempontból is figyelembe kell vennünk. Vámbérynek több tudományterületen volt úttörő szerepe. Ez a szerep a maga korában nehéz, az utókor szempontjából felettébb hátlátlan. Az utókor ugyanis könnyen észreveszi az úttörő óhatatlanul bekövetkező hibáit, azonban általában nem számol azzal, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie. Márpedig Vámbéry teljesítményét csak akkor becsülhetjük fel a maga teljességében, ha a maga korának háttérében elemezzük.

A VÁMBÉRY-ÉLETMŰ RÉTEGEI

Vámbéry életművének két aspektusát már említettük. A magyarok eredetének megszállott kutatója és a nemzetközi politikai szakíró azonban még mindig nem fedi le az életmű egészét. Külön ki kell emel-

nünk az útleíró Vámbéryt. Amit a XIX. század magyar olvasója esetleg érdekességnek tartott, azt ma önálló teljesítményként értékeljük. Vámbéry útleírásai, valamint közép-ázsiai ismertetői mára már önálló autoritással bíró etnológiai forrásmunkákká lettek. Voltaképpen ebben áll életművének leginkább újrafelfedezendő része. A XX. század vége ugyanis elhozta azt, amiről Vámbéry jószerivel álmodni sem mert. Közép-Ázsiában megszűnt az orosz, illetve a szovjet főhatalom, s helyette új, szuverén nemzeti államok léptek a nemzetközi porondra. Ezek az új államok viszont még magukon hordozzák a múlt minden gondját. Így nyilvánvalóan érdekes a világ számára, hogyan látta a térséget a másfél évszázada arra járt utazó. Ezen keresztül pedig itt az ideje felfedeznünk az etnológus Vámbéryt. A közép-ázsiai tapasztalatait feldolgozó Vámbéry egy másik, ma már önállóvá vált tudomány úttörőjévé is lett. Az Oszmán Birodalom helyzetét, valamint az orosz–brit vetélkedést és annak lehetséges következményeit taglaló elemzései túllépnek a publicisztika határain, és egy önállóan értékelhető politológusi, stratégiai elemzői életművet alkotnak.

Utazásai kapcsán érdemes szót ejtenünk Vámbéryről, a földrajztudósról, a Magyar Földrajzi Társaság alapító elnökéről, valamint a földrajzi szakíróról.

Bár csak egyetlen önálló munkát szentelt a kérdésnek, s ez a XIX. századi iszlám világról írott német nyelvű elemzése, mégis Vámbéryt kell az első tudományos igényű és tudományos értékű iszlámkutatónknak tartanunk. Felfedezettje, a tőle később elforduló Goldziher Ignác e téren kétséget kizárólag meghaladta őt, azonban ez mit sem von le elsősé-

ge érdeméből.⁵ Ugyanakkor, talán éppen az iszlámról beszélő Vámbéry az, akinél a lehető legkönnyebben tetten érhetjük az asszimilálódó Wamberger Hermann örökségét. A mai politikai események tükrében nyilvánvalóan nehezen képzelhető, de igaz, hogy a zsidó tradíciókhoz körömszakadtáig ragaszkodó Goldziher éppen az iszlámban látta bizonyítékát annak, hogy ez a tradíció korántsem halott, illetve életképtelen. Ezzel szemben a zsidó tradícióból kiszakadó Vámbéry maga vallja be, hogy amennyire segítették őt gyermekkori tapasztalatai az iszlám életforma elsajátításában, annyira figyelmeztették arra, hogy egy reménytelenül halott, vagy legalábbis a modernizáció kerékkötőjének számító tradícióval van dolga. Vámbéry ugyanis, ellentétben azzal, amit a „vámbéryánusok” képzelnek, korántsem lelkesedett a közép-ázsiai török világgért. Éppen hogy intő jelét látta benne, mit tesz az elmaradottsághoz való ragaszkodás. Ha az iszlámkutató Vámbéry az életmű egyik rejtett dimenziója, akkor legalább ennyire rejtett a magyar történetíró Vámbéry. Vámbéry munkája, az *A Story of Hungary* 1886 és 1923 között volt az angolul olvasó brit és amerikai közönség standard kézikönyve Magyarország történetét illetően.⁶ A munka szintén nem mentes a zsidó vonatkozásoktól. A kiadása körül bábáskodó Louis Heilprin nem más, mint a lengyelországi zsidó családban született miskolci antikvárius, majd később a Szemere-kormány sajtórendészeti osztályfőnöke, Kossuth híve, valamint családjának amerikai támogatója, Heilprin Mihály fia. Vámbéry másképp is kifejezte ragaszkodását a magyar kultúrához. A londoni Athenaeum és New Review hasábjain több alkalommal igyekezett bemutatani a magyar irodalom és történetírás akko-

riban aktuális kérdéseit. A magyar történész Vámbéry figurája viszont átvezet bennünket a *Bokhara története* szerzőjéhez. Bár e könyvet sokan támadták, s tényleg kritizálható is, a maga korában vajmi nehezen írhatott volna bárki is jobbat. A magyarul három kiadást megért munkát Vámbéry szakmai kudarcai közé sorolta, azonban az utókor másképp vélekedett. Egy évszázaddal az eredeti megjelenése után a német és az angol kiadások egyaránt újra napvilágot láttak reprint kiadásban.⁷ A történetíró Vámbéryt azonban nem sok választja el a török-filológustól. Attól a török-filológustól, aki először vállalkozott arra, hogy egy rövidebb kísérlet után először tegyen közzé egy ujjur írásos török szöveget, a *Qutadu Bilig* („Boldogító tudás”) bécsi, ujjur írásos kézírata alapján. Természetesen itt is sorolhatnánk a hibákat, azonban ezek éppen Vámbéry úttörő voltát domborítják ki. Vámbéry a kéziratot a 745–840 között a mai Mongólia területén, majd pedig 840 után Kanszuban, illetve 860 után Kelet-Turkesztánban birodalmat alapító ujjurok hagyatékának tartotta. Annak alapján tette ezt, hogy az írás, amellyel a bécsi kézirat ránk maradt, az övék. Az ujjur írás sajátosságának, annak, hogy nem különbözteti meg a zöngés és zöngétlen más-salhangzókat, köszönhető a másik tévedés is. Vámbéry a mű címét *Kutatku Bilik* formában olvasta.⁸ Ma már természetesen tudható, hogy a mű eredetileg arab írással készült, és a manichaeus, illetve buddhista ujjurok riválisainak, a muszlim karahanidáknak a hagyatéka, amelyet a timuridák korában, azaz a XIV–XV. században írtak át arab írásról ujjur írásra. Tekintve azonban, hogy az ujjurok lenyűgöző írásbelisége csak a XX. század első évtizedében vált ismertté, Vámbérynek nem lenne ma sem oka szégyenkezésre. A történelem furcsa finto-

ra, hogy a XX. században az uigur népnevet újra felvevő kelet-turkesztáni törökök a maguk „ujgur” hagyatékának tartják Yäsuf ~ ~ib munkáját. Úttörőnek bizonyult Vámbéry egy másik vállalkozása is. 1867-ben megjelent munkája címe szerint a csagatáj nyelv tanulmányozására invitálja az olvasót, valójában a közép-ázsiai beszélt nyelvek első leírását tartalmazza.⁹ Bár nem jelentett filológusi átöröklést, jelentős eredményt jelentettek közép-ázsiai (csagatáj) szövegkiadásai; leírásai ma is használható, szép munkák. Van, akinek már csak ezekből kitellett volna az életműve. Vámbéry autoritását a közép-ázsiai török nyelvek terén mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy a kiépülő közép-ázsiai orosz adminisztráció számára készült nyelvi segédlet, Lazar Budagov 1871-ben megjelent kétkötetes „török–tatár” szótára önálló autoritásként hivatkozik rá. A sors fintora, hogy az „ugor–török háború” során Vámbéry ellenében fellépő magyar nyelvészek éppen ezt a szótárat forgatták fegyverként Vámbéryvel szemben.

Vámbéry török nyelvészeti munkássága vitathatóbb, mint a fentebb említettek. Való igaz, hogy Vámbéry nem volt képzett nyelvész, igaz, a maga korában nem is lett volna kitől tanulnia. Ugyanakkor itt is tett úttörő lépéseket. Az ő nevéhez kapcsolódik a török nyelvek első etimológiai szótárának kísérlete, amelyet sok bírálat ért ugyan, de a török nyelveknek ma sincs etimológiai szótára. Ismételten Vámbéry munkájának értéket bizonyítja, hogy egy évszázaddal az első megjelenése után német változatát reprintben is kiadták.¹⁰ Vámbéry, különösen a fiatal Vámbéry életművének sajátos része a magyar hódoltság török forrásainak kutatása. Bár e munkát végül tanítványa, Thúry József fejezte be, Vámbéry itt is az úttörők között volt.

Mindezek háttérében kell majd a tudománynak újraértékelnie a magyar őstörtörtész Vámbéryt is. Nyílt titok, hogy a tudomány joggal kritizálja Vámbéryt abban, amit a magyar nyelv törökös eredete kapcsán állít, ugyanakkor számos kérdésben ma már neki adunk igazat, bár ezt nem mondjuk ki. Ezek legfontosabbika, hogy a mai tudományosság már magától értetődően választja ketté a magyar nyelv és a magyar nép eredetéről folytatott diskurzust, amit Vámbéry Hunfalvyval vitatkozva maga is állított, de akkoriban ebben a kérdésben alulmaradt. Ugyanakkor számos kérdésben ma sem neki adunk igazat. Így a magyarság tágabb török rokonságát elfogadva sem a törökségben keressük a magyarság kialakulásának magvát, ahogy azt Vámbéry kereste volt.¹¹

Jegyzetek

¹ Dobrovits Mihály: Vámbéryvel 2000-ben, 2000 Mcmxcix Március, pp. 49–61.

² Vámbéry műveinek és a róla szóló irodalomnak legjobb, de korántsem teljes lelőhelye: Coco Carla: *Vámbéry Ármín bibliográfiája*. In: Hazai György (szerk.): *Vámbéry Ármín emlékezete* (Kőrösi Csoma Társaság, Keleti értekezések 2., Budapest 1985) pp. 26–50.

³ Ez utóbbi egy évvel a magyarországi megjelenése előtt szintén megjelent angolul: *The Story of My Struggles*. The Memoirs of Arminius Vambéry, London–Leipzig 1904.

⁴ Ahmed Zeki Velidi Togan életrajzát H. Jaeschke foglalta össze. In: *60. dogum yili münasebetiyle Z. V. Togan'ın Armagan – Symbolae in honorem Z. V. Togan* (Istanbul 1950–1955), pp. XVII–XXXI.

⁵ Vámbéry, Hermann: *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert*. Eine culturgeschichtliche Studie, Leipzig 1875.

⁶ A munka angliai utolsó, nyolcadik kiadása Vámbéry Rusztem átdolgozásában látott napvilágot: *Vámbéry, Arminius: Hungary*. In: *Ancient, Medieval, and Modern Times, with the collaboration of Louis Heilprin*. Eight edition with a new chapter on Hungary from 1867–1923, London 1923.

⁷ Vámbéry, Hermann: *Geschichte Bochara's oder Transoxaniens von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Nach orientalischen benützten und unbenützten handschriftlichen Geschichtsquellen. Zum erstenmal bearbeitet, Neudruck dere Ausgabe 1872, Osnabrück 1969; Vámbéry, Arminius: *History of Bokhara*, reprint of the 1873 ed., New York 1973.

⁸ Vámbéry, Hermann: *Eide Kasîde in uigurischer Schrift und Sprache mit Text, Transcription, Uebersetzung und Noten*. ZDMG XXI (1867), pp. 638–651; Vámbéry, Hermann: *Uigurische Sprachmonumente und das Kutatku Bilik*. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithographierten Facsimile aus dem Originaltexte des Kutatku Bilik, Innsbruck 1870; Vámbéry Ármin: *Az ujjur nyelvemlékek*, Akadémiai Értesítő IV (1870), pp. 277–278; Vámbéry Ármin: *Az „ujgurok nyelvemlékei” című munkának bevezetéséből*, Nyelvtudományi Közlemények VII (1870), pp. 222–241.

⁹ Vámbéry, Hermann: *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammikalischen Umriss, Chrestomatie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig 1867.

¹⁰ Vámbéry Ármin: *A török-tatár nyelvek etymológiai szótára*. Budapest 1877; Vámbéry, Hermann: *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes. Leipzig 1878; reprint: Osnabrück 1972.

¹¹ E kérdésre l. Vásáry István: *Vámbéry és a magyar őstörténet*. In: Hazai György (szerk.) *Vámbéry Armin emlékezete* (Kőrösi Csoma Társaság, Keleti értekezések 2., Budapest 1985) 19–26.

Dr. Zsigmond Tibor

DUNASZERDAHELY VÁMBÉRY ÁRMIN KORÁBAN

(1832. március 19. - 1913. szeptember 15.)

*A régiekről emlékezni hagyománytisztelet.
(Szeretni, becsülni, védeni az ősi földet,
ahol elődeink éltek és dolgoztak,
ahol születünk és élünk, vagy ahonnan
elszakadtunk, de ahová az élet fáradalmait
kipihenni visszatérünk, kötelesség.)*

Egy felkérésnek téve eleget lépek itt Önök elé, hogy bemutassam Dunszerdahely egy meghatározott időszakának történetét, lakóinak (e város alapítóinak és felépítőinek) életét.

Azon melegében fel is teszek egy kérdést: Vajon lehet-e még valami újat mondani erről, a hajdani Aranykert, a Csallóköz szívében fekvő ősrégi településről, járási székhelyről és történetéről, amit a már megírt könyvek százai el nem mondtak vol-

na? Úgy érzem, lehet! Szegényebbek lennénk, ha nem kísérelnénk meg újból és újból emléket állítani az itt élő nép(esség) nagyságának és dicsőségének.

Előadásomban nyolcvan évnél is hosszabb időszak eseményeiről emlékszünk meg, s talán több olyan adatot is felidézünk, megemlítünk *Dunaszerdahely* múltjára vonatkozóan, melyet kár volna átengedni a feledésnek. Igyekeztem csokorba szedni az eddigi ismereteket, s hozzátenni legalább annyit, amennyivel – az adott lehetőségek között – azt kiéleshíthetem.

Az előadásnak nem célja, nem is lehet célja a mély történelmi vizsgálódás. A cél inkább az, hogy felvillantsuk a gazdag hagyományokat tartalmazó múlt egy szeletét: az ősök dicső tetteit, szokásait, s mindezt hiteles adatokkal, „képekkel” mozaikszerűen „illusztráljuk”. A múlt eme szeletének taglalása is – amint azt az alábbiakban látni fogjuk – nagyszerű nemzeti sajátosságok értékállóságáról ad majd bizonyosságot: volt őseink küzdelméről a megmaradásért!

Vámbéry ideköltözésekor (ez 1834-ben történhetett) magában Szerdahely városában – mely már akkoriban is kerületi hivatalok s a környéken lakó birtokos nemesség központjául szolgált, s melyet az idő tájt Pozsony vármegye városai között említi egy összeírás – 87 házban 657 lakos élte küzdelmes életét.

„*A hely Csallóköz egyik legélénkebb városkája. A forgalmat a Pozsonyból erre vivő országút, látogatott hetivásárai és sok zsidó lakosa élénkíti ...*” – írja egy kicsit később Ipolyi Arnold. Ipolyi Arnold a Csallóközt – Csaplár Benedek és a Vasárnapi Ujság rajzolója társaságában (aki a mai riportfotók szerepét betöltő helyszíni vázlatait acélba metszette, s az

útirajzokhoz mellékelte) – valószínűleg 1856 augusztusának derekától szeptember közepéig járta be. Nem hiszem azonban, hogy sokat változott volna a város képe a két időszak között. (Ipolyi Arnold, Csallóközi uti-képek, 45.)

Mit láthatott a hároméves Vámbéry Szerdahelyen ideköltözésükkor? A korabeli leírások szerint: kövезetlen utcákat, de sok szép, többnyire téglából épült, zsinagógával fedett házat és kastélyokat, továbbá egy katolikus templomot, zsinagógát, gyógyszertárat, vendégfogadókat.

A városban akkortájt csupán egyetlen emeletes ház állt: birtokosát Kondé Ignácnak hívták.

„Ezért is, talán, a dunaszerdahelyiek nyelvjárásában – még nem olyan régen is – a földszintesnél magasabb épületet »kondégnácos« háznak nevezték volt.” – így emlékezett vissza Vámbéry gyermekora Dunaszerdahelyére.

Ha Vámbéry hazalátogatott volna a XX. század elején, már láthatta volna, hogy: *„Van itt katolikus legényegyesület, kaszinó, gazdakör, önkéntes tűzoltó egyesület, temetkezési egyesület, a megyei közművelődési egyesület fiókja, a vöröskereszt-egyesület fiókja, szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal, kir. közjegyző, csendőrség, pénzügyőrség, három takarékpénztár, népbank, keresztény kórház és menedékház, izr. szent-egylet és menedékház, van saját postája, távírója és vasúti állomása.”* (Borovszky, 55. old.)

A város lakosai részint mesteremberek – akik kész posztóruhákat, szűröket, kalapokat, csizmákat készítenek, ellátandó készítményeikkel a környező falvakat is –, részint földművelők voltak. A város népességének igen jelentős részét kitevő zsidó lakosság főként kereskedelemmel foglalkozik (gabona, mar-

ha). „A dunaszerdahelyi zsidóság kalmárnép volt a legszegényebbtől a legmódosabbig. Foglalkozott pénzüzletekkel is a gazdagabbja, de a túlnyomó rész csirkével, tojással, veteménnyel kereskedett Bécsbe és Pozsonyba. Mindamellett nem lehetett volna azt mondani, hogy a túlságos jómód felveti a dunaszerdahelyi zsidóságot.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 21. old.)

Dunaszerdahely lakosságának többsége ortodox zsidó volt. Vakbuzgó, hamisítatlan középkorban éltek, annak minden szertelenségével: „Keresztény polgára vajmi kevés volt a városnak, mert túlnyomó részben zsidó volt a lakossága. Meg is látszott ez félreismerhetetlenül az utcák képén. A zsinagóga előtt egy lakatra járó vaskarika lógott láncon. Ebbe a karikába csukták a nyakát egész napra annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei, vagy ami ezzel egyre ment, a társadalmi rend érdekei ellen. Az volt csak a pellengérré állítás! A delikvenst leköpte minden igazhívő zsidó, kit útja a zsinagóga tájékára vitt. Természetesen nem csekély feltűnést keltett, különösen a gyermeknép között, ha kocsin vagy lóháton egy-egy falusi nemes tisztelte meg látogatásával a zsidók városát. Jobbára pénzügyleteik lebonyolítása végett jöttek a nemes urak, és amilyen sietve jöttek, épp olyan vágtatva távoztak is el dolgaik végeztével.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 21. old.)

A Vámbéry család piócakereskedésből tartotta fenn magát: „...mely úgyszólván családi üzletága (volt) a dunaszerdahelyi Fleischmann családnak. (...) nyomorúságos házalókereskedés volt biz ez. A Fleischmann testvérek összevásárolták a sok piócat, melyet a parasztok a környék töméntelen mocsarában gyűjtöttek, és szétválogatva, eladogatták Felső-

Magyarország gyógyszerházaiban. (...) A piócák, nagyságuk szerint, körülbelül negyven centiméter hosszú vászonzacskóba voltak szétosztva, és minden huszonnégy órában kétszer meg kellett őket fűrésztetni. (...) Néha megesett, hogy a piócák éjnek idején kiszabadultak nem elég erősen bekötözött vászonzacskóikból, és szertekúsztak a szobában, mely közös alvóhelye volt a családnak; minthogy pedig mi, gyermekek, elegendő ágy hiányában a földön háltunk, hol az egyikünk, hol meg a másikunk riadt fel álmából rémült kiáltással, mert az éhes állatkák a bőrünkre akaszzkodtak, és íziben szívni kezdték a vérünket. Ilyenkor természetesen általános riadó támadt a szobában, a vérszopókat a mécs világa mellett össze kellett keresgélni és újra zsákba kötni. Mi, gyermekek nagyban derültünk az éjszakai jelenetek neveltető izgalmain.” (Vámbéry Armin, *Küzdelmeim*, 13. old.)

A lakosság zöme – mint Vámbéry is említette volt visszaemlékezéseiben – rendkívül szegényes körülmények között élt. Hogy a szegények mennyire voltak szegények, s milyen körülmények között éltek itt akkortájt az emberek? Lássuk, hogyan is élte át ezt a szegénységet maga Vámbéry:

„Néhanapján szűkében voltunk a kenyérnek is, és elevenen él még emlékezetemben, hogyan kellett szert tennünk reája. (...) A házuk mellett vitt el az országút a Dunaszerdahely és Komárom közé eső csallóközi falvakba, és mert pénteki napon a környékbeli koldusok szabadon kéregethettek a mezővárosokban, a mi házuk előtt vonult olyankor a városba a koldusok minden nemű és korú sokasága. Még most is elfog a borzadály, ha visszagondolok az igazi és álnyomorékok, bénák, világtalanok, némák, bőrbajos és fekélyel borított nép rongyokba

burkolt undok csapatára. Elöttem állnak folyton az elmúlt idők rémalakjai. Pedig én mégis ettől a nyomorúságos, utálatos néptől szedtem össze minden péntek délután az összekoldult kenyérkét és élelmszert – mert pénzt nagy ritkán kaptak –, cserébe egy-két üveg pálinkáért. Keserves és iszonyatos fátal volt biz az – emlékszik vissza Vámbéry –, piszkos és beteg kezek szedték elő a koldustarisznyából, de édesen csillapította mégis egészséges fiatal gyomrom éhességét.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 14–15. old.)

A koldulás nagymértékben elterjedt Dunaszerdahelyen. Ezen az állapoton próbált valamiképp segíteni az 1881. évi képviselő-testületi ülés. Az április 11-én tartott közgyűlés határozatot hozott a koldulás korlátozására: az idegen koldusokat kiutasították a városból. Ez az intézkedés, persze, nem hozott javulást. Sőt! Még több bérper és különböző eljárás volt napirenden.

„Kora tavasztól őszig pőrén és mezítláb jártam az utcát – emlékszik vissza gyerekkorára Vámbéry –, nyaranta nem a fülledt szobában, hanem az udvarban, az eresz alatt háltam, és oly édesen pihentem Morfeusz karjai közt, hogy zivataros éjszakákon is csak olyankor ébredtem fel, amikor lábamat a lecsurgó víz már egészen átáztatta. Pirospozsgás arcommal, ragyogó fekete szememmel és göndör hajammal tetszettem is különösen az asszony népnek, és a parasztasszonyok a vásártéren megcírógatva arcomat, mindig azt mondogatták egymás közt: – Szegény zsidó gyerek, milyen kár érte, hogy béna!” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 15. old.)

Az embereket azonban nemcsak a szegénység sújtotta, hanem a balhiedelmek is. A természetes ész és a vak babonahit viaskodott bennük. Ennek

alátámasztására hívjuk segítségül megint Vámbéryt, aki sánta volt; sántaságának oka csípőízületi ficam volt; akkortájt még nem tudtak segíteni rajta:

„(...) anyámnak azért fájó tövis volt a szemében ez az én testi nyomorúságom; mélyen bántotta hiúságát, és mindig csak abban főtt a feje, hogy miképpen gyógyíthatna ki ebből a tökéletlenségemből. Leírni nem lehet azt, mi mindent el nem követett evégből, milyen utakat és módokat nem eszelt ki a meggyógyításomra. Szerencsét próbált a legsajátosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű füvekben fürösztöttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsiradékkal kengettek (...) és vén cigányasszonyok bűbájos mesterkedésére bíztak. A legtöbbet mégis az úgynevezett csodadoktorok és kuruzslók miatt szenvedtem (...)

Máig is különösnek tartom, hogy anyám, aki írni és olvasni, igaz, hogy nem tudott, de egyébként ritka eszes asszony volt, hogyan eshetett oly mélyen a rabságába a legotrombább balhiedelmeknek, és hogy semmi csalódás nem óvhatta meg az újabb tévedésektől (...)

Ilyen gyógyítások estek Magyarországon az Úr 1836. esztendejében! Sajnos, van példa az effélére még ma is, de nem éppen csak nálunk, hanem a műveltségére büszke Európa más országában is! Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak.” (Vámbéry Ármin, Küzdelmeim, 16–17. old.)

Folytassuk tovább „bemutatónkát” egy kis településtörténettel.

A mai város területén – a XIX. század hetvenes éveinek közepéig – közigazgatásilag különálló, a lehető legszorosabban egymás mellett fekvő négy helység: Szerdahely, Újfalu, Nemesszeg és Előtejed található.

1874-ben ezen östelepülések egyesítésével egy új közigazgatási egység keletkezett *Dunaszerdahely mezőváros* elnevezéssel (1886-ban a nagyközség névvel illették meg; 1960-ban újfent várossá nyilvánították).

A mai várost alkotó – előbb említett – négy östelepülést csupán utcák, ill. közök választották el egymástól. Például: Szerdahely és Újfalú határát a várost kelet-nyugati irányban átszelő Fő utca képezte; ennek az északi oldalán épült házsor Újfalú, a déli oldalán épült házsor pedig Szerdahely területén volt.

A fő- és mellékutcákat szűk közök kötötték össze egymással, ezek közül is a legjellegzetesebb a mai Városháza és a templomtér között elterülő, ún. Bűdös Udvar volt.

Ezen a részen – a két egymással szembenálló alacsony házsoron – sötét, egészségtelen lakások állottak. Többször le is égett, de mindig újra felépítették, míg végül 1945 után teljesen lebontották. Helyén parkot létesítettek.

Szerdahely a Fő utca déli részén, annak mentén terült el. A helység fekvésénél fogva mindenkor élénk forgalmi hely, kereskedelmi gócpont volt. Híresek voltak állatvásárai. Vásártartási joggal a XVI. századtól kezdve rendelkezett. Szerdahely neve is eme első privilégiuma révén keletkezett, vagyis hogy ezen a helyen szerdai napokon vásárokat tarthattak és tartottak. A későbbi időkben a hetivásárok napja péntekre tolódott.

A XVIII. században sok zsidó kereskedő is letelepedett itt (kútfőink szerint húsz családdal indult a hitközség); ez a tény a XX. század közepéig meghatározta e városrész arculatát.

1944-ben közel 3 ezer zsidót hurcoltak koncentrációs táborba Dunaszerdahelyről és környékéről. Ezzel a hajdan volt „Kis Jeruzsálem” zsidósága jelentéktelenre apadt.

Újfalv a Fő utca északi oldalán, annak mentén, nyugati irányban a Rózsa utcáig terjedt. Ebben a városrészben épültek fel a XVIII. és XIX. században a földesurak jellegzetes házai, pl. az egyemeletes, barokk stílusban épült – ma már nem létező – Bacsák-féle *Fehér Kastély*; továbbá a szintén barokk stílusban épült, egyemeletes *Sárga Kastély*, melyet Kondé Miklós püspök építtetett 1770-ben (most a Csallóközi Múzeumnak ad otthont), valamint az Erdődi, Bíró és más nemesi kúriák.

Ugyancsak e városrészben helyezkedtek el a város híres vendégfogadói: a Kereszt vendégfogadó a Városháza előtti téren, nem mesze tőle a Dobogó vendéglő, továbbá a Marschall-féle vendéglő a régi postahivatal helyén, hatalmas kocsiszínnel, valamint az 1860-as években épült Zöldkoszorú vendéglő a mai takarékpénztár telkén, szintén kocsiszínnel.

Ezek a (kocsi)színek az utazók szolgálatára állottak: ide köthették be lovaikat, vagy itt válthattak lovakat, ha megpihentek és újra útra indultak.

Ezenkívül a Fő utca mindkét oldalán található számos bolt is szolgálta a lakosságot.

Nemesszeg szintén a déli irányban épült, éspe dig a római katolikus templomot övező tértől kezdődően. E városrész – az idő tájt még csak Vasútszoros utca?! – nagy részét a nemesi birtokok házai és gazdasági épületei foglalták el. A közös nagy udvarokban, apró lakásokban, a középkori települési és életformának megfelelően 10-18 család is lakott. Ebben a városrészben lakott és működött a legtöbb iparos is.

Érdekességként meg kell említenünk, hogy a Vasútszoros utca környékén (ma Kukučín utca) mocsaras részek („vadvizek”) voltak; a helybeliek „Sós”-tónak nevezték el – ezeket a XIX. század közepe táján lecsapolták.

Az utca végén elterülő, kiaknázott vályogvetőkben a XVIII. században cigányok telepedtek le.

Majd két évszázadon keresztül éltek itt igen mostoha körülmények között. 1957-ben az akkori Városi Nemzeti Tanács a város e lakóit egészséges lakásokba költöztette; kunyhóikat lebontották.

Vámbéry is kapcsolatba került a bérlakásuk szomszédságában sátrat vert kóbor cigányokkal. Erre a kapcsolatra így emlékszik vissza:

„Házunk (...) szegényes, roskadozó, földszintes bérház, a város végén állott egy füzes szélén és közvetlenül a nagy rét mellett, amelyen kóbor cigányok szokták felütni füstös sátraikat, s engem így már jó korán megismertettek a vándorló élet fogalmával. Mintha most is előttem állnának Indiának e barna bőrű gyermekei, az egyik meztelenül, a másik rongyosan, de nagy ezüst gombokkal a tépett köntösén: ez a társaság maga volt a megfestett normád élet. »Oláh cigányok« voltak, ahogy félénk közönségesen nevezték őket, vadabbak és féktelenebbek, mint félig-meddig letelepült testvéreik, és lopásból, jóvendőmondásból, kovácsmesterségükből tengették életüket. Olyan edzett volt e nép, hogy csikorgó hidegben is ott tanyáztak a szabad ég alatt, és reggelre kelve a lovak két oldalán függő párnák közé dugdosták purdéikat, úgy vonultak tovább rejtelmes útjaikon. Az asszony rendszerint a ló hátán ült, a kamasz és a férfinép mögöttük gyalogolt.” (Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*, 14. old.)

Az *Előtejed* városrész tipikus mezőgazdasági település volt. Nádfedeles házai, gazdasági épületei

még az első világháborút követő években sem veszítettek eredeti jellegükből, és lakóinak életmódja sem változott sokat az előző évszázadokhoz képest.

A továbbiakban tekintsük át településeink lélekszámának alakulását, vegyük sorra a statisztikai és egyéb ránk vonatkozó adatokat az általunk taglalt korban.

1828-ban, a későbbiek folyamán egyesített, városrészekben a számlálóbiztosok összesen 366 házat és 2688 lakost számláltak össze, ebből 948 (35%) volt izraelita felekezetű.

Az 1828. évi Nagy Lajos-féle összeírásban az alábbiakat olvashatjuk: *Szerdahely* Pozsony vármegye városai között szerepel 87 házzal és 657 lakossal (ebből r. k. 239, prot. 64, zsidó 354). Külön-külön szerepelnek a vármegye községei között: *Nemesszeg* 74 házzal és 537 lakossal (r. k. 309, prot. 9, zsidó 219); *Előtejed* 47 házzal és 342 lakossal (r. k. 298, prot. 27, zsidó 17); *Újfalu* 152 házzal és 1101 lakossal (r. k. 668, prot. 95, zsidó 338); valamint *Pókatelek* 6 házzal és 51 r. k. lakossal.

A számokból az is kitűnik, hogy *Szerdahely* lakosságának több mint a fele (54%) volt izraelita felekezetű. Ebben a városrészben tehát a zsidók többen voltak, mint a keresztények. De még *Nemesszegben* is a lakosság több mint 40%-a volt izraelita felekezetű, Újfaluban pedig a 31%-a. Egyedül az előtejedi városrészben volt csekély az izraelita felekezetűek aránya: még a 0,5%-ot sem érte el.

1851-ben „Nagy-Szerdahely” össznépeisége 2378 fő, ebből 1075 kat., 102 ev., 18. ref., 1175 zsidó, 8 egyéb felekezetű.

1851-ben – Fényes Elek leírása szerint: „Szerdahely, magyar mezőváros Pozsony vármegyében, a pesti országútban, Pozsonytól 51/2, Komáromtól 7 mérföldnyi távolságra. Áll ezen város 3 részből, u. m. tulajdonképpen való Szerdahely városából, továbbá Nemesszegh és Ujfalu nemes helységekből. Földesura Szerdahely városának: a pozsonyi várkapitányság, Ujfalu és Nemesszegh helységeinek pedig több közbirtokos urak; u. m. Bacsák, Kondé, Perény s m. t.

Szerdahelyben magában lakik 132 katolikus, 32 evangélikus, 2 református, 6 óhitű, 350 zsidó; Ujfaluban 649 katolikus, 68 evangélikus, 15 református, 528 zsidó; Nemesszeghben 294 katolikus, 2 evangélikus, 1 református, 2 görög, 297 zsidó.”

A XIX. század végén a már egyesített városrészek össznépesége 4589 fő.

Dunaszerdahely „Pozsony vármegye Alsó-csalóközi járásában fekszik. Anyaegyház. Lakóinak száma – akik nyelvre mind magyarok voltak – 4589 (ebből r. k. 2148, ev. ref. 109, ág. ev. 142, izr. 2160); a tankötelezettek száma 210, a tanítási nyelv a magyar volt. Posta, vasút- és távíróállomás helyben volt.” (Kömlössy, 581. old.)

A XX. század elején a város 515 házában 4581-en laktak.

„Dunaszerdahely az Alsó-csalóközi járásban, a pozsony–komáromi helyi érdekű vasút mentén fekszik; magyar nagyközség; 515 házzal és 4851, nagyobbára róm. kath. vallású lakossal... „ (Borovszky 55. old.)

A rendelkezésünkre álló összeírások szerint 1828-ban 366 házat és 2688 lakost számláltak össze; 1851-ben a város össznépesége 2378 fő; a

XIX. sz. végén már 4589 fő; a XX. század elején 515 házban 4851-en laknak.

Az általunk taglalt időszakban tehát „Nagy-Szerdahely” össznépesége 2688-ról 4581-re, házainak száma pedig 366-ról 515-re gyarapodott.

Hölgyeim és Uraim!

Eme száraznak tűnő számadatok után nézzük át sorjában a város nevezetességeit, valamint – mozaikszerűen – a városban történeteket az általunk taglalt korban.

A római katolikus templom – 1341-ben említi először egyik kútforrásunk. Az Árpád-házi korból származó épületet az idők folyamán többször is átépítették. 1518-ban oldalhajót építettek hozzá a sekrestye felőli részen, az évszám a külső falon látható. A XVIII. és a XIX. század fordulóján barokk stílusban alakították át.

Az evangélikusok temploma – 1883-ban épült stilizált neoromán stílusban.

Az izraeliták Nagytemploma – Az 1860-as évek végére készült el. Nyugati oldalát három kapu tagolta, két karzat állt a nők rendelkezésére, padlózata márványból, ablakai színesüveg-berakással készültek. 1945-ben bombatalálat érte.

Ezzel egy időben hasonló sorsra jutott a nemeszegi – 1927-ben, a „nagy vita” idején épített – Ádász Jiszrael templom is. Igaz, ez utóbbit a háború után felújították, de a töredékekben visszatért zsidóság későbbi távozása, az épületek iránti közöny miatt mindkét zsinagóga lepusztult, és 1950–53 között (erre eltérő adatok állnak rendelkezésünkre) véglegesen lebontották őket. Ma már csak az 1991. október 23-án fölavatott emlékmű idézi

az egykori zsidó városrészt, a vészkorszak közel háromezer helybeli és környékbeli zsidó áldozatát.

A katolikus iskola – Az 1646-os összeírás szerint Szerdahelyen már létezett iskola. Ez a felekezeti jellegű egyosztályos népiskola a katolikus templom és a paplak szomszédságában állott, a tanítást benne – egészségügyi okok miatt – 1931-ben tiltották be.

A zsidó népiskola – A XVIII. században alakult; 1944-ben megszüntették.

A Sárga Kastély – A XVIII. század elején kezdték építeni, és 1770-ben fejezték be. A kastély eredeti barokk stílusát a XIX. század elején klasszicizálták. Az épület kétszintes, falpillérekkel tagolt, háromtengelyes középrizalitja barokk vonalú oromzattal zárta. A félköríves portálon kívül a homlokzatot még egyenes záródású ablakok, falsávkeretek, egyenes és íves szemöldökpárkányok, valamint osztó- és zárópárkány tagolják.

„A városka újabb szebb házai mellett egyik régibb nevezetessége a Kondé család pókatelki kastélya, csúcsán hatalmas póka [pulyka] szobrával (...) Nem tudjuk, hogy miképp jöhetett a nép közé a családról és pókájáról szóló, gyakran hallott monda, miszerint Mátyás király hozta volna be a külföldről a Kondékat az első pókákkal, s itteni vadaskertjeiben telepíté meg, mint Póka grófokat.

A regével nyilván az idegenszerű név és tárgy között való összefüggést igyekezett magyarázatni a nép. Az igazság azonban sokkal egyszerűbb. Egymásután beszél néhány okirat okmánytárunkban: hogy egy kihalt Póka nevű királyi jobbágy itteni telkét a csókakői grófvárnagy adományban kapta, s azt ismét 1372-ben Zomor (Szomor vagy Szamár) nevű szolgájának adományozza. Ettől eredt azután a pókatelki Zomor, majd Fekete és később

Kondé nevű régi családunk, mely nem egy nevezetes férfiút adott a honnak. Ma azonban az ősi Póka-fészekből is kirepültek már fiai; a házat haszonbér-lő lakja és keresetére használja – úgy látszik, pálinkagyárnak van szánva, elég hogy keze szennye meglátszik rajta. El lehet itt is a költővel mondani:

„Úri kastély... nem a régi,
Nagyon el van már hagyatva,
Külsejéről látszik, hogy most
Haszonbér-lő zsidó lakja.”

Nem érhet bennünket egykönnyen szomorúbb érzet, mint midőn ős családaink által éppen napjainkban elhagyatni látjuk százados tűzhelyeiket. Mert mi sem tanúsítja jobban azon valópercet, mely minket ez időben ért, mint a százados hagyomány-nal és a szülőfölddel való szakítás.” (Ipolyi Arnold, Csallóközi uti-képek, 46–47. old.)

A *Fehér Kastély* – A XIX. század végén készült késő klasszicista stílusban. Kétszintes, kéttengelyes, timpanonnal zárt, négyzetes ablakokkal és lizénákkal tagolt, hangsúlyos középrizalittal ellátott épület volt (lebontották).

A *Járási Kaszinó* – 1860-ban alakult; ez volt az Alsó-csallóközi járás első kulturális intézménye; székhelye a kedvelt Zöldkoszorú vendéglőben volt, elsősorban népneveléssel foglalkozott, de több színdarabot is előadtak; előadásokat és egyéb kulturális kezdeményezést tartottak; 1500 kötettel rendelkező könyvtára volt. Évtizedeken keresztül az egyetlen kulturális intézménye volt a városnak és a járásnak. 1919-ben feloszlatták, gazdag könyvtára tönkrement, 1939-ben újjászervezték, de működésében már nem érte el a régi színvonalat, 1944-ben véglegesen megszűnt.

A Zöldfa és a Dobogó vendéglők – Szintén gyakran látogatott szórakozóhelyek voltak, melyekben ugyancsak több kulturális rendezvény zajlott le. A Dobogóban tartották az országgyűlési képviselőválasztásokat; ez volt a város egyik legrégebbi és legkedveltebb szórakozóhelye, 1953-ban lebontották.

Első Dunaszerdahelyi Gőzmalom – A XIX. század közepén épült gőzmalom többször is leégett, de mindig újjáépítették, korszerűsítették.

A XIX. században négy *téglaégető kemence* szolgáltatta az építkezéshez szükséges anyagot. Ezek emlékét dűlőnevek is őrzik, mint pl. Ujfalusi téglaház, Tejedi téglaház, az ollétejedi útnál fekvő Kemencehely, valamint Gombotás, ahol még 1947-ben is égettek téglát.

Az 1848–49-es események nagyon mély nyomokat, sebeket hagytak Vámbéry lelkében:

„Mi künn voltunk egy öreg paraszt földjén, Kistejednek hívták a községet, és kukoricát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is, szép magyar feje volt, hosszú haját fésűvel tűzte össze a feje búbján. A szakadozott ruhájú magyar honvédek meg ezen a nagy szigeten, a Csallóközön át szállingóztak hazafelé a komáromi várból. Arról jött mifelénk az a rongyos mentéjű katona is, akinek az arcáról meszsziére lerítt az éhség. A körünkbe tessékeltük, kenyérral meg kukoricával kínáltuk. Amikor megmelegedett, jól is lakott, elmondta a vár elestének történetét. Azt is, hogyan köpdösték le az osztrákok a magyar honvédeket, hogyan ütötték-rugdosták Komárom hős katonáit.

Az öreg gazda hallgatta, hallgatta, aztán fésűjével végigszántott a haján s megszólalt: »Ne féljeteK. Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok...« Ez a mondat örökre magragadt bennem. Nem mintha

hinném, hogy vannak még valahol ősi magyarok. Ma már nem hiszem. De akkor elhittem. És nekem is vigasz volt. Annyiszor letiporták a magyar népet, és mindig bízott valamiben. Csodában, testvérekben, ősi magyarokban. Valamiben... És mert bízott, megmaradt. Talán sohasem fog ráébredni, hogy ez a csoda. (...) a Bibliában vannak példázatok a mustármagról, amely jó talajra hull és kikel. Az én életemben Orosz Józsi bácsi, az öreg gazda szava volt az egyik mustármag. Ma már tudom. Nekem el kell mennem Közép-Ázsiába, talán Kínába és Tibetbe is, hogy megtudjam, mi van az ősi néphit alján..." (In: Vámos Magda, Resid efendi (Vámbéry Armin élete), 73–74. old.)

1864-ben a város megalkotta első tűzöri szabályrendeletét, amely a helybéli csizmadia cég 16 tagját rendes tűzoltói szolgálatra kötelezte. A testület 1880-ban szervezetté alakult át, s külön pecséttel és jelvénnyel rendelkezett. A pecsét felirata: Dunaszerdahelyi Önkéntes Tűzoltó Testület 1880.

1888-ban Leopold Goldstein megalapítja a város első nyomdáját, amely 1938-ig működött.

1895-ben fejezték be a Pozsony–Dunaszerdahely közötti vasútvonal építését; ünnepélyesen 1895 augusztusában nyitották meg. A vasút komáromi szakaszát 1896 novemberében fejezték be. A pályatesttel egy időben épült fel az állomás épülete is.

1902-ben a város 2 holdnyi nagyságú telket bocsátott a sportolók rendelkezésére, hogy azt a testnevelés céljaira használják. A későbbiekben ez a terület Tornakert néven vált ismertté. 1904-ben megalakult a Dunaszerdahelyi Tornaegylet.

1909-ben alkalmi, 1911-ben már rendszeres filmvetítés is megindult a volt Einbeck kávéházban. Ugyanitt 1931-ben már hangosfilmeket is vetítettek.

A város és a régió első folyóirata az 1901 és 1918 között megjelenő regionális gazdasági hetilap, a *Csallóközi Lapok*, ezt az 1922 és 1937 között megjelenő *Csallóközi Hírlap* követte.

Mondandóm végét szeretném egy, a városunk polgárainak „bizonyos viselt dolgairól” alkotott, és a Vasárnapi Ujság hasábjain leközölt vélemény, ill. az erre reagáló ellenvélemény bemutatásával fűszerezni.

Ipolyi Arnold a már idézett *Csallóközi uti-képek* című írásában érdekes fejtegetésbe kezdett: ebben hiányolja a műveltség azon fokát városunk lakosságának körében, mely „a magas célokért való lelkesedést életkellékké tenné”, s felrója, hogy az olvasást is csak idővesztegetésnek tartjuk. Az alábbi idézetből persze még sok minden más is ki fog derülni:

„Egy ily kisváros a vidék közepén, mely kerületi hivatalok s a környéken lakó birtokos nemesség központjául szolgál, leginkább volna hivatva a szellemi érdekek egyesítésére és központosítására is. Hallottuk is, hogy olvasóegylet vagy csak kaszinó régtől van készülőben, s talán azóta már jótékonyan is táncoltak alapjára. De mindhiában; nálunk az ilyesmi szerte a hazában, valljuk meg csak, igen nehezen tud lábra kapni. Hiányzik még általában a műveltség azon foka nálunk, mely hasonló szellemi érdekeket, az olvasást és egyesülést s általában a magas célokért való lelkesedést életkellékké tenné. Míg erre nem fejlődünk, míg az olvasást csupán idővesztegetésnek vagy csak mulatságnak tartjuk, míg alapos nevelés és tanulás által a szellemi érdekek s élvek megértésére nem képződünk: addig – ha sikerül is egy-két lelkesebb férfinak valamit létesíteni – követjük ugyan egy ideig csupa úgynevezett

hazafiságból vagy divatkényszerűségből a hangadó kolompot, de a szalmatűz csakhamar ellohad, mert a lelkesedésnek nincs semmi valódi és természetes alapja.

Ezen neme a műveltségnek, mely bizonyos műveltségi külsőségekben, melyeket a társalgásban külözmázul használ— s mely hasonlít némileg azon fehérités és meszeléshez, mellyel Csallóköz templomai legbecsesebb régiségei bemázolásával szépítettek – helyezi minden becsét a civilizációnak, oka talán inkább hasonló hiányainknak, mintsem sokat emlegetett keleti egykedvűségünk és indolenciánk.

Ennélfogva Szerdahelyen is csak a külsőségekre fordíthatjuk figyelmünket. S ezen tekintetben ha szemetes és sáros főutcáit tekintjük, számos zsidó kalmárai, házalói és zsibárosai élénksége és tömeges kirakataival és utcai életökkel: mint állnak boltjaik előtt naphosszant, s kell, nem kell, kínálják a lesett átmenő vevők és nemvevőknek áruikat, valóságos ghettóféle zsidóváros kinézésével bír.” (Ipolyi Arnold, Csallóközi uti-képek, 45–46. old.)

Ipolyi fejtegetése érzékenyen érintette a dunaszerdahelyi polgárokat, s a *Vasárnapi Ujság* 1859-es évfolyamának 42. számában (503. old.) egy helyi levelező visszautasította a vádakát. Arról tudósította válaszlevelében országát, hogy pártfogásukba vettek s ezzel megmentettek egy színházi társulatot, melyet „az egymás közti fondorkodás és ármány csaknem felosztatott”; ezzel ki is emelte „intelligenciánk, a színészet pártolásában kitüntetett hazafiúi buzgóságát, és áldozatkészségét”. A későbbiekben kiemeli: „Valahára kaszinónk alakító közgyűlését is megtartottuk”.

A válasz is megérdemli, hogy egész terjedelmében közöljük:

„Duna-Szerdahely (Csallóköz), szept. 21-én (...)
Múlt hó utolsó felében érkezett hozzánk Komárom-
ból – megfogyva bár, de törve nem – Kőszegi End-
re 14 tagból álló színtársulata; s hinné-e valaki,
hogy e társulat – melyet Komáromban a részvétlen-
ség vagyoniilag megbuktatott, az egymás közti fon-
dorkodás és ármány csaknem feloszlattott – váro-
sunkban újraszervezi magát, s Csallóköz műveltebb
osztályú közönsége által legnagyobb pártfogásban
részesül! – Valóban dicsérettel kell itt fölemlítenem
intelligenciánk, a színészet pártolásában kitüntetett
hazafiúi buzgóságát és áldozatkészségét már csak
azért is, mert ez érettségének legfényesebb bizonyí-
téka, míg ellenben a polgári osztály és helybéli iz-
raelita közönség – egyes lelkesek kivételével – e-
tekintetben még igen sok kívánnivalót hágy! De re-
méljük, hogy a jó példa majd itt is megteszi hatását,
amennyiben közönségünk ezen osztályaira nézve is
vonzó erővel bírand.

Színészeink képzettségét és játékát először 12
bérlet-előadásban, melyet az itteni Zöldfa Fogadó-
nál rögtönzött nyári színházban nyitottak, volt alkal-
munk tanulmányozni, s mondhatom – kevés leszá-
mítással – a műértő közönség túl nem csigázott igé-
nyeinek meg is feleltek. Dicsérendő bennük minde-
nekfelett a darabok megválasztásában egyes ta-
pintat, miután – csaknem kizárólag – jelesebb író-
ink eredeti s hazai érdekű műveivel ismertetnek meg
bennünket. Így többek közül már Jókai Könyves Kál-
mán és Dalma drámái, Szigligeti Mamája, Cigány
és Csikósa, Szigetinek pedig Vén Bakancsosa, Kí-
sértete, Okos bolondja, Szerelem és öröksége ho-
zattak általuk színre. (...)

Színészeinek a rögtön bekövetkezett hűvös napok
miatt, elhagyván nyári szállásukat, egy itteni mag-

árból csinos és igen kényelmes berendezéssel (!) alakítottak Thaliának templomot, mely midőn igazgató úrnak a közönség iránti gyöngéd gondoskodásairól tett tanúságot, úgy örömmel tapasztaltuk, hogy e gondoskodás a közönség buzgósága és áldozatkészségében nyerte el legszebb jutalmát! Mert folyó hó 18-án új színházunk Vahot Huszárcsíny című darabjával nyitvatván meg, ez alkalommal három műbarát is szíves volt közreműködni, s a tiszta jövedelem a felszerelési költségek fődözésére szánva – mint értesülék – 145 ft-ra rúgott. (...) helyesen töltötték be szerepeiket, s mindhárman taps és kihívásban részesülvén, a megjelent nagyszámú válogatott közönség szíves elismerésével találkoztak. –Szolgáljon ez buzdításul nekik, és másoknak is a jövőre.

Számosak a mi szükségünk, tömérdek a szent cél ügyis, mely áldozatkészségünkre várokozik! Mindennek csak a kezdete nehéz. A tapasztalás igazolta: hogy csak akarni kell, s a többi utána jó! Szabad legyen ezért azon reménnyel kecsegtetni magunkat, hogy a lelkes úttörők példáján alakulva, Csallóköz művelt ifjai és hölgyei ily vállalatokban őket követni, s ott, hol a közjó közreműködésüket várja, elmaradni soha nem fognak.

Valahára kaszinónk alakító közgyűlését is megtartottuk. Az alaptörvények kidolgozása s a felsőbb-ségi engedély kieszközlésével – gyűlési határozat folytán – egy öt tagból álló választmányra bízott. A választmány – tudunkra – régen kidolgozta ugyan az alaptörvényeket, de hogy azok mind-ekkoráig fel nem terjesztettek, valóban megfoghatatlan előttünk – hacsak hitelt nem akarunk adni azon szárnyaló hírnek, hogy egyes választmányi tag késedelmezésén múlik az egész! Ki a folyamo-

dás előkészítésével levén megbízva, kötelességének mindeddig eleget nem tett!?! Ugyan, mit gondolnak önök, uraim! Kit illet ez esetben a felelősség?

A Vasárnapi Ujság olvasói előtt ismeretes a Csallóközi és Fehérhegységi utiképek (!) jeles írója. – Magyar műemlékek című munkájának első kötetét, Csallóköz műemlékeit rajzokkal megkaptuk, és figyelemmel átolvastuk. E tudományos készültséggel írt jeles munka nyilvános bizonyítéka annak, mennyi műkincset – mennyi feledésnek indult drága emléket menthet meg az enyészettől egy fáradhatatlan bűvös vas szorgalma! – Mireánk pedig, csallóköziekre nézve fölöttébb nagy értékű – nemcsak azért, mivel abból múltunkat tanuljuk ismerni, hanem ami legfőbb, műemlékeink fenntartása iránt kegyeletet ébresztvén szívünkben, a meglevőket becsülni, a még ismeretleneket pedig keresni, kutatni tanít. – Valóban minden csallóközi művelt család egykori múltja s régi dicsősége ellen követné el a legnagyobb vétséget és bűnt, ha e jeles művet megszerezni elmulasztaná! És részünkről csak az lenne a legszebb méltánylat, a legillendőbb hálaaddressz, melylyel szigetronánk megdicsőítőjének, jeles régiségbúvárunknak tartozunk! ... (Kívánjuk, hogy úgy legyen. Szerk.)”

Az előre meghatározott keretek között ennyi fért bele mondandómba. Remélem, ebben a mozaikszerű összeállításban a város fejlődési-formálódási útja, folyamata jól nyomon követhető volt, s előadásom elég pontos képet nyújtott városunk múltjának egy szeletéből.

Keller László

A NEMZETKÖZI TURKOLÓGIA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A turkológia a török népek nyelvével, történetével, kultúrájával foglalkozó tudományág. Ugyanakkor Magyarországon mégsem jelent egyszerű szaktudományt. Ennek okát legutóbb Berta Arpád fogalmazta meg: „A 20. századi magyar altajisztikai (török, mongol és mandzsu-tunguz) kutatásokat, az altaji nyelveken beszélő népek történetének, néprajzának vizsgálatát, az altaji filológiát, nemzeti tudományként tarthatjuk számon. A magyar altajisztika fontosabb kutatási irányainak formálói [...] úgy látták, hogy a magyar nép és nyelv eredetének legfontosabb kérdéseire nem lehet választ adni megalapozott altajisztikai ismeretek nélkül” (Berta 2000: 251). Ezért nem lehet meglepő, hogy a magyar turkológia, illetve altajisztika úttörő generációjának egy jelentős része nem volt orientalista. Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Budenz József, Szinyei József

vagy Munkácsi Bernát egytől egyig magyar nyelvészek voltak, akiket csupán őstörténeti érdeklődésük fordított a török, mongol, illetve mandzsu-tunguz nyelvek és népek vizsgálata felé.

A korszak magyar turkológiájának nemcsak uralisztikán, iranisztikán nevelkedett művelői, hanem orientalistái is voltak. Ennek a csoportnak a legmarkánsabb, legnagyobb hatású képviselője Vámbéry Ármin volt, aki a török filológia szinte valamennyi területén letette névjegyét: török szövegeket adott ki, szótárakat szerkesztett, foglalkozott a magyarság eredetével, illetve a magyar–török nyelvhasználat problémáival.

Vámbéry kortársai közül meg kell még említeni Szentkatolnai Bálint Gábort, aki bár kiemelkedő – csaknem húsz nyelven beszélő – nyelvtudós és igen nagy lexikai tudású orientalista számított, nem rendelkezett kellő kritikai ígérennyel. Kazányi tatar nyelvtanulmányaival azonban sikerült örökre beírnia magát a turkológia történetébe (vö. Kara 1973, Berta 1994).

A Vámbéry nevével fémjelzett kutatók csoportjába tartozik gróf Kuun Géza is. Nevéhez fűződik az egyik legfontosabb kun nyelvemlék, a *Codex Cumanicus* első, teljes kiadása (vö. Ligeti 1981). Magyar őstörténeti nézetei azonban nem állták ki az idő és az értő kritika próbáját.

Annak ellenére, hogy a századfordulóra Vámbéry Ármin volt az, aki a magyar turkológia nemzetközi hírnevét megalapozta, a 20. század kiemelkedő turkológusai eltávolodtak az általa képviselt kutatási irányvonalától, módszerektől. Gombocz Zoltán, akit Hunfalvyhoz, Budenzhez vagy Munkácsihoz hasonlóan magyar nyelvtörténeti érdeklődése fordított a török filológia felé, tudományos tevé-

kenységének minőségével magasan meghaladta a Vámbéry és követői által képviselt színvonalat, és egyben kijelölte az utat a magyar turkológia, illetve altajisztika iskolateremtő tudósai, Németh Gyula, Ligeti Lajos és Fekete Lajos számára is.¹

Miközben Magyarországon a török filológiai kutatás megtette az első lépéseit, Nyugat-Európában és Oroszországban szintén megjelentek a turkológia tudományának első, nagy hatású művelői. Ennek előzményei azonban még a 17. századra nyúlnak vissza.

Európa az Oszmán Birodalom hatalmának és területének fokozatos gyarapodásával kezdett felfigyelni a török népre és nyelvére. Az oszmán-török nyelv vagy oszmánli első nyelvtana és szószedete már a 17. század elején, 1612-ben megszületett. Ezt követően, 1672-ben a Brandenburg városában élő magyar diplomata, Harsányi Nagy Jakab hét-éves törökországi tartózkodása után készítette el török–latin nyelvkalauzát.

Idővel a bécsi udvar számára is egyre fontosabbá vált, hogy politikai érdekeiket megfelelően képviselt szakértők, diplomaták képviseljék. Ehhez azonban meg kellett ismerkedniük partnereik, köztük az oszmán-törökök gondolkodásával, nyelvével. Meninski volt az, aki 1680-ban megjelentetett oszmánli nyelvtanában igyekezett a kor tudományos színvonalán álló nyelvészeti bevezetést nyújtani.

Ugyancsak az oszmán-török filológia állt az 1795-ben életre hívott párizsi turkológia figyelmének központjában. Az első professzorok között ott találjuk Pierre-Amede Jaubert-t és Casimir-Adrien Barbier de Meynard-t, illetve a középtörök korszak irodalmi nyelvvel, a csagatájjal foglalkozó Marc Etienne Quatremere-t.²

Az Orosz Birodalom keleti terjeszkedését követő keresztény térítés, illetve a 19. századi nagy ázsiai expedíciók nyomán újabb és újabb – az Oszmán Birodalom nyelvétől különböző – török nyelveket sikerült felfedezni, lejegyezni. Euráziában ma a török nyelvek négy nyelvága (az oguz, a kipcsak, az altaji és a dél-szibériai nyelvág), illetve három, e nyelvágak egyikébe sem sorolható önálló török idióma különíthető el. Ez utóbbi három nyelv a csuvas, a jakut és az 1960-as években felfedezett haladz nyelv.

Ezek a nyelvek és nyelvágak az ázsiai expedíciók, illetve az Orosz Birodalom terjeszkedését követő térítés megindulásáig a turkológia számára nem létezőnek számítottak. Amikor azonban M. Alexander Castrén 1849-ben visszatért csaknem négy évig tartó szibériai utazásáról, és elkészítette *Versuch einer koibalischen und karagasischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises* című munkáját az altaji nyelvág két kis dialektusáról, elkezdődött a török nyelvek módszeres megismerése, leírása.

Castrén kutatásainak hatása tükröződik a Middendorf-expedíció nyelvi anyagát saját gyűjtésével kiegészítő, majd az *Über die Sprache der Yakuten* címmel 1851-ben megjelentető Otto Böhtlingk munkáján. Böhtlingk nem volt turkológus. Keleti nyelvekkel foglalkozott. Többek között nevéhez fűződik az egyik leghíresebb szanszkrit–német szótár összeállítása is. Alapos nyelvészeti ismeretekkel felvértezve azonban a jakut nyelv olyan leírását készítette el, mely mind a mai napig a turkológia egyik alapművének számít.³

Az Oroszországban született, de lengyel nemzetiségű Eduard K. Pekarskii a mára haavománvosan

a lengyel turkológia felségterületének számító jakut kutatásoknak alapjait fektette le. Jakut–orosz szótárra ma sem hiányozhat egyetlen turkológiai szakkönyvtárból.

A jakut nyelv vizsgálata mellett a Castrén által megkezdett kutatások is tovább folytatódtak. A szibériai török származású Nikolaj Fedorovič Katanovot korának legjelentősebb turkológusai között tarthatjuk számon (Ivanov 1962). Az 1894-es évtől a Kazanyi Egyetem professzoraként dolgozó Katanov legfontosabb munkája az urjanhaj (szojon és tuvai) nyelvet feldolgozó leíró és összehasonlító grammatikája, illetve egy, a szibériai nyelveket bemutató chrestomatiája.

Ebben az időben készült el az altaji, ma ojtrot nyelv mind a mai napig jól használható leírása *Grammatika altajskago jayzka* címmel, illetve Verbickij kulcsfontosságú, altaji és sőr dialektusokat feldolgozó szótára. Bár az előbbi munka anonimként, egyszerűen az „Altaji Misszió” által jegyezve jelent meg, összeállításában fontos szerepet játszott az a Nikolaj Ivanovič Ilminskij, aki aktív részese volt a Volga-vidékre irányuló térítő tevékenységnek, és segítő támogatást nyújtott Verbickij kutatásaihoz is.

Mindezek a kutatások azonban csak előmunkát jelentettek ahhoz az óriási vállalkozáshoz, amely Wilhelm Radloff nevéhez fűződik. Radloff Németországban született, és a Berlieni Egyetemen tanult indoeurópai nyelvészetet. Fiatalemberként utazott Oroszországba, ahol az Altaj környékén telepedett le. (Ekkor Ilminskij már az altaji dialektusok elismert kutatójaként dolgozott.) Mialatt a megélhetéséért a helyi iskolában latint és németet tanított, óriási mennyiségű régészeti, etnográfiai és nyelvi anyagot sikerült összegyűjtenie.

Miután Kazanyba költözött, ahol tatárul, baskí-
rul és kazakul tanult, az 1880-as években meg-
kezdte addig gyűjtött nyelvi anyagának rendszere-
zését, feldolgozását. Az eredmény egy ma is tekin-
télyt parancsoló, négykötetes török–német–oroszl
szótár, amely átfogja az akkor ismert török nyelvek
többségét. Mindez mára nemcsak egy gazdag, jól
használható szószedetként áll rendelkezésünkre,
hanem mint a közelmúltban lezajlott nyelvi változá-
sok hű tükörképe is.

A szinkron turkológiai vizsgálatok mellett, már a
19. század utolsó harmadában is egyre több figyel-
met szenteltek a kutatók a történeti nyelvemlékek fel-
dolgozásának, kiadásának. Az elsők között találjuk
Ilminskij *Rabguzi* kiadását, illetve Radloffnak, a szó-
tárában elrejtett megjegyzéseit többek között a
Codex Cumanicus-szal kapcsolatban. A valódi
szenzációt azonban nem ezek a nyelvemlékek je-
lentették.

A 18. század első felétől egyre több információ
érkezett Dél-Szibériából egy, a skandináv rúnákhoz
hasonlító írástípusról. Már ebben az időben számta-
lan ötlet és teória született az írás származásával
és nyelvével kapcsolatban. 1887-ben, majd 1889
és 1890-ben finn kutatók keresték fel a Jenyiszej fo-
lyó mentén megtalált feliratos köveket, és készítettek
róluk másolatokat.

Az 1889-es finn expedícióval párhuzamosan az
Oroszl Tudományos Akadémia megbízásából N. M.
Jadrintsev utazott az Orhon folyó vidékére, ahol
két, meglehetősen nagy terjedelmű feliratot talált.⁴

A feliratok nyelve ekkor még mindig ismeretlen
volt, de az egyik feliratos kő nyugati oldalán egy kí-
nai szöveg is olvasható volt, amely kulcsot adott a
dán Vilhelm Thomsen kezébe, akit 1893-óta mint a
keleti türk rovásírás megfejtőjét tartjuk számon.

Thomsen nem csak turkológiával foglalkozott. Jól ismerte az indoeurópai összehasonlító és történeti nyelvészetet, a balti-finn és balti-szláv nyelvi kapcsolatokat. Miután sikerrel fejtette meg a feliratok nyelvét, beigazolódott Klaproth hetven évvel korábbi feltevése, miszerint a Jenyiszej mellett talált feliratok nyelve valamilyen régi török nyelv.

Thomsennel párhuzamosan Wilhelm Radloff is a feliratok megfejtésén dolgozott. Szerencsétlenségére a transliterációkat és transzkripciókat tartalmazó cikke röviddel azután jelent meg, hogy dán kollégája publikálta saját olvasatait és fordítását. Radloff ezután cikkek sokaságával próbált vigasztalódni. Munkái közül kiemelkedik a dél-szibériai népi irodalmat feldolgozó hatrészes sorozata (1866–1886). Mégis, az ó- és középtörökről, vagy akár a kunok nyelvéről írt tanulmányait ma már csak tudománytörténeti érdekességként tarthatjuk számon.

Ugyancsak a 19. század végén kezdődött meg a török nyelvtörténeti források egy másik nagy csoportjának feldolgozása, amely elsősorban a németországi turkológusok nevéhez köthető. A Berlieni Egyetemen megalakult *Seminar für orientalische Sprachen* első vezetője Karl Foy, az azeri nyelv értő kutatója volt. Ő az, aki Fridrich Wilhelm Karl Müllert bevezette a turkológia ismeretébe.

Müller legnagyobb vállalkozása a német Turfan-expedíciók által Németországba szállított török, iráni és tochar nyelvű iratok feldolgozása és kiadása volt. A számtalan buddhista és manicheus emlék jó lehetőséget nyújtott Müller összehasonlító vallástudományban végzett kutatásai számára is.

Müller mellett Albert von Le Coq nevét kell megemlíteni. Három, Németországból induló közép-

ázsiai Turfán-expedíció (1904–5, 1905–7, 1913–14) vezetőjeként nagyszámú 8–9. századi manicheus és ujjur kéziratot dolgozott fel. A Turfanforschungban később olyan neves turkológusok tevékenykedtek, mint Willy Bang vagy Annemarie von Gabain.

Látható, a nemzetközi turkológia történetének első szakaszában a kezdő lépések, az alapozó kutatások lényegében egybeesnek a magyarországi folyamatokkal. Magyarországon a tudományos igényű nyelvészeti turkológia alapjait csaknem kivétel nélkül a nyelvtudomány egyéb területén tapasztalatokat szerzett és módszertant tanult kutatók rakták le egészen Gombocz Zoltánnal bezárólag. Európában pedig többségében az indoeurópai nyelvészetben szerzett tudást kamatoztatták a turkológia úttörő nagyjai.

Ugyanakkor, mind Magyarországon, mind Európában korszakhatárokhöz is érkeztünk rövid történeti áttekintésünk végén. Ezt hazánkban Gombocz jövevényszavakkal kapcsolatos munkái (1912, 1960), míg a nemzetközi turkológiában az ótörök kori nyelvemlékek felbukkanása által kijelölt új kutatási irányok és lehetőségek jelentették.

Jegyzetek

¹ A magyar turkológia történetének összefoglalását Berta Árpád idézett tanulmányán kívül lásd még: Vass 1973 és Kakuk 1981.

² A későbbiekben ebből az iskolából indul el annak a Jean Deny-nek a tudományos pályafutása, akinek a nevéhez az oszmánli, illetve törökországi török nyelv – mai napig – legigényesebb, legszínvonalasabb nyelvtani leírása fűződik.

³ Az életére és munkásságára vonatkozó legfontosabb adatokat gyűjtötte össze Windisch 1915-ben.

⁴ Ma ezek, mint Kül tegin és Bilge kagán feliratai, az ótörök nyelv és a középkori Belső-Ázsia történetének nélkülözhetetlen forrásai.

Felhasznált irodalom

- Berta Á. (1994) Szentkatolnai Bálint Gábor és a keresztény tatárok: *Erdélyi tudományos füzetek* 220. [1994] Kolozsvár. 21–26.
- Berta Á. (2000) *Altajisztika: Kollega Tarsoly I. (Szerk.) Magyarország a XX. században. V. kötet. Tudomány, Budapest. 251–261.*
- Gombocz, Z. (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsingfors.
- Gombocz Z. (1960) Honfoglalás előtti bolgár-török jövevény-szavaink: *Nyelvtudományi Értekezések* 24. [Közzétette Ligeti Lajos]
- Grammatika altajskogo jazyka, Sostavlena členamialtajskoj missii (N. I. Ilminskij), Kazan'.*
- Ivanov, S. N. (1962) *Nikolaj Fedorovič Katanov 1862–1922, Očerki žizni i dejatelnosti*, Moskva–Leningrad.
- Kakuk, Zs. (1981) *Hungarian Turkology 1945–1974. Bibliography*, Budapest.
- Kara Gy. (1973) Bevezető: *Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandzsuk szertartásos könyvéről*, Budapest.
- Kuun, G. (1880) *Codex Cumanicus*, Budapestini.
- Ligeti, L. (1981) Prolegomena to the Codex Cumanicus: *Codex Cumanicus* edited by G. Kuun with the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti, Budapest. 1–54.
- Poppe, N. (1965) *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden.
- Radloff, W. (1866–1886) *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, I–VI. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialecte*. I–IV. St. Petersburg.
- Radloff, W. (1895) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- Slovar' altajskago i aladagskago narečij tjurkskago jazyka, Sostavil' P. V. Verbickij. Kazan' 1884.*
- Slovar' jakutskago jazyka, Sostavlennyj E. K. Pekarskim. S.-Peterburg. 1907.*
- Thomsen, V. (1893) Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'énisséi, notice préliminaire: *Bulletin de l'Académie Royal des Sciences et des Lettres de Danemark* 1893: 285–299.
- Vass E. (1973) A magyar turkológia: *Valóság* 73/7: 30–39.
- Windisch, E. (1915) Zu Böhrlings 100. Geburtstag am 11. Juni 1915: *Indogermanisches Jahrbuch* 3 [1915]: 176–187.

Seres István:

VÁMBÉRY ÁRMIN KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁSA A BUDENZ JÓZSEFHEZ ÍROTT LEVELEI TÜKRÉBEN

Bevezető

(EGY KALANDOS UTAZÁS DOKUMENTUMAI)

Egy olyan nagy horderejű esemény bemutatására, mint Vámbéry Ármin közép-ázsiai utazása volt, több forráscsoport alapján is kísérletet tehetünk. Kezdve az utazás rendelkezésre álló dokumentumaival (ajánló- és útlevelek, különböző bizonylatok, elszámolások stb.), az utazás alatt írott feljegyzések, esetleg útinapló, a hazaküldött hivatalos jelentések és magánlevelek, a későbbi visszaemlékezések, útirajzok és a még később született önéletírások, valamint mások személyes élményei, másodkézből vett adatai mind-mind lehetőséget adnak az adott esemény bemutatására.

Vámbéry Ármin életének és munkásságának kétségkívül a híres közép-ázsiai utazás volt a legfontosabb állomása. A „dervis inkognitó”-ban közlekedő „magányutazó” nem vezethetett rendszeres útinaplót, kis papírcetlikre írott feljegyzéseit pedig, az útitársai gyanakvását elkerülendő, arab betűkkel ugyan, de többnyire magyar nyelven írta. Ezek a kis feljegyzések felettébb érdekesek, ám csak a később, emlékezetből írt útjelentésekhez, beszámolókhöz készültek, hogy az utazó halványuló emlékeit eleve-nítsék. Az utazás során keletkezett ajánló- és útlevelek eddig ismert részét maga Vámbéry adta ki, de ugyancsak ő közölte néhány – a Magyar Tudományos Akadémiához és a teheráni angol követhez írott – útjelentését is. Hosszú évek múltán európai utazók tollából a Vámbéry utazásáról szóló beszámolók is megjelentek, ezek jó része azonban már-már a legenda határát súrolja.

Kevésbé közismert, hogy Vámbéry több barátjával és pártfogójával is rendszeres kapcsolatot tartott fenn, kezdve egészen a második keleti utazás elejétől az Angliából és Franciaországból 1865-ben történt hazaérkezéséig. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratairaiban fennmaradt, 1861–1865 közötti levelezés java része még Isztambulban íródott, a Perzsiába való elindulása előtt, számos ránk maradt levelét pedig az Európába történt visszatérését követően vetette papírra. Vámbéry az utazás alatt is fenntartotta a kapcsolatot az otthoniakkal, noha már jóval nehezebb körülmények között. 1862. augusztus 14-én Teheránból Ballagi Mórnak, az október 2-a utáni napokban és 1863. március 20-án pedig az egykori Perszopolisz romjai közül, ill. Teheránból br. Eötvös Józsefnek, az MTA alelnökének írt. Majd a

Közép-Ázsiából való visszatérést követően, 1864. február 5-én Szalay Lászlónak, az MTA titkárának írt Teheránból. Két, br. Eötvös Józsefhez írott levelét maga Vámbéry közölte nyomtatott, ill. facsimile formában a *Küzdelmeim* címmel 1906-ban megjelent önéletrajzi munkájában. Ugyanitt közölte magyar fordításban a teheráni török követhoz, Hajder Efen-dihoz írott két levelét, az azokat br. Eötvöshöz eljuttató dr. Bimsenstein Mukhlisz, török követségi orvos francia nyelvű levelével együtt. Ugyancsak itt adta ki az akadémiához még Teheránba való visszatérésekor, „friss benyomásai” alatt írott jelentése fő részét, a teheráni angol követhoz 1864. január 29-én keltezett jelentésével, valamint br. Eötvös Józsefnek az akadémiához benyújtott jelentésére írott, 1864. április 20-i válaszával együtt, amelyben az elnök megküldte Vámbérynek a gőzhajózási társulat ingyenyegyét is.¹ Ezek a könnyen hozzáférhető levelek azonban csak töredékei lehetnek Vámbéry levelezésének, ezért felettébb értékes az a 19 tételből álló levélcsoport, amit Vámbéry 1861. augusztus 19. és 1864. március 19. között írt Budenz Józsefnek. Az első 12 levél még Isztambulból íródott, a további hét, talán a legmélyebb hangú beszámoló viszont már Vámbéry utazásáról szól, kezdve az Isztambulból való elindulásától a Teheránba való visszatéréséig.²

Előadásom első részében Vámbéry haza írott levelei alapján arról kívánok beszélni, hogy kikkel tartott kapcsolatot Vámbéry a második keleti tartózkodása alatt. Ezek a levelek nem csak a címzettek miatt fontosok, többször szó esik bennük Vámbéry közeli barátairól, egykori iskolatársairól is. Ezt követően térek rá a Budenzhez írott levelek bemutatására, közben persze említést teszek a másokhoz

írott leveleiről is. Mivel Budenz rendszeresen beszámolt a „Resid”-ről kapott hírekről közös barátjuknak és kollégájuknak, Szilády Áronnak is, a megfelelő helyen ezekről a beszámolókról is megemlékezem.

KIKKEL TARTOTTA A KAPCSOLATOT VÁMBÉRY A MÁSODIK KELETI UTAZÁSA ALATT?

Vámbéry pártfogói

A címzettek között elsőként kell említenünk Vámbéry pártfogóit: br. Eötvös Józsefet, Ballagi Mórt, Szalay Lászlót és Toldy Ferencet, akiknek jelentős részük volt abban, hogy visszatérhetett a török fővárosba, és egyáltalán elindulhatott Közép-Ázsia felé.³

Br. Eötvös József (1813–1871) író, költő és államférfi Vámbéry egyik legelső pártfogója volt, akihez Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlásával jutott be. Eötvös rögtön megkedvelte a lelkes ifjút, ajánlólevelet adott neki Huntalvy Pálhoz, aki pedig gr. Teleki Józsefhez, az MTA akkori elnökéhez ajánlotta be. Első keleti útjához Eötvös segítségével gyűlt össze az útiköltség egy része, majd, amikor az még mindig kevésnek bizonyult, Eötvös ajánlólevele segítségével a pesti zsidó hitközség vezetője pótolta ki a hiányzó összeget. Az akadémia alelnökeként mind 1857-ben, mind Vámbéry 1861-ben történt hazatérését követően Eötvös írta alá az akadémia neki adott latin nyelvű ajánlólevelét. Vámbéry a közép-ázsiai utazás során végig kapcsolatban állt vele, később pedig a hozzá küldött levelei és jelentései egy részét Eötvös szívességéből visszakapta és közölte is a *Küzdélmeimben*.

Ballagi Mór (1818–1891) teológus, nyelvész, szótáríró, az MTA tagjaként a fiatal Vámbéry egyik

első támogatója volt, amikor az Kecskemétre került a gazdag Schweiger családhoz házitanítónak. Ballagi a kecskeméti református líceum professzoraként arab olvasókönyveket adott Vámbérynak, aki héber nyelvtudása segítségével gyorsan haladt az arab nyelv tanulásával, majd pedig arab tudása segítségével az oszmánli tudását is tökéletesíthette. Később Kemény Zsigmond mellett Ballagi ajánlására jutott be br. Eötvös Józsefhez. Vámbéry 1862. augusztus 14-én a rhagesi romok közül írott leveléből arra következtethetünk, hogy Ballagi a későbbiekben sem feledkezett el pártfogoltjáról, aki ekkor is hozzá fordult, hogy a „szokott jószívűsége, és határozatos szavával” pártfogolja a további anyagi támogatás iránti kérelmét az akadémia nyilvános ülésén. Levelében Vámbéry „legelső és bizonyosan legőszintébb jötevőjé”-nek nevezte az őt annak idején, Kecskeméten, szerény lakásában vendégül látó Ballagit. A zsidó származású tudós különösen közel állhatott Vámbéryhez, mivel Ballagi addigra már kivívta tudós társai megbecsülését „páratlan jellemzősége”-vel és „rendkívüli tehetségével az óriási harcot már kiállá”, míg Vámbéry még félig sem tette meg ezt a nehéz és buktatókkal teli utat. „Rendkívüli merészség tőlem, s’ nincs is helyén itt olyan nyilatkozatokkal előállani, de elég ismeretes, hogy mindkettőnk lényegében nem igen különböző múltban részesültünk” – utalt Vámbéry a közös származásukra.⁴

Toldy Ferenc, eredeti nevén Schedel Ferenc (1805–1875) budai német polgárcsalád sarja volt. A „magyar irodalomtörténet-írás atyja”-ként ismert tudós irodalomtörténész, kritikus, orvos, könyvtárigazgató, egyetemi tanár az MTA alapító tagja és 1835-től 61-ig annak titkára volt. Az ő neve szerepel Eötvös Józsefé mellett az akadémia 1857. ápri-

lis 14-i és 1861. augusztus 1-i, Vámbérynek adott latin nyelvű ajánlóleveleken. Vámbéry hozzá írott levele ugyan nem került még elő, de 1862. július 30-án Budenznek írott levele szerint a következő postával Ballagi mellett Toldynak is szándékozott írni.⁵

Szalay László (1813–1864), a kiváló jogász, publicista és történétíró 1836-ban lett az MTA levelező tagja. Két évvel később már rendes tag, 1861-ben pedig főtitkárrá választották.

Vámbéry 1864. február 5-én megható hangú levélben mondott köszönetet neki, amiért, ahogyan arról barátai leveléből értesült, „valamint magán úgy nyilvános gyűlésekben mindég és mindenütt ... különös hévvel” pártfogolta az utazását.⁶

Vámbéry a perzsiai utazása alatt az 1862. október 2-át követő napokban a perszeopoliszi romok közül br. Eötvös Józsefen⁷, Teheránba való visszaérkezését követően, 1863. január 16-án Budenznek keresztül üdvözölte Ballagi Mórt és Toldy Ferencet.⁸ 1864. február 5-én, ugyancsak Teheránból írta meg Budenznek, hogy „különösen tisztelem Tek[*intetes*] Szalay László, Ballagi és Toldy urakat”.⁹

Vámbéry barátai

A nagy tekintélyű akadémikusok mellett Vámbéry otthon maradt barátait, egykori iskolatársait kell még megemlítenünk. Egyikükről-másikukról a nevükön kívül szinte semmit sem tudunk, néhányan viszont elismert irodalmárok, képzőművészek voltak. Többségüket csak üdvözli a Budenzhez írott leveleiben, így pl. 1862. június 13-án Tebrizből azt írta Budenznek, hogy csak neki és br. Eötvösnek írt,

s „ez elég”, a többi barátjának és jóakarójának pedig adja át az üdvözlét.¹⁰ 1864. február 5-én Teheránból Szalay Lászlónak írott levelében pedig a barátai leveleit említi.

Vámbéry 1861. augusztus 19-i és 1863. március 20-án Budenzhez írott levelében említi meg Szokoly Viktort, eredeti nevén Sz. Géza Bonaventura (1835–1913) író, aki 1863–64. között a *Magyar Sajtó* rendes munkatársa, 1864-ben a *Magyarország és Nagyvilág* szerkesztője volt, 1865-ben pedig *Hazánk s a Külföld* címmel szépirodalmi hetilapot alapított. Vámbéry isztambuli tartózkodása alatt levelezésben álltak, annak 1861. augusztus 19-i levele szerint megkapta Szokoly levelét, és a következő postával válaszolni is fog neki.¹¹ Vámbéry 1863. március 20-i levele már többet árul el, mivel egykori iskolatársaként említi meg Szokolyt, akár csak Dalmady Győző (1836–1916) költőt, műfordítót, az ellenzéki szellemű egyetemi fitatárság egykori vezérét, aki 1861-től Pest megye főjegyzője, később pedig árvaszéki elnöke lett. Baráti kapcsolatokról Vámbéry az önéletrajzában is vallott, mivel a Londonból való hazatérésekor Dalmady szenvedélyes lelkületű költeménnyel köszöntötte barátját a *Hazánk s a Külföld* című lapban.¹² 1861. augusztus 19-én¹³ és 25-én¹⁴, valamint 1862. február 12-én¹⁵ Isztambulból írott leveleiben Sárkány és Schleiningen¹⁶ nevű barátait, a két utóbbi levélben pedig egy további, Kovács Miska¹⁷ nevű barátját is üdvözölte. Az 1863. március 20-án Teheránból írott levelében Sárkánytól és Schleiningentől is búcsút vett, és itt kívánt sok sikert Salamon Ferenc (1825–1892), a későbbi neves esztétikus, kritikus, történetíró, egyetemi tanár, akadémiai tag török nyelvi tanulmányaihoz is.¹⁸

Szilády Áron, a „hanyag tag- és szaktárs”

Vámbéry barátai közül a végére hagytam Szilády Áron (1837–1922) református lelkészt, aki irodalomtörténészként és orientalistaként mint az MTA tagja a második keleti út alatt már Vámbéry közeli barátja, annak Budenzhez írott szavaival „hanyag tag- és szaktárs”¹⁹ volt. Szilády előbb a nagykőrösi gimnáziumban Arany János tanítványa volt, majd 1858–59 között Debrecenben és Göttingenben teológiát tanult. Nem sokkal korábban, 1857–58. között Törökországban, Isztambulban és Kis-Ázsiában török nyelvi tanulmányokat folytatott. Vámbéryvel való megismerkedéséről nem sokat tudunk, vélhetően még a nagykőrösi tanulóévek alatt találkoztak. Arany gyakran járt látogatóba Ballagi Mórhoz Kecskemétre, ahol megismerte a fiatal Vámbéryt is. Később pedig maga Vámbéry is többször megfordult a költő nagykőrösi lakásában. Szilády és Vámbéry barátsága Törökországban még jobban elmélyülhetett, mivel ott 1857–58-ban több alkalmuk is lehetett a találkozásra. Amikor Szilády 1858-ban a göttingeni egyetemre került, már alapos orientalisztikai felkészültség állt mögötte. Addigra megismerkedett az időközben Magyarországra telepedett és Székesfehérvárott tanító Budenz Józseffel is. Egy Göttingenből 1858. november 28-án írott levele szerint már régebben leveleznek.²⁰ A baráti kapcsolat Szilády 1859-ben történt hazatérését követően sem szakadt meg, és bár ritkán volt alkalmuk találkozni, Juszuf és Harun, ahogy egymást szólították, továbbra is levelekben vitatták meg szakmai kérdéseiket. Levelezésükben 1861 nyaratól egyre gyakrabban felbukkan Resid, azaz Vámbéry neve is.

Először Szilády írt Residről Budenznek 1861. június 14-én. A Nagykörösről keltezett levelében felhívta barátja figyelmét, hogy „ne felejtsd ezt Residünkkel tudatni, hogy az ezóta bizonyosan jól megszaporodott s versbe öntendő török holmikak utának indítsa”.²¹ Az időközben Székesfehérvárról Pestre költözött Budenz pedig 1861. július 2-án emlékezett meg Vámbéryről: „Ma adja nekem Resid [a] mellékelt levelet”.²² Július 26-án már arról tájékoztatta barátját, hogy „Resid még »munter«, de jövő héten elmegyen. Köszönt téged – ha még feljöhetsz, különben Stambulból akar neked írni”.²³ A Nagykörösön tartózkodó Szilády azonban nem tudott személyesen találkozni Vámbéryvel. Ebben főként a lelkipásztori teendői játszottak közre, 1861. június 14-i levelében pl. az írta Budenznek, hogy „a véletlen úgy akarta, hogy még elébb a rácok közt apostolkodjam s ezt is befejezve nehezen szabadulhassak, végre azonban csakugyan itt vagyok”. Augusztus 2-án sajnálattal közölte Budenzzel, hogy „Residet csakugyan nem láthatom”. Viszont arra kérte barátját, hogy „te pedig róla s egyébről kérlek írj mielőbb. Leveletek az nekem, mi a *nysilatlanul* heverő moszlim holttestének a harmat”.²⁴ Budenz augusztus 10-én már csak Vámbéry elutazását adhatta tudtára „Harun”-nak: „Resid múlt hétfőn indult el Szabó Józseffel, ki Galaczba szándékozott, de látogatásra Residdel Stambulba is megy.”²⁵

Vámbéry szinte minden Budenzhez írott levelében megemlékezik Sziládyról. A szeretetteljes, bár időnként korholó hangú üdvözlések szerint Szilády nem igazán buzgólkodott a levélírásban. „Mondd meg Áronnak, hogy csókolom a szép szakállát, írjon nekem, még pedig gyorsan és gyakran”²⁶, „Áron gazdát tisztelem”²⁷, „Áront tisztelem, a go-

nosz még nem írt!”²⁸ – írta az isztambuli tartózkodás első hónapjaiban Budenznek. Eleinte minden bizonnyal Sziládynak is írt, mivel azonban az eléggé restnek mutatkozott a levélírásban, később már csak üdvözli: „Áron dasz tomoza (nem dosztumuza),²⁹ egy szót sem irok többé!”³⁰ „Áront nem köszöntöm, egye a manó...”³¹ Szilády valóban nem lehetett valami szorgalmas levélíró, egy levelében maga is elismerte ezt. 1862. február 28-án Budenz két levelére válaszolva megígérte, hogy nem feledkezik meg Vámbéryről, „kinek most már csakugyan írni fogok rebellis hanyagságom mellett is. Ha írsz neki, addig is üdvözlöm!”. Restségéért különben Budenz is gyakorta korholta, amiért az nem válaszolt időben a leveleire: „így már tetszik nekem, hogy levelet tudsz írni”,³² „...de írjál már kérlek, hogy hírem legyen rólad, s azt ne higgyem, hogy bajod van”.³³ Ennek ellenére Szilády végig jól értesült volt Vámbéry sorsáról, mivel Budenz az egész keleti utazás alatt hűségesen beszámolt neki a Resid felől érkező hírekről.

Budenz és Vámbéry

Budenz József (1836–1892) nyelvtudós, finnugrista, egyetemi tanár 1836. június 13-án született Rasdorfban, az egykori hesseni nagyfejedelemség területén. A göttingeni egyetemen összehasonlító nyelvészetet tanuló ifjút 1858-ban az indogermán nyelvészet és az archeológia tudorává avatták. Göttingeni tanulmányai alatt ismerkedett meg az erdélyi származású Nagy Lajossal, akitől magyarul kezdett tanulni. Budenz hamarosan levelezni kezdett a magyar összehasonlító nyelvészet akkori legkitűnőbb művelőjével, Hunfalvy Pállal. A levelezés

eredményeként 1858. május 16-án Budapestre érkezett, majd csakhamar Debrecenbe ment Lugossy Józsefhez. Debreceni tartózkodása eredményeként alig két hónap múlva már folyékonyan írt és beszélt magyarul. Még ebben az évben német- és görögnyelv-tanárként kinevezték a székesfehérvári katolikus gimnázium helyettes tanárának. 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia könyvtársegédje lett, december 20-án pedig már az akadémia levelező tagjává választották. 1868-tól egyetemi magántanár, 1872-ben pedig az „altaji összehasonlító nyelvtudomány” professzora. Budenz neve elsősorban mint a magyar összehasonlító nyelvészet egyik legkitűnőbb képviselője és a magyarországi finnugor nyelvtudomány megalapítójaként ismert, aki Hunfaly Pál oldalán Vámbéry Árminnal szemben vett részt az úgynevezett „ugor-török háború”-ban. Kevésbé ismert, hogy pályája kezdetén szoros baráti kapcsolatban állt Vámbéryvel, sőt annak hozzá írott levelei alapján joggal állíthatjuk, hogy a második keleti út idején már az egyik legjobb barátja volt. Ebben valószínűleg közrejátszhatott Budenz német származása is, akiben mint idegen ajkú, de a magyar nép és nyelv kutatásának elkötelezett férfiúban – a zsidó Vámbéry önkéntelenül is rokon lélekre találhatott. A közép-ázsiai utazás alatt még semmi nyoma sem volt a későbbi éles szakmai ellentéteknek, sőt, Vámbéry Budenzhez, valamint annak Szilády Áronhoz írott leveleiből két, egymás tudományos felkészültségét és a nyelvtudomány iránti elkötelezettségét kölcsönösen tisztelő tudós képe kerekedik ki.

Törökországi tartózkodása alatt az oszmán-törökök írott és népnyelve közti eltérések hatására tudatosult Vámbéryben: ahhoz, hogy eloszlatthassa a

homályt „a magyar történelem sötét tájairól”, Közép-Ázsiába kell mennie, a csagatáj nyelv tanulmányozására. Miután az utazás terve felmerült benne, minden alkalmat megragadott, hogy érintkezésbe lépjen a közép-ázsiai kánságokból érkező mekkai zarándokokkal, és megszállottan bújta Aali pasa csagatáj kéziratokban különösen gazdag és híres könyvtárát. Vámbéry 1861-ben tért haza négyévi távollét után Magyarországra. Az akadémián megtartott székfoglalóját követően gr. Dessewffy Emilnél, az MTA akkori elnökénél hamar meghallgatásra talált a közép-ázsiai utazását támogatandó kérése. Bár egyes tagokban határozott visszatetszést váltott ki Vámbéry tervezett útja, az elnök hajlandónak mutatkozott arra, hogy az akadémia a tudományos utazások előmozdítására rendelkezésre álló 1000 forintját Vámbéry rendelkezésére bocsássa. Miután Vámbéry 1861. július 29-én elmondta búcsúszavát az akadémián, annak anyagi támogatásával és br. Eötvös József alelnök, valamint Toldy Ferenc főtitkár ajánlólevelével a zsebében, immár másodszor is útra kelt Isztambul felé.

Bár Vámbéry és Budenz valószínűleg már korábban is tudhatott egymásról, első bizonyítható találkozásukra csak 1861 nyarán, Vámbéry hazatérését követően kerülhetett sor. A két, szakmájának élő kitűnő tudós között minden bizonnyal már az első találkozásaik alatt szoros barátság szövődött, amiben közrejátszhatott az egymás munkája, elhivatottsága iránti kölcsönös tisztelet is. Budenz ekkor még nem vetette el teljesen a magyar nyelv keleti eredetét, nézete szerint az valahol a finnugor és az altaji nyelvek között helyezkedett el.

VÁMBÉRY KÖZÉP-ÁZSIAI ÚTJA A BUDENZHEZ ÍROTT LEVELEI TÜKRÉBEN

Első, Budenzhez írott levelét nem sokkal az Isztambulba érkezését követően, 1861. augusztus 19-én írta Vámbéry.³⁴ Ezt követően szinte heti rendszerességgel számolt be barátjának a terveiről, szakmai eredményeiről. Tervei szerint három-négy hónapnál tovább nem szándékozott Törökországban maradni, azonban a téli időjárás viszontagságai s nem utolsósorban a rendelkezésére álló útiköltség szűkös volta miatt 1861. február 12-én írott kilencedik levelében arról írt Budenznek, hogy ő már biztosan Teheránból várta a levelet, ahogyan maga Vámbéry is eltervezte. Azonban előbb a kedvezőtlen időjárás, máskor pedig az alkalom gátolta meg az indulást. Ugyanis, mint írta, „télén fölötte bajos a Kaukázus déli heglánczolatán átkelni, melyeket az idén egy rendkívüli nagy hó elborított s' a legmerészebb utast is visszariasztja”. Mindez azonban csak mellékes dolog, a fő baj az volt, hogy a szűk útiköltségén nem indulhatott el. Ezért olyan lehetőséget les, ahol „erszénye kiméltével” teheti meg az út nagyobbik részét. Tervei szerint legfeljebb még két hónapig marad, de utána, kerüljön bármibe is, útnak indul.³⁵

Ugy tűnik, az elhatározás valóban végleges lehetett, mivel az április 6-i levelében is megírta, hogy terveit szerint már a napokban útra kíván kelni,³⁶ még a nyári forróság beköszönte előtt. Mint írta, a nyári forróságban Perzsia lázzal fertőzött, egészségtelen levegőjét hús európai utazóból jó, ha három túléli. A tervezett indulás elé azonban ismét előre nem látott akadály gördült. Ipolyi Arnold történet-

író arról tudósította Vámbéryt, hogy Kubinyi Ferenc és Henszlmann Imre társaságában Isztambulba kívánnak utazni abból a célból, hogy ott történelmi kutatásokat végezhessenek. Ipolyiékát leginkább a török hódoltság alatt elhurcolt Corvinák felkutatása foglalkoztatta, de tanulmányozni kívánták a rodostói és izmidi kuruc emigráció történetét is. Bár Vámbéry nem örvendezett túlzottan Ipolyiék jövetelének és meglehetősen szkeptikus volt a tervezett kutatás sikerét illetően, mégis elvállalta a felkérést a három akadémikus támogatására, amennyiben azok időben megérkeznek. Különb, ahogyan azt őszintén meg is írta Budenznek, minden tisztelete és minden „honfiúi és baráti érzületi” dacára, az „elégséges kalauzság után” elindul.³⁷ Az indulást, egy váratlan lehetőségnek köszönhetően, május 1-re tűzte ki, azonban útitársai idő előtti útra kelése miatt nem tarthatott velük. Szerencsére azonban pár napon belül egy újabb lehetőség kínálkozott. Alighogy elküldte a Budenznek írott levelét, megke-resték az isztambuli olasz követségről, és felkérték, hogy perzsa tolmácsként kísérjen el egy május vége felé vagy június elején Teheránba induló olasz küldöttséget, amely kormánya megbízásából diplomáciai kapcsolatot kívánt létesíteni a perzsa udvarral. Április 15-én azonban azt az értesítést kapta, hogy az olaszok mégsem várnak májusig, hanem már 10-12 napon belül hajóra akarnak ülni, és addigra ő is álljon készen az indulásra. Ez a korai indulás igen csak gondolkodóba ejtette Vámbéryt, s végül, nem kis rágódás után, alig tíz nappal a Budenznek írott levele elküldését követően értesítette Ipolyi Arnoldot, hogy mégis kész egy hónappal elhalasztani az utazását. Vámbéry hajlandónak mutatkozott tovább várakozni, annál is inkább, mivel a török nyelv-

vet és az arab írást egyaránt nem ismerő akadémikusok törökországi kutatásaihoz elengedhetetlen volt az ő segítségével. Viszont kérte Ipolyit, hogy az akadémia rohamosan fogyó támogatása mellé szerezzen neki „egy csekély pótlékot”, amivel a kedvező alkalom elszalasztásával is elindulhat közép-ázsiai kutatóútjára. Vámbéry sürgette Ipolyit: lehetőleg még április végén érjenek Isztambulba, hogy a kutatásaikat elegendően ő is minél hamarabb útnak indulhasson. Ezért kérte Ipolyit, induljanak el a Csütörtöki gyorsvonattal, hogy még 28-án Isztambulba érkezhessenek.³⁸ Ipolyiék eredetileg valóban április 21-én kívántak elindulni Pestről, Budenz Szilády Áronhoz írott 12-i levele szerint azonban Kubinyiék, Ipolyi miatt, 8 nappal tovább halasztották az indulást. Ezért, ha akar, Szilády most írhat vagy üzenhet a barátjának.³⁹ Ipolyiék tényleges indulásáról nincs adatunk, amennyiben viszont április 29-én elindultak, még találkozhatták Isztambulban Vámbéryvel, aki végül május 15-én elhagyta a várost.⁴⁰ Vámbéry háromnapi hajóút után érkezett Trapézunt (Trabzon) városába, ahonnét háromnapi pihenést követően, május 21-én indult tovább egy szürüdzsi (lóbérlő és hajtó) társaságában. Június 11-én ért a perzsiai Tebriz városába, ahová csakhamar Cerutti olasz követ 25 főből álló követsége is megérkezett. Mint fentebb láttuk, az új olasz királyság „egy diplomatiko-katonai és egy tudományos osztályra” osztott küldöttsége még jóval Vámbéry előtt elhagyta a török fővárost, de kényelmi szempontból a Potin és Tifliszen át vezető hosszabb utat választották. Vámbéry két nappal a megérkezése után már írt is Budenznek. Leveléből kiderül, hogy Budenz féltette álruhában utazó barátját, és leveleiben óva intette az elhamarkodott, felelőtlen lépések-

től, melyekkel könnyen kitehette magát a lelepleződés veszélyének. Holott négyheti vizsontagságos út után most talál először „egy emberi lakra méltó hajlékra, ma látok először asztalt és széket (nagy fényűzési tárgy a belső keleten)”, és Budenz még azt akarja, hogy ellenálljon a kíséretnek s ne írjon?! „Nézhet a persa eleget, hogy egy káfir házába megyek, gyanusíthatja a Mirza Residet, én még is megyek és irok” – írta Vámbéry. Vámbéry négyheti lovaglás után érkezett meg Tebriszbe, „Rasideddin városába”, de már két hét óta az „aderbajdsani durva tatár nyelven” beszélt és hallott beszélni a „finom oszmanli helyett”. Az azeri nyelvben sok lehetőséget látott, mivel az, mint írta, „sok szép hasonlatot rejt magában”, ezért tanulmányozza is, csak hogy az sok nehézségbe ütközik, és hosszú időt kíván. Mivel ezen a nyelven sem könyv, sem pedig kézirat nincs, mindent perzsául írnak, amit a vallás és a kormány egyaránt megparancsol. Ezért sok bajjal jár a tanulmányozása, egynapi zsákmányért állandóan a „bázár és theabódékben” kell „kullognia”. A sok nélkülözés dacára mégis sokkal jobb színben van, mint azelőtt. Még nem tudja, hogy meddig marad itt, de júliusban már biztosan Teheránban lesz, ahonnan bővebben ír. „Isten veled kedves barátom, nekem a frenk lakását elhagynom kell” – fejezi be a levelét.⁴¹

Vámbéry végül két hetet pihent Tebriszben, majd június 25-én elhagyta a várost, és július 13-án meg is érkezett Teheránba, ahova (az olasz küldöttség csak néhány nappal ezután érkezett meg.)⁴² Következő levelét már Teherán közeléből, a rhagesi romok közül írta 1862. július 30-án. Bár a tikkasztó hőség miatt sokat szenvedett az utazás alatt, mindaddig „semminő rosz következései” nem látta a

szenvedéseinek. Miután „ép egészséggel” megérkezett a perzsa fővárosba, ajánlóleveleivel rögtön jelentkezett Hajder Efendinél, a török kormány perzsi-ai követénél. Hajder Efendi és az európai követségek képviselői különös szívességgel fogadták, s a török követ rögtön egy „antik perzsa sátrat” bocsátott Vámbéry rendelkezésére. Ez a ponyvából és se-lyemből álló alkalmatosság lett azután a „lakása”, melynek egy része a „rég-i párth fővárosból még fönnálló egyik oszlopá”-hoz lett hozzá erősítve, úgyhogy Vámbéry egy kétezer éves kőhöz támaszkodva róhatta Budenzhez írott sorait. Levelében örömmel számolt be arról, hogy a Tebrizből kelte-zett levele megírása után sikerült olcsón hozzájutnia egy perzsa nyelven értelmezett drága csagatáj szó-tárhoz. A szótár Európában teljesen ismeretlen, azonnal útnak is indította Pestre Budenznek, aki nyugodtan tanulmányozhatja, de a közzétételét ha-lassza el Vámbéry visszatértéig, mivel az a saját birtoka, csupán halála esetén száll az akadémiára. Sok érdekes adatot gyűjtött az azeri nyelvjárásról is, folyamatosan dolgozik az észrevételein, s a kész munkát közlés végett még Teheránból el fogja kül-deni Budenznek. Tervezett útja felénél jár, viszont néhány ok mégis meggátolja, hogy „tolla lelkese-déssel repüljön” a papíron. Kénytelen tudatni barát-jával azt a leverő újságot, hogy egy időre fel kell hagynia szamarkandi terveivel. Ugyanis Közép-Ázsiában éppen a tervezett útvonalán véres háború tört ki Doszt Mohammed és Herat, valamint a perzsa kormány ellen. Ezért „egy kém biztos halálát” lenné, ha mostanság oda merészkedne. A másik ok pedig, ami visszatartja, az, hogy az akadémiától kapott pénzéből csak 50 aranya maradt, és a to-vábbutazásra legalább 200 aranyra lenne szüksé-

ge. Ezért egy hosszú és részletes levelet ír br. Eötvös Józsefnek, és kíváncsian várja, mit szól az akadémia azon indítványához, hogy „egy alapos és komoly segélyezést” kér. Ha adnak, beváltja a szavát, ha nem, akkor rögtön tudósítani fogja Budenzet a további terveiről és teendőiről. Még négy-öt hétig szándékozik Teheránban maradni, amíg az akadémia döntése megérkezik. Addig is egy rövid kirándulást tesz („persze nem az utamhoz tartozót”) Iszfahán és Siráz vidékére, ami kb. 25 aranyába fog kerülni. Tisztában van vele, hogy ez az út Budenznél „mint altaji lingvista előtt” nem a legcél szerűbb, de úgy érzi, ártani nem fog a tapasztalatainak. Igaz, hogy az európaiak már eléggé bebarangolták azt a vidéket, de mint „Mirza Resid”, még senki sem! Különben sem tudna mit csinálni oly sokáig Teheránban, pláne azért, mert a Doszt Mohammed által fellázított vad türkmének „oly bizonytalanná tették a meshed-herati utat”. „A haláltól nem félek, de a fogságtól igen is, ha megfontolom, hogy olyan testületre kell támaszkodnom, ki legjobb akaratával a válságdíjat ki fizetni képtelen! Márpedig a Tatarország pusztáin tevéket s juhokat őrizni vagy pedig kézimálommal gabonát őrleni nincs nagy kedvem” – írta.

Vámbéry leveléből kiderül, hogy az akadémia meggyőzéséhez leginkább Budenz támogatásában és ékesszólásában bízott. „Személyedben reményeim központosúlnak” – írta neki, és kérte, hogy rögtön írja meg Eötvös válaszát, valamint azt, hogy mit gondol és szól az akadémia tagsága „azon arczátlanságomnak, hogy 600 pengő forinttal nem tudom beelégedni egy keleti utra, „mert azok a jó urak nem igen értik, mit tesz az 2000 mérföldnyi távoltságban hazájától egy sánta lábbal kószálni”. Bár

szíve szakadt meg az anyagi körülményei miatt számára elérhetetlen ritka kéziratok és könyvek látán, eddigi útját mégis eredményesnek ítéli. Az utazás, nyelvészeti eredményei mellett, élete legszebb óráit tartalmazza. „Képzelheted, mit nem lát és hall egy magány utazó, ki mint szenteskedő müszülman a keletet képe szerint beutazza.” Először ugyan félt egyedül elindulni Isztambulból, és nagyon szeretett volna az olasz követséggel együtt tartani, most viszont már örül, hogy ez irányú terve megghiúsult. Személyes élményeiről egyelőre nem ír semmit, azt majd „egyszer a szép nyugaton” elmeséli barátjának.⁴³

Mint fentebb már említettem, Teheránból Vámbery, alig két héttel a Budenznek küldött levél után, Ballagi Mórnak is írt.⁴⁴ Levelében szintén beszámol az addigi utazásáról. Bár eleinte nehezen szokta meg a pusztaság földön való hálást, s a kenyérből és savanyú tejből álló egyhangú étkezés is „kissé zokon esett” neki, a szükség hamar hozzászoktatta a „dervis képpeni utazásra”. Levelében ugyancsak említést tesz arról, hogy készakarva kerülte ki Tebriszben az olasz küldöttséget, annál is inkább, mivel közben volt lehetősége meggyőződni arról, hogy „a keletet csak keleti ember, keleti nyelven, keleti jelmezzel tanulmányozhatja, s’ az európaiasság legcsekélyebb nyoma minden kutatást a népek szokása és jelleme mezején, gyümölcstelenné teszi”. Eddigi eredményei közül az azeri nyelvjárás kapcsán tett észrevételeiről és az eddig ismeretlen csagatáj-perzsa szótárat említi meg, eltekintve a perzsa nép és a kormány körében nyert tapasztalataitól, amelyek, a hasonló törökországi tapasztalataival együtt, reményei szerint a későbbiekben kedvező fogadtatásra fognak találni Európa országai-

ban. Mivel mindössze 50 arany áll a rendelkezésére, ami sem a tovább-, sem a hazautazásra nem elegendő, mint első pártfogóját, Ballagit is megkéri, hogy támogassa a kérését az akadémián. Csak abban reménykedik, hogy a Sirazból való visszatértekor „legalább oly összegecske” várja, amivel folytathatja az útját Bokhara felé. Az útiköltség hiánya mellett még azért is szenvednie kell, mivel a legszebb „kézirati kincseket” csak a létezésükről ismeri, hiszen nem áll módjában azokat megvásárolni. Miközben másoknak óriási összegek állnak a rendelkezésükre csak a kéziratok és könyvek beszerzésére. Pl. az olasz küldöttséggel érkezett nyelvész, Lignana Teodor 20 000 frankkal rendelkezik kódexek vásárlására, de mivel „a jó ember keveset ért a szakához”, Vámbéryt bízta meg „érdekes” könyvek megvásárlásával.

Amíg az akadémia és barátai levelére várt, Vámbéry valóban elutazott Perzsia déli részére. Az Iszfahán és Siráz környékén tett utazásról később a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című útleírásában számolt meg. Az utazás során írott levelei közül csak egyet ismerünk, melyet 1862. október 2-át követően írt br. Eötvös Józsefnek a perszepoliszi romok közül.⁴⁵ Az ókori romok között szemlélődő és a korábbi látogatók minden nyelvű feliratait olvasgató Vámbéryt az egyik oszlopon egy rövid magyar nyelvű feljegyzés, „Maróthy István 1839”, öntelept és hálás szavakra készítette útja legfőbb támogatójához. Hálásan mond köszönetet Eötvösnek, hogy a segítségével ő, a „néhai falusi zsidó tanító” mindezen csodálatos látványnak a tanúja lehet. Mivel a vele tartó két dervistárs már gyanakodva nézegette, gondolván, hogy különös társuk bizonyára kincset keresni jött el a régi romokhoz, gyorsan be

kellett fejeznie a levélírást. Ui. megnyugtatósukra Vámbéry azt mondta nekik, hogy egy perzsa verset fordít az egyik oszlopról, ezért neki kellett állnia a fordításnak.

Vámbéry 1863. január 16-án érkezett vissza Sirazból Teheránba. Bár a kirándulás a tervezett három helyett öt hónapjába került, és a különböző szenvedések – forróság, éhség, szomjúság és a tetűk – igencsak próbára tették, „Persia őstörténeti emlékekkel hintett földjén” szellemileg mégis élete legszebb napjait élte át! Igaz, „Dsagataji szótárt... e romok egyikében sem találtam” – tette hozzá tréfásan. Visszatértekor keserűen tapasztalta, hogy az öt hónap alatt a közép-ázsiai ügyek nemhogy javultak volna, hanem még tovább romlottak. Doszt Mohammed kán egyre inkább „egész Transoxania és különösen Bukharára czéloz”, mely esetben a Vámbéry odamenetele szinte lehetetlen, de őt ezen akadályok cseppet sem gátolják, sőt már két hónap múlva Meshed és Merv felé indul, s azon a tájon a tatár szókinccset „egész kényelemmel gyűjteni fogom”. Csak azt fájlalja, hogy Budenz 34 szóból álló levelén kívül otthonról „egy szót és következetesen egy fillért sem” kapott. Még néhány hetet vár, utána viszont, akár kap választ, akár nem, folytatni fogja az útját, melynek „gyümölcse a hazámé lesz, de fájdalom, hogy Pest helyett tán más fővárosba mennem kell”.⁴⁶

Végül mégsem kellett pénz nélkül elindulnia. Két hónappal később, 1863. március 20-án örömmel írta meg barátjának,⁴⁷ hogy Dragovits Mihály osztrák konzul Trapezuntból értesítette az akadémia 43 aranyból álló támogatásának a megérkezéséről, amit hamarosan el is juttat hozzá. Bár „mily csekély, mily parányi az említett összeg” a tervezett útjához

képest, a támogatás mégis könnyekig megindította Vámbéryt, mivel ebből az akadémiai tagság jóakaratóra következtethetett. Az elmúlt két hónapban Vámbéry komoly lelki tusát vívott magával útja további sorsát illetően. Eddig ugyan az ádáz viszonyok kényszerítették, hogy Teheránban vesztegeljen (igaz „úrias” körülmények között, a török követségi palotában), most viszont, mivel a sánta lábbal való továbbgyaloglást és az útközben „kolduskenyéren” élést „tisztá képtelenség”-nek tartotta, komolyan foglalkoztatta a visszatérés gondolata. Bár a visszatérésre ösztönözte a tavasszal haza szándékozó Hajder Efendi is, az a gondolat, hogy a Perzsiát illető „irkafirkáihoz” elengedhetetlen perzsa könyvek nélkül hagyja el Teheránt, „egy roppant követ gördített” elé, „halál elkeseredettséggel megtöltvén” lelkét. Erre egyszer csak megérkezik az akadémiai segélyt jelentő levél „a pénzről, ami ugyan kevés a további utazásra, de a könyvek megvásárlására jócskán szolgálhatna!”, újabb háromnapos „harci lelki tusa” után Vámbéry a továbbutazás mellett dönt. Mivel ő Perzsia és annak történelme s nyelve tanulmányozásáért a hazáját el nem hagyta volna, s mivel őt a másodrendű érdek után „egy fő, nálam életkérdéssé vált feladat” vezette ide, „kerüljön most bármibe”, folytatni fogja az útját, „készebb lévén egy fenyegető veszély áldozatává lenni, mint szóbevallás nélkül hazatérve testi nyugalomban ugyan, de lelki furdolásokkal egy czudar életet viselni”. Budenz eléggé megsértette az utolsó levelében írt „kóbor élet féle kint léttel”, de nem haragszik rá, mivel a baráti érzülete súghatta neki, hogy „jobb volna, ha hazatérnék és otthon lautam quantum szolgálnék”. De feltételezheti egyáltalán Budenz, hogy „én a meggyőzetés szennyét fürkészem, és hogy

kitárt kebellem otthon nyugalmas hivatásnak élhessek?". Igaz, takarózhatna azzal, hogy nincs meg a szükséges mód a továbbutazásra, de még a Közép-Ázsiában dühöngő afgán háború is kérlelhetetlenné teszi „a gyáva gyanakodásáról” amúgy is eléggé ismert özbeg-bokharai kormányt egy olyan idegen utazó ellen, akinek a célját csak félreértheti, és ott, ahol Nagy-Britannia két követét is kivégezték, „az elhagyott magány utazót” nem valami előzékenységgel halmozzák el! Mióta Bloqueville francia-perzsa tisztet 12 000 aranyért váltották ki a türkmének fogságából, a nomádok „azon hiszemben, hogy minden nyugati emberért oly zsíros sommát kapnak”, igencsak iparkodnának Vámbéryt is „hálójokba keríteni, és ha ez ... megtörténnék, mitől az Isten mentsen, Magyarország érettem annyi pénzt nem ad, mert nem adhat.” Vámbéryt ugyanakkor az út továbbfolytatására buzdítja az adott szava és a „nyelvészeti kérdéseink sikere, megoldása, melynek ha nem is egészben, de részben elegett tehetnék. Te sajtítod a törökség szógyűjtése hasznát, de én szemlátomást naponta tapasztalom annak nagy horderejét”. Ugyancsak ösztönzi a továbbutazásra az is, hogy új információkat vihet Európába az addig szinte ismeretlen Bokharáról. Levele végén meghatóan búcsúzik barátjától: „Nem tudom, oly nehezen válok el a hozzád való beszélgetésemtől, tán csak nem az utolsó – Mi a manót, félre ti fekete képek, ne takarjátok el előlem a reményem tündöklő csillagát, ő volt az, ki mindeddig tüskés pályámon vezetett, ő az, ki jelen állásra emelt, hogy hazámnak áldozhassak, és az, az ki a kívánt kincscsel terhelve baráti karjaiba vissza vezet.” Ugyanazon a napon Vámbéry elbúcsúzott br. Eötvös Józseftől is, megköszönve az akadémia további támogatását.⁴⁸

Utazásáról csak két beszámoló maradt fenn, amit Hajder Efendinek írt Teheránba, Magyarországra leghamarább csak a Perzsiába való visszatérést követően, 1863. novemberében írt először haza Budenznek, Meshed környékéről.⁴⁹ A nyolchavi távollét után a Perzsia határát átlépő Vámbéry valószínűleg újjászületésként élte meg, hogy megszabadulva a khívai és bokharai kánságokban őt állandóan fenyegető halálos veszélytől, immáron nyugodt körülmények között számolhatott be barátjának a kalandokban bővelkedő útjáról. Bár az útja „nagy veszélyekkel” és „hihetetlen fáradságokkal” járt, most már nyugodt szívvel indulhat „édes hazája” felé. Útját eredményesnek találta, már csak azért is, mivel „Marco Polo” óta nem volt vetélytársa, lévén, hogy egyetlen elődje sem rendelkezett az ő eszközeivel. Nyelvészeti kérdéseiket teljesen eldöntöttnek véli, úgy érzi, hogy a korábbi elgondolásai beváltak. A személyes tapasztalatai, valamint a magával hozott 18, zömében Közép-Ázsia szépirodalmából való kódex segítségével biztosan meg fogja győzni az „európai tudományosságot” az eredeti elgondolása helyességéről. Az út rövid vázlatát már elküldte br. Eötvösnek, abból Budenz is bővebben értesülhet az eredményeiről, személyes találkozásukkor viszont teljes részletességgel beszámol neki. „E soraim minden betűjéért ezer halálverítéket izzadtam, éhhalál, szomjhalál, rabság és kint pad fenyegettek – most, *hogy Mashad-i mukkad-desz*-ben [a szent Meshedben] van, a mult csak rémes emlék maradt, szemem előtt két szerencsétlen olasz kalmárt kivégeztetett a cudar Emiri Bokhara, ő, ki áldását vevé és ajándékot ada a dervis barátoknak, kiben nagyon sejtette a frengi Vámbéryt” – fejezi be a beszámolót.

1864. február 5-én újabb levelet írt Budenznek, amelyben beszámolt arról, hogy Teheránba érkezésekor milyen tisztelettel fogadták őt a perzsa udvarban és az európai követségeken. A sah kitüntette a rendjével, az európai követek pedig sürgönyökben tudósították kormányzaikat. Bár több európai ország szerette volna megszerezni Vámbéry Közép-Ázsiát érintő „politikai-statistikai” adatait, ő már eldöntötte, hogy az angol kabinetnek ajánlja fel a tapasztalatait. Vámbéry biztos volt benne, hogy közép-ázsiai tapasztalatai és a beszerzett szótárak alapján a saját javukra tudják eldönteni a nyelvészeti vitát, bár a levélből úgy tűnik, hogy Budenz nem osztozott annyira barátja derűlátásában. Elképzelhetőnek tartotta, hogy akár egy évet is Londonban fog tölteni, annál is inkább, mivel az útja kalandos része, valamint a „csudás” megmenekülésének a híre már előrevetíti az érkezését. Időközben a brit külügyminisztériumnak egy hivatalos tudósítást is benyújtott, melyben beszámolt több eltűnt angol utas sorsáról, valamint arról a két szerencsétlen olaszról, akiket az ő Bokharában létekor fogtak el.⁵⁰ Még nem tudja, milyen lesz az angliai fogadtatása, a további szándékai viszont teljesen a hazájától függenek, és reménykedik is benne, hogy Angliából visszatérve, br. Eötvös József és az akadémia elnöke továbbra sem fogják cserbenhagyni.⁵¹

Ugyanekkor Szalay Lászlónak, az MTA főtitkárának is írt, akinek hálásan mondott köszönetet a pártfogásáért. Levelében egy rövid összesítést is készített az útja alatt az akadémiaától rendelkezésre bocsátott támogatásról, amely 271 aranyat tett ki. Májusban vagy június elején érkezik Pestre, s akkor majd személyesen is köszönetet fog mondani neki. Szalayt kérte meg, hogy az akadémiahoz írott jelentését adja át közlés végett a *Pesti Naplónak*, mi-

vel a Bécsbe, Párizsba és Londonba küldött rövid, hivatalos jelentéseit nem tartja alkalmasnak a széles körű közvélemény számára.⁵²

Két hónapi teheráni tartózkodása után, március 19-én még egy utolsó levelet írt Budenzhez. Mivel a Perzsiába érkezése óta írott két levele még az „örömmámor befolyása alatt” íródott, a közben eltelt idő alatt Vámbéry visszazökkent a régi kerékvágásba, és már józan fejjel vethetett számot az utazással és az előtte álló feladatokkal. Két nappal később kíván útnak indulni, és május végére tervezi, hogy Pestre érkezik. Az eltelt két hónap alatt rendbe szedte a jegyzeteit, és egy nagy terjedelmű, perzsák számára íródott török–csagatáj szótár fordításával és a perzsa magyarázatok magyarral való kicserélésével foglalkozott. Már korábban útra kelt volna, de a sah egy rövid, de Vámbéry szerint hasztalan munkával bízta meg. Ahogyan azt már korábban elhatározta, előbb Londonba megy, ahová a követ megjelentette az érkezését. Természetesen az angliai tartózkodását tudományos szempontokból is szeretné kiaknázni, mely során nemcsak magának, hanem Bundenznek is „szebb jövőt” kíván előkészíteni.⁵³

ÖSSZEGZÉS

Budenz József a Keleten tartózkodó Vámbéry talán legfőbb támasza volt Magyarországon. Egyre növekvő befolyását, szakmai hírnevét látva igyekezett megnyerni az akadémiai tagság jóindulatát, és persze az akadémia anyagi támogatását is. Ennél viszont többet jelenthetett az a lelki és erkölcsi támasz, amelyben, Vámbéry levelei alapján, Budenz a barátját részesíthette. Bár, a Budenzhez

írott levelek magáról az utazásról is számos, a későbbi útleírásait jól kiegészítő adatot tartalmaznak, legfőbb értékük azonban mégis az, hogy az utazó legbensőbb érzéseit, gondolatvilágát és a mások számára nem annyira publikus céljait közvetítik felénk. A hivatalos jelentésekkel, valamint az akadémiai pártfogókhoz írott levelekkel összehasonlítva, a Budenzhez írott levelekből egy másik, emberibb Vámbéry képe kerekedik ki, és így válik a levelezés a két tudós között kialakult baráti kapcsolat bensőséges dokumentumává.

A magyarság török eredetét valló Vámbéry nézeteiről először 1869-ben jelentkezett hosszabb tanulmánnyal, *Magyar és török–tatár szóegyezések* címmel, amelyre két évvel később Budenz megjelentette a *Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyezéseiről* című bírálatát. Bár Vámbéryt már ekkor érzékenyen érintette egykori barátja véleménye, a köztük levő szakmai ellentétek az 1882-ben megjelent *A magyarok eredete. Ethnológiai tanulmány* című, és az „ugor–török” háborút elindító munkája után kialakult „tollcsata” során élesedtek ki.⁵⁴ Az élesedő szakmai ellentétek a két tudóst is egyre inkább eltávolította egymástól, annak ellenére, hogy az idősödő Vámbéry élete végén írott munkáiban „ha vonakodva is néha s pár régi téves elképzeléséhez továbbra is ragaszkodva, de elfogadta Budenz alaptézisét a magyar nyelv finnugor alaprétegéről”.⁵⁵ Ezt azonban az egykori jó barát már nem élhette meg.⁵⁶ A *Közép-ázsiai utazás és a Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című útleírásokban, már csak jellegük miatt is, nem esik szó az ott honiakról, így Budenz Józsefről sem. A *Közép-ázsiai utazás* kiegészítésének szánt *Vázalatai Közép-Ázsiából* című művében is csak az Európába magá-

val hozott „tatárja”, Csagatai Izsák kapcsán tér ki rá röviden.⁵⁷ Ugyanakkor feltűnő, hogy a *Küzdelmeim* című önéletrészében egyszer sem emlékezik meg Budenzről: többször ír legfőbb pártfogójáról, br. Eötvösről, és az őt hozzá beajánló Ballagi Mórról⁵⁸, egy ízben pedig Szalay Lászlót, „az Akadémia nagynevű titkárát” is megemlíti;⁵⁹ kedves szavakkal emlékezik meg a Londonból való hazatérését fogadó közöny és elutasítás közepette őt verssel köszöntő Dalmady Győzőről is⁶⁰ – a hűséges levelezőtárs, az akadémiai hatalmasságokhoz kéréseit közvetítő Budenz nevét hiába is keresnénk a kötet lapjain...

Jegyzetek

¹ Mindezeket l.: Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. (a továbbiakban = *Küzdelmeim*)

² Vámbéry Ármin levelei Budenz Józsefnek. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. (a továbbiakban = MTA Kt.) Ms. 5450/204–222. sz. A levelek közül három – a 220., 221. és 222. számú – már korábban napvilágot látott a pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában. L. Kovács Sándor Iván (Szerk.): *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. (Kiadatlan írások és dokumentumok.)* Kalligram, Pozsony, 2001. 285–288 p.

³ Az előadásban meg nem jegyzetelt életrajzi adatok a *Pallas* és a *Révai Nagy Lexikonából*, valamint Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* című kötetéből valók.

⁴ Vámbéry Ármin levele Ballagi Mórnak. Rhagesi romok, 1862. augusztus 12. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban = OSZK Kt.) Levelestár

⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt. Ms. 5450/217. sz.

⁶ Vámbéry Ármin levele Szalay Lászlónak. Teherán, 1864. február 5. OSZK Kt. Levelestár

⁷ Vámbéry Ármin levele br. Eötvös Józsefhez. Perzsepoliszi romok, 1862. október 2. után

⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. január 16. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.

⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. február 5. MTA Kt. Ms. 5450/221. sz.

- ¹⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Tebrisz, 1862. június 13. MTA Kt. Ms. 5450/216. sz.
- ¹¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ¹² *Küzdelmeim*. 231 p.
- ¹³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ¹⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 25. MTA Kt. Ms. 5450/205. sz.
- ¹⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. február 12. MTA Kt. Ms. 5450/212. sz.
- ¹⁶ Nevét időnként Sleiningennek írja
- ¹⁷ Talán Kovács Mihály (1818–1892) festővel azonos
- ¹⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- ¹⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.
- Vámbéryt, még 1860. október 9-én választotta levelező tagjává a MTA.
- ²⁰ „szokásos módon kezdém meg leveletem...” Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Göttingen, 1858. november 28. MTA Kt. Ms. 5450/148. sz.
- ²¹ Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Nagykőrös, 1861. június 14. MTA Kt. Ms. 5450/151. sz.
- ²² Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. július 2. MTA Kt. 4428/150. sz.
- ²³ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. július 26. MTA Kt. 4428/151. sz.
- ²⁴ Szilády Áron levele Budenz Józsefnek. Nagykőrös, 1861. augusztus 2. MTA Kt. Ms. 5450/152. sz.
- ²⁵ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. augusztus 10. MTA Kt. 4428/152. sz.
- ²⁶ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.
- ²⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 25. MTA Kt. Ms. 5450/205. sz.
- ²⁸ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. október 5. MTA Kt. Ms. 5450/208. sz.
- ²⁹ azaz: „Áronnak, annak az *ostoba disznónak* (nem [pedig] *barátunknak*) egy szót sem írok többé!”
- ³⁰ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. november 15. MTA Kt. Ms. 5450/209. sz.
- ³¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt. Ms. 5450/215. sz.
- ³² Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. február 15. MTA Kt. 4428/148. sz.

³³ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. február 13. MTA Kt. 4428/155. sz.

³⁴ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. augusztus 19. MTA Kt. Ms. 5450/204. sz.

³⁵ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. február 12. MTA Kt. Ms. 5450/212. sz.

³⁶ „En igazán mondvá azt hívém, hogy e napokban Stambulból az utolsó levelemet intéztem hozzád, de fájdalom, nem úgy lesz a dolog.”

³⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1862. április 6. MTA Kt. Ms. 5450/215. sz.

³⁸ Vámbéry Ármin levele Ipolyi Arnoldnak. Isztambul, 1862. április 16. OSZK Kt. Levelestár

³⁹ Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1862. április 2. MTA Kt. 4428/157. sz.

⁴⁰ A Kubinyi-expedíció és Vámbéry kapcsolatára nézve l.: Seres István: A bujdosók sírjai Törökországban II. Vámbéry Ármin életútjához. In: *Vámbéry Antológia 2002.* (Összeállította: Hodossy Gyula). Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2002. 139–148 p.

⁴¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Tebrisz, 1862. június 13. MTA Kt. Ms. 5450/216. sz.

⁴² Vámbéry Isztambulból történt elutazásáról és az olasz követséggel való kapcsolatáról a *Dervisruhában Közép-Ázsián át* (Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000. 11–79 p.) című kötet elején számol be.

⁴³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Rhagesi romok, 1862. július 30. MTA Kt. Ms. 5450/217. sz.

⁴⁴ Vámbéry Ármin levele Ballagi Mórnak. Teherán, 1862. augusztus 14. OSZK Kt. Levelestár 1954/118. sz.

⁴⁵ Különálló hasonmás lapon a *Küzdélmeim* című életrajzi kötet 192–193. lapjai között. Vámbéry Ármin: *Küzdélmeim.* Budapest Franklin – Társulat, 1905. „Levél Eötvös József Báronak. Perszeopolisz romjai közül.”

⁴⁶ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. január 16. MTA Kt. Ms. 5450/218. sz.

⁴⁷ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1863. március 20. MTA Kt. Ms. 5450/219. sz.

⁴⁸ Különálló hasonmás lapon a *Küzdélmeim* című életrajzi kötet 200–201. lapjai között. Vámbéry Ármin: *Küzdélmeim.* Budapest Franklin – Társulat, 1905. „Égy lap Teheránból Eötvös József Bárohoz 1863. márczius 20-ikán írt leveléből. *Mielőtt útra kelt volna Bokhara és Szamarkand felé.*”

⁴⁹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Meshed körül, 1863. november MTA Kt. Ms. 5450/220. sz.

⁵⁰ L. a Teheránból, 1864. január 29-én Sir Charles Alison angol követhoz írott jelentését! *Küzdélmeim* 183–184 p.

⁵¹ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. február 5. MTA Kt. Ms. 5450/221. sz.

⁵² Vámbéry Ármin levele Szalay Lászlónak. Teherán, 1864. február 5. OSZK Kt. Levelestár

⁵³ Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Teherán, 1864. március 19. MTA Kt. 5450/222. sz.

⁵⁴ Az „ugor-török háború”-ról, valamint Vámbéry és Budenz nézeteiről I.: Vásáry István: *Vámbéry és a magyar őstörténet* című tanulmányát. In: *Vámbéry Ármin emlékezete*. Keleti értekezések 2. Körösi Csoma Társaság Budapest, 1986. 19–25 p.

⁵⁵ Uo. 21–22 p.

⁵⁶ Budenz József 1893-ban hunyt el, tehát Vámbéry 21 évvel élte túl barátját.

⁵⁷ „Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim, vendégszeretően magukhoz vették...” Vámbéry Ármin: *Dervisruhában Közép-Azsián át*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 506 p.

⁵⁸ *Küzdelseim*. 78, 87 p.

⁵⁹ *Küzdelseim*. 90 p.

⁶⁰ „Azok közt, kik ama szomorú napjaimat szeretetük és becsülésük jeleivel megédesítették, melegen emlékezem még Dalmady Győzőre, ki Londonból való hazaérkeztemkor lelkesen ünnepelt, s így kezdte a *Hazánk s a Külföldben* hozzám írt költeményét...” *Küzdelseim*. 231 p.

Csirkés Ferenc

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS AZ IRÁNI POLITIKA

Vámbérynek mint külpolitikai szakértőnek a szolgálatait leginkább a brit külügy tudta hasznosítani. Az idős professzor hosszú évtizedekig járt vendégségbe a nagyhatalmak rivalizációját egymás ellen kijátszani szándékozó II. Abdülhamid udvarába, aki kétségbeesve próbálta kimenteni országát az egyre erősödő válság örvényéből. Vámbéry a szultánnal folytatott beszélgetéseiről hosszú jelentésekben tudósította a brit külügyet, melyért busás javalmazást kapott, sőt, élete végén felvették a külügy nyugdíjlistájára is. Ez és általában véve publicisztikai tevékenysége jól illeszkedett az általában csak *Keleti Kérdésként* aposztrofált történetbe, amely röviden az egyre inkább meggyengülő Oszmán Birodalom további sorsával függ össze. Az Európa beteg emberének nevezett birodalom területén ébredő, és a birodalom gazdasági életét kézben tartó európai nagyhatalmak joggal tartottak attól a destabilizációtól, melyhez a birodalom bukása ve-

zethetett és folyamatosan vezetett is mind a Közel-Keleten, mind pedig a Balkánon. Az egyre erőteljesebben terjeszkedő oroszokkal szemben sokáig úgy tetszett, hogy az oszmán és az angol érdekek azonosak a Boszporusz partján, hiszen a briteknek mindennél fontosabb volt az Indiába vezető út biztonsága, melyet a Földközi-tenger keleti medencéjének stabilitása, így az oszmán területi integritás szavatolt. Ez csak a Szezei-csatorna megépülésével, Egyiptom 1882-es brit megszállásával s a brit Közel-Kelet-politika súlypontjának ebből következő eltolódásával változott meg, illetve azzal a sorozatos oszmán gazdasági, katonai kül- és belpolitikai válságok nyomán elhalófélben lévő reménnyel, hogy fenn lehet tartani az Oszmán Birodalmat. A brit külpolitika sokáig hezitált a kérdésben, és ebben a helyzetben különösen jól jöttek az akkorra már elismert, harcosan angolpárti Közel-Kelet- és Közép-Ázsia-szakértő, Vámbéry Ármin szolgálatai.

Ugynevezett kémtevékenységének és politikai elemzéseinek azonban volt egy kevésbé ismert területe, mely Iránhoz, vagy ahogy akkoriban még Nyugaton nevezték, Perzsiához kötődött. Ez a térség semmivel sem volt kevésbé fontos a brit birodalmi érdekek szempontjából, hiszen Irán az indiai brit birodalom tőszomszédságában terült el. A terület érzékenységre már Napóleon is felhívta a figyelmet, aki – bár a terv logisztikailag hajmeresztőnek tűnik és gyakorlatilag kivitelezhetetlen lett volna – Egyiptom és a Közel-Kelet meghódítása után éppen Iránon óhajtott volna keresztülmaszírozni gránátosával, hogy India kincseit megkaparintsa. Az angolok 1801-ben franciaellenes szövetséget ajánlottak a sahnak, aki boldogan el is fogadta a segítő kezét. Amikor azonban orosz csapatok jelentek meg a Ka-

ukázusban és elfoglalták a Perzsiához tartozó Grúziát, majd 1804-ben Jerevánt, a sah hiába fordult az éppen orosz-szövetséges angolok segítségéért. Napóleon, kihasználva a helyzetet, 1807-ben Finkensteinben angolelleses szövetséget kötött a sahkal. Az angolok számára azonban még rosszabb hírek is érkeztek, miszerint a Tilsitsben békét kötő Sándor cár és Napóleon felosztották maguk közt a világot, és a baráti Perzsián át együtt szándékoznak elindulni India meghódítására. A sah a britek szerencséjére azonban jobban tartott az orosz közelségtől, mintsem hogy hagyja a britekkel való viszonyt végleg elmérgesedni, és sietett szövetséget kötni velük, akik a területét ért támadás esetére katonai segítséget, illetve pénzügyi támogatást ígértek neki.¹ Az orosz előretörésnek ez azonban csupán a kezdetét jelentette. Az 1811 és 1813 között vívott orosz-perzsa háborút lezáró gulisztáni béke értelmében Perzsia elvesztette kaukázusi birtokainak java részét, így Bakut, Darbandot, Gandzsét, Karabaht, Mugánt és Grúziát, s nem tarthatott többé hadiflottát a Kaszpi-tengeren sem, kénytelen volt egy számára kedvezőtlen vámegegyezményt elfogadni, és Oroszország beleszólást kapott a trónöröklés kérdésébe is, ami nem szolgált jó előjelül a továbbiakra néze sem.² A perzsa revanskísérlet kudarcát, azaz az 1826–28-as orosz-perzsa háborút záró turkománcsáji békét követően Jereván és Nahcsiván került orosz kézre. A súlyos hadisarc fizetése mellett a sah kénytelen volt eltérni a cár jogát, hogy ott nevezzen ki konzulokat, ahol az orosz kereskedelmi érdekek diktálták. Az orosz kereskedők alig öt százalék vámot fizettek, és a részükre biztosított extra-territoriális jogok ahhoz vezettek, hogy más országok kereskedői is hasonló jogokat követeltek, igen

hátrányos helyzetbe taszítva a perzsa kereskedőket. A turkománcsáji béke egyben a perzsa–brit kapcsolatokban is hatalmas változást jelentett, hiszen a britek nem teljesítették az 1807-es szerződésben vállalkozetelezeségeiket, így Perzsiában a britekkel szemben táplált bizalmatlanság növekedésével párhuzamosan egyre erősödött az orosz befolyás. A kettős befolyás belső szegregációhoz is vezetett az országon belül: az orosz főleg a termékenyebb, sűrűbben lakott Észak-Iránban érvényesült, míg délen inkább a brit jelenlét volt érezhető.

Ez volt tehát az Irán történetét tulajdonképpen az elkövetkezendő évszázad során közvetlenül befolyásoló angol és orosz rivalizálás kezdete, mely szerves része volt a két nagyhatalom világpolitikai szintű versengésének.³ A brit külpolitika és Irán kapcsolata sok hasonlóságot mutat az oszmán–brit viszonyal, hiszen a britek leginkább indiai birtokaik biztonságát tartották szem előtt, ezért érdekelték voltak az oda vezető úton elterülő államok szilárdságában, így az orosz földközi-tengeri jelenlétet akadályozó Oszmán Birodalom fenntartásában, illetve a Perzsa-öböl partján elterülő Perzsia stabilitásában és integritásában. Ezért többnyire támogatták a perzsa politikai reformokat. Nagy-Britanniával ellentétben a Perzsiában komoly területi igényekkel fellépő Oroszország Perzsiára pont az ellenkező szemszögből tekintett: az oroszoknak Perzsia elsősorban az India és a Perzsa-öböl felé vezető út állomásaként lehetőséget biztosított, hogy nyomást gyakoroljanak a britekre. Mivel tehát nem állt érdekükben az erős és független Perzsia, általában elleneztek a reformokat. Természetesen a brit és az orosz katonai jelenlét a térségben nem volt összehasonlítható, és egy esetleges konfliktus valószínűleg

orosz sikereket és következőképpen orosz dominanciát eredményezett volna, ezért a britek óvakodtak a közvetlen protektorátustól. Az oroszok azonban más területeken voltak sebezhetőek, illetve attól tartottak, hogy egy esetleges katonai konfliktus következtében a britek végleg elzárnák őket a Perzsia-öböltől, ezért a két nagyhatalom tulajdonképpen egymásra féltékenyen ügyelve, egymás mozdulatait kölcsönösen nyomon követve, sakkban tartotta a másikat. Mind a brit, mind az orosz Perzsiá-politikát elsősorban nem a Perzsiához, hanem az egymáshoz való viszony határozta meg, és jelenlétük következtében a perzsa politikai elit orosz- s angolpártiakra bomlott.⁴

Irán uralkodói 1794 és 1925 között a türkmén eredetű Kádzsár-dinasztiából kerültek ki. Uralmuk végén az ország új történelmi periódusba lépett, és a középkori iszlám monarchia átadta helyét az alkotmányos királyságnak, melyben megvoltak a parlamentáris rendszer külső formái.⁵ Kénytelenek voltak állandóan hadat viselni a határaikon megjelenő oszmánok, türkmének, üzbégek ellen, illetve ki voltak téve az erősödő angol és orosz befolyásnak. Belpolitikailag a legnagyobb problémák egyike a dinasztia katonai alapját is alkotó törzsek integrációja volt, illetve a centralizációval növekvő állami bürokrácia fizetése. A gyenge központi hatalom következtében az állam nem tudta kezelni ezeket a feszültségeket, és állandó volt a belpolitikai bizonytalanság. A világkereskedelemben való egyre intenzívebb bekapcsolódás, tehát a nyugati befolyás hatására az iráni kézműipar válságba került, a külkereskedelmi mérleg negatív lett, amihez hozzájárult, hogy a világpiacon hatalmasat esett az iráni pénz alapját képező ezüst ára, ugyanakkor a kereskedel-

mi egyezmények miatt nehéz volt az európaiaktól függetlenül kereskedni, vagy bármiféle protekcionista gazdaságpolitikát folytatni.⁶

A Kádzsárok egész uralmuk alatt népszerűtlének voltak, s az orosz és angol támogatásnak tetemes része volt abban, hogy a 20. század elejéig trónon maradhattak. Gyenge kormányzati rendszerük lehetőséget teremtett a külföldi tőkének, hogy különféle privilégiumokat szerezzen, így a befektetők országai érdekeltté váltak a dinasztia fennmaradásában: a britek akármennyire is beszéltek az iráni reformok iránti vágyaikról, a dinasztiahoz kötötték őket gazdasági érdekeik, s nem voltak hajlandók egy igazán reformérdekelt, nacionalista mozgalmat támogatni, melynek célja a modernizáció mellett a pénzügyi függetlenég és gazdasági önrendelkezés lehetett volna. A Kádzsárok zsarnoki uralma, a külföldi beavatkozás és a társadalmi elégedetlenség kérdése tehát szorosan összefüggött. A más, nyugati hatásnak kitett ázsiai országokhoz képest azonban Iránban rosszabb volt a helyzet, amennyiben a gazdasági-társadalmi változással járó nehézségeket nem kompenzálta a kormányzati reform, modernizáció vagy hatékonyság, s ahol mégis, ott a kizsákmányolás is hatékonyabban működött.⁷

A síizmust államavallássá tévő Szafaavidákkal szemben – akik, mivel Músza al-Kázimtól származtatták magukat, vallási legitimációjuk volt – a Kádzsárok nem büszkélkedhettek ilyen legitimációval, miáltal élesen elvált egymástól a vallás intézménye és a politika világa. Kényes egyensúly volt ez: bár a síizmus szerint a Végítélet, illetve a Kor Imámjának – aki egyelőre rejtőzködik – eljöveteleig minden kormány eleve illegitim, az annak való engedelmisséget mégis elfogadták, hiszen védelmet

nyújtott a politikai instabilitásban rejlő veszélyek ellen, így amíg a síita papság és az uralkodó viszonya zavartalan volt, az uralom illegitim volta csupán teoretikus kérdés maradt.⁸ A növekvő nyugati befolyás és a társadalmi problémák hatására azonban egyre inkább előtérbe került, hogy az Imám eljöveteleig tulajdonképpen a mudzstahidoknak, azaz a legfőbb vallási vezetőknek kellene kormányozni. Ráadásul a legfőbb síita kegyhelyek, s így a legtekintélyesebb vallási vezetők is Irakban, tehát oszmán területen voltak, minek következtében az iráni kormányzat képtelen volt őket ellenőrizni. A síita papság ellenségesen szemlélte a külföldi befolyás növekedését, féltve a tömegek vallásosságát, de tartottak a gazdasági behatolást követő esetleges európai hódítástól is. Az ellenzék vezető rétege közülük került ki, illetve csak nekik volt erejük arra, hogy a tömegek szemében is legitim mozgalmat vezessenek.⁹

A reformok elkerülhetetlenek voltak, és Nászir al-Dín sah (1848–1896) uralmának kezdetén vettek némi lendületet. Megkísérelte a központosított, lojális hadsereg létrehozását, megalakítva az orosz tisztek vezette kozák brigádöt,¹⁰ illetve 1851-ben megnyitotta a Dár al-funúnt, az első főiskolát, hogy a Nyugatról verbuvált oktatói gárda segítségével lojális tisztikart képezzen a modernizálendő hadsereg élére. Bár az itt végzettek közül kevesen lettek tisztek, a világi tudományok oktatása nagyban hozzájárult a modern perzsa értelmiség kialakulásához. A belső instabilitás azonban fokozódott, és a törzsi lázongásokat most már a vallási mozgalmak, a bábik és a baháik is tetézték. Az 1853–54-es krími háború során feléledő perzsa irredenta remények a terület-visszaszerzésre hiúnak bizonyultak, mivel a

britek inkább az oszmánokkal keresték a szövetséget, illetve az 1855-ös pesávári egyezményrel Doszt Muhammedet és afgánjait vették védnökség alá, nem bízva abban, hogy egy esetleges India elleni orosz fenyegetéssel szemben a gyenge Perzsia elegendőnek bizonyul. A perzsák mégis megpróbálták Herátot visszaszerezni, minek következtében 1856–57 során Angliával keveredtek háborúba, amely feltette az India és a potenciális orosz-szövetségnek felfogott Perzsia között elterülő Afganisztán létét.¹¹ A súlyos tehertételnek bizonyuló háború népszerűtlen volt, és a perzsa értelmiség soraiban egyre inkább gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a nyugati fölény oka a magasabb rendű kormányzati rendszerben rejlik. Ehhez hozzájárultak az erősödő kapcsolatok Európával, például a hatékonyabb központosítást is lehetővé tevő távíró segítségével. 1871-ben így a nagyvezír, Mirza Huszejn Kán vezetésével létrejött az első kormány, miniszterekkel, mely azonban egyelőre pusztá konzultatív jogkörökkel bírt.

A közép-ázsiai orosz előretörés nyomán, melynek során az oroszok a britek számára aggasztó módon egyre közelebb kerültek Afganisztánhoz és Indiához, Nászir al-Dín előtt is világossá vált, hogy országára a legnagyobb veszélyt az orosz expanzió jelenti. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a briteket lehetetlen lenne rávennie aktív, mondjuk katonai támogatásra, ezért arra az álláspontra jutott, hogy érdekeltté kell tenni a nagyhatalmakat, főleg Nagy-Britanniát a perzsa gazdaságban. Az első ilyen kísérlet az 1872-ben Reuter bárónak – angol alattvaló léte – juttatott koncesszió volt, mely a vasút- és útépitést, öntözést és egy perzsa nemzeti bank megalapítását foglalta magában, de a sah

orosz nyomásra azt visszavonni kényszerült. Sőt, 1887-ben abba is beleegyezett, hogy az orosz cárral való előzetes konzultáció nélkül nem ad ki külföldi cégnek vasút vagy vízi út építésére vonatkozó koncessziót. Az orosz–angol gazdasági befolyás története tehát a következő néhány évtizedben a következő minta alapján rajzolódott ki: az egyik fél előretörése, illetve egy-egy koncesszió megszerzése élénk tiltakozást váltott ki a másiktól, és annak visszavonását vagy kompenzációt követelt. Természetesen a gazdasági kedvezmények, koncessziók és monopóliumok megszerzésének elengedhetetlen eleme volt a perzsa politikai döntéshozó elit tagjainak, a nagyvezírnek vagy akár a sahnak a megvesztegetése.

Vámbéry jól ismerte az iráni viszonyokat. Már 1862–63 során, világhírű közép-ázsiai útja előtt is hosszabb látogatást tett Iránban, melynek részletes történetét *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*¹² című könyvében örökítette meg. Itt-tartózkodása során megismerkedik Nászir al-Dín sahkal – aki érdemrenddel látja el –, illetve fiával, az akkor még trónörökös Muzaffar al-Dín Mirzával, és tanúja is, amikor ez utóbbit kilencesztendősen tebrizi kormányzóvá avatják. Mindkét ismeretség több mint negyedszázad múltán bizonyul igazán hasznosnak, amikor az európai útjuk során Budapestre is ellátogató sahkok – egyébként ők az első iráni uralkodók, akik így cselekszenek – 1889-ben az apa (akinek ez a második európai útja), 1900-ban pedig a fia mellett mint a magyar kormány által kinevezett idegenvezető-tolmács teljesít szolgálatot.¹³ Mindkét sah látogatásáról azonban a brit külügy számára is jelentéseket készített. Álljon itt egy részlet az elsőből:

A Dunán lefelé hajóztunk egy kirándulás során, hogy megtekinthessük a város környékét. A sah elkülönült a miniszterek és előkelőségek csoportjától, akik József főherceggel és velem utaztak együtt. Mivel az előbbi többnyire hallgatásba burkolózott, összevettem a Duna és a Kárun szélességét, e szavakat intézve a sahhoz:

„Felséged bizonyára tudja, hogy a Kárun Ahváz mellett, ahol a vizesések kezdődnek, éppen olyan széles, mint erre a Duna, mivel nagyon fontos annak tisztázása, vajon a Császári Felséged által oly nagylelkűen adományozott koncesszió teljes mértékben használható lesz-e a nyugati kereskedelem számára, és az Ön népének jólétét fogja-e szolgálni.” A sah ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Úgy hiszem, a Kárun Ahváz mellett olyan széles, mint itt a Duna, de sokkal mélyebb, mivel nagyobb és nehezebb hajók közlekednek rajta, mint azok, amelyeket itt látok, és ama folyó megnyitása nagyban elősegíti majd a Perzsia és Európa közti kereskedelmet.” Erre félig tréfálkozva a következőket mondtam: „Van egy arab mondás – *al-ihszán bi-l itmám*, azaz ‘Csak a tökéletes jött az áldás’ – és ha Felséged nem egészíti ki kegyét egy iszfaháni és komi vasúti koncesszióval, a Kárun-folyó megnyitása aligha fog megfelelni e várakozásainak. Ekkor észrevette a csapdát, amelyet állítottam neki, szúrósan a szemembe nézett, és egy rövid Insaallah-hal válasz gyanánt ejtette a témát és valami másról kezdett beszélni. Hiába próbálkoztam, nem sikerült határozott politikai nyilatkozatot előhívnom belőle, de általában megjegyeztem, hogy nagy örömét leli Angliában és hogy az említett ország irányában táplált érzései felerősödtek, ezért ha Önök megmaradnak aktív és erőteljes teheráni politikájuknál,

szinte biztosra vehető, hogy Anglia felülkerekedik, és Oroszország nem lesz képes céljait elérni sem Horászán, sem a tervezett Rast-Teherán vasúti összeköttetés vonatkozásában.¹⁴

Az angolok hajózási koncessziója a Kárun folyón nagy siker volt, s ezt követte a brit alattvaló Reuter bárónak adott perzsa állami bank alapítására vonatkozó engedély, melyet az oroszok a vasútépítésre vonatkozó ötéves moratórium kicsikarásával igyekeztek kompenzálni.¹⁵

1890-ben az angolok azonban hibát követtek el. Sir Henry Drummond Wolffnak, a teheráni brit követnek az volt a meggyőződése, hogy a brit befolyást Iránban a gazdasági jelenléttel lehet biztosítani, ezért 1890-ben ötven évre megszerezte egy Gerald F. Talbot nevű őrnagy számára az iráni dohánymonopóliumot. Mivel azonban a perzsa társadalomban igen sokan függtek a dohánytermeléstől, a monopólium óriási elégedetlenséget váltott ki. Vámbéry, aki tisztában volt a helyzet súlyosságával, ekképp figyelmeztette Sir Philip Currie-t, a külügyi államtitkárt 1890. július 12-én kelt levelében:

Perzsia különféle részeiből, nevezetesen Tebrizből, Iszfahánból és Sírázból származó információim¹⁶ a dolgok olyan állását mutatják, melyben Nagy-Britannia keleti érdekeire való súlyos veszélyt látok, ami mellett nem [mehetek el] szó nélkül, feltételezve, hogy az Önök hivatalos szervei az említett országban vagy nincsenek tisztában az ügy fontosságával, vagy pedig az ő megítélésük teljes mértékben különbözik az enyémtől.

Köztudott, hogy azóta, hogy Sir H[enry] Drummond-Wolf kapott kinevezést a teheráni brit követség élére, Nagy-Britannia gyakorolja a legfőbb hatást az említett ország gazdasági életére, és

mivel nagyban elősegíti a kereskedelem és ipar fejlődését, egyben javította a teheráni udvarnál az angol politikai pozíciókat. Természetesen hatás ellenhatást gerjeszt, és a Királynő képviselője által szerzett koncessziók felélesztették az orosz követ feltékenységét és aktivitását, akinek eltökéltsége és energikussága az utóbbi időben nagyban nőtt, és aki előnyöket tudott kicsikarni, melyek ugyan kisebbek az Anglia által szerzettekénél, de mindenesetre nagy fontossággal bírnak a jövőt illető orosz tervekre Észak-Perzsia vonatkozásában. A brit tevékenység következményei aligha lettek volna elkerülhetők. A korábbi Laisser aller [hagyni elmenni] politikájának megváltozása sürgető szükségyszerűséggé vált, és a Lord Salisbury által vett irány rendkívül üdvözítő volt az Önök országának érdekeire nézve. Az angol tőkebefektetések Perzsiában, a Birodalmi Bank működése, az útépités, a bánya- és fakitermelés, és az országban lévő egyre több brit alattvaló nagyon örvendetes és jó garanciát kínál a jövőbeli rivalizálás során.¹⁷

A brit tőkebefektetések már bizonyos múltra tekinthettek vissza, s Sir Henry Drummond Wolffban megvolt a naiv viktoriánus elképzelés, hogy Irán megnyitása a külföldi kereskedelem és ipar előtt meghozza a reformot és a fejlődést – tulajdonképpen ezért támogatta a koncessziószerzést –, ugyanakkor így akarta kivédeni Irán esetleges teljes orosz befolyás alá kerülését, illetve az oroszokat így szeretne volna belekényszeríteni egy Iránnal kapcsolatos angol–orosz egyezménybe.¹⁸ Ez azonban már 1890 előtt is nagy elégedetlenséget szült. Wolff teheráni szolgálata idején nyílt meg a Kárun hajózás számára, illetve alakult meg a brit tulajdonú Imperial Bank of Persia, mely ugyanakkor 70 évre

megkapta a Reuter-koncesszióban már meglévő bányamonopóliumot (kivéve a arany, ezüst és drágakő kitermelésére).¹⁹ A Reuter-koncesszió egyben a perzsa politikai elit kísérlete is volt arra, hogy az ország pénzügyi helyzetét megszilárdítva elkerülhetővé tegyék az alapvető közigazgatási és pénzügyi reformokat.²⁰ Összességében tehát 1890-ig a brit befolyás hatékonyan tudta ellensúlyozni az orosz hegemon törekvéseket Teheránban.

Eddig nem is lehetett semmilyen kifogást emelni, ha nem lenne az ebben az irányban mutatott troy de zôle, és ha Anglia neve nem kerülne összefüggésbe olyan vállalkozásokkal, melyek rendkívül gyűlöletesek Perzsia lakóinak szemében, nagyfokú elégedetlenséget szülnek és a sah és miniszterei ellen forradalmi tüzet szítanak. Engedtessek meg nekem, hogy utaljak a Perzsa Bank által bérbe vett dohánymonopólium bevezetésére, melyet országszerre angolok fognak felügyelni. Figyelembe véve, hogy Keleten – különösen Perzsiában – a dohány a kenyénnél és a víznél is nélkülözhetetlenebb, és hogy az efféle megszorítás jobban rá fog nehezedni az emberek vállaira, mint a legdrágóbb törvény, nem szolgál örömmre, hogy Anglia is részt vesz az ügyben, aggodalommal tölt el az angol részvétel eme igen ízléstelen ügyletben, és legyen szabad javasolnom, hogy a teheráni brit követség – amennyire csak lehetséges – tartózkodjék mindenfajta beavatkozástól.

Lehet persze mondani, hogy Angliának semmi köze nincs állampolgárai vállalkozásaihoz, továbbá hogy az angol kormány és egy privát üzletember két teljesen különálló fogalom. Nos, ezzel nincs is semmi baj Nyugaton, csak hogy Keleten azonosítják ezt a két fogalmat, és a perzsák gyűlölete és

averziója az angol monopolista ellen általában véve az egész angol nemzet ellen fog fordulni és nagyban gátolja majd az Önök iráni politikáját. Amennyire csak ismerem Perzsia lakóit, attól tartok, ez az innováció egyáltalán nem fog olyan könnyedén végbemenni, mint azt az Önök teheráni tisztviselői képzelik, és a fanatizmus kitörései, melyek már számos városban előfordultak, egyáltalán nem cáfolnak rá aggodalmaimra. Amit Törökország már évek óta gyakorol, nem lehet példa Perzsia előtt. A török jó természetű, őszinte, tunya és engedelmes, míg a perzsa ravaszságáról, fanatizmusáról, lázadó szelleméről és kormánya ellen táplált gyűlöletéről nevezetes.

Rendkívül szánom a sahot, aki nagy tehetségű uralkodó, de mivel én mindenekfelett Anglia érdekeit tartom szemem előtt, ez az a szempont, melyből megkockáztatom azt mondani, hogy a [...] eseményeket figyelembe véve nem szabad megbántsunk a perzsa nép érzéseit, és kénytelenek vagyunk ellensúlyozni az angoellelenezes érzéseket szító orosz terveket. Megbízható forrásból tudom, hogy egy török-perzsa nyelvű újság fog indulni Ashabadban, nyilvánvalóan nem az írástudatlan türkmének számára, hanem Észak-Perzsia lakóinak, akikre Transzkaszi tartományából szándékoznak hatást gyakorolni és szeretnék őket Oroszország szellemi befolyása alá vonni, pontosan azon a módon, ahogyan a 115 esztendővel ezelőtt Taskentben elindított Szárt nevű újság általában véve hozzájárult az orosz nézetek terjesztéséhez.

Egyszóval esedezem, hogy a Külügyminisztérium tartsa a szemét Perzsián, hogy ne érjék meglepetésként a készülődő események, melyek részben a most bevezetett innovációnak köszönhetőek, részben

*pedig a nagyvezírnek, Emin esz-Sz[ultánnak], a sah ügyes és hűséges szolgájának, akinek határtalan ambíciói rengeteg ellenséget szereztek neki és veszélyeztetik gazdája helyzetét.*²¹

Sir Philip, a külügyi államtitkár a levélhez csupán a következő megjegyzést fűzte: „Legutóbbi értesüléseink alapján valószínűleg lenyugszik a dohánymonopóliummal a szembenállás.” Tévedett. A dohánymonopólium gyakorlatilag egyesítette a perzsa ellenzéket: a kereskedők egzisztenciájukat, a mollák, a vallási értelmiségiek a növekvő nyugati, nem-muszlim befolyást nézték ellenséges szemmel. A koncessziót kijáró Wolff, a Dohánytársaság vezetői, de maga a sah és a szintén megvesztegetett Amín al-Szultán, a nagyvezír sem értette meg, hogy ezúttal nem a nincstelen és szavát hallatni képtelen iráni parasztság, hanem a társadalmi hierarchiában előkelőbb helyet elfoglaló dohánykereskedők, tágabb értelemben a bazár kereskedőrétegének érdekeit sértették meg, akiknek igen jó kapcsolataik voltak a gyakran szintén kereskedőtevékenységet is folytató siíta klérussal.²² Külföldről az egyik legnagyobb hatású reformer gondolkodó, a muszlimok egyesítését programul kitűző Dzsamál al-Dín Afgáni szította a lázadás tüzét, akiről valószínű, hogy korábbi két iráni tartózkodása alatt titkos társaságot hozott létre Iránban a sah ellen.²³ A külföldön megjelenő liberális perzsa ellenzéki újságok, melyeket Iránba is becsempészttek, szintén éles kritikával illették a koncessziót.²⁴ Iszfahánban fetva, azaz kötelező érvényű vallási döntés jelent meg, melyet állítólag az iraki Szamarrában tartózkodó legnagyobb tekintélyű mudzstahid hozott. Ennek értelmében a dohányfogyasztás a Kor Imámja elleni háborúval egyenértékű, ezért üldözendő. A dohányzást szinte az egész

társadalom, még a sah közvetlen környezete, sőt, a keresztények és a zsidók is abbahagyták, és félő volt, hogy az országos megmozdulás fegyveres felkelésbe torkollik. Vámbéry ezt nem hagyhatta szó nélkül:

Szomorúan látom, hogy a perzsiai dohánymonopóliummal kapcsolatos aggodalmaim, melyeknek június [valójában: július] 12-i levelemben adtam hangot, teljes mértékben beigazolódtak. A perzsák távolról sem nyugodtak bele ebbe a fiskális intézkedésbe, mindenütt nagy nyugtalanság jeleit adják, és az ország számos részében súlyos zavargások törtek ki, melyek szükségessé tették a kormányzat fegyveres beavatkozását. Megengedve, hogy a megmozdulás jórészt az angol vállalkozó szellem erőfeszítéseit megghiúsítani akaró titkos orosz machinációknak tudható be, aligha tagadható, hogy a nyugtalanság legfőbb oka magában a gyűlöletes intézkedésben rejlik, és kérek engedélyt, hogy megismételjem, amit a tárgyról az első levelemben írtam, miszerint az angol külügynek nem kéne akkora támogatást nyújtania az abban a vállalkozásban részt vevő brit alattvalóknak. Privát forrásból származó személyes információim szerint, melyek alapvetően különbözhetnek az Önök képviselőinek jelentéseitől, a dohánymonopóliummal szemben táplált ellenséges érzület aligha csitul el, sőt, csak növekszik és veszélyezteti Perzsia békéjét, ahol pedig egyéb, nem kevésbé fontos brit érdekek forognak kockán. A koncesszió nyilvánvalóan a Szindikátust és a sahot fogja gazdagítani, és nem Perzsia népét, továbbá az is világos, hogy egyáltalán nem ajánlatos összefüggésbe hozni Anglia nevét egy olyan intézkedéssel, mely mindig ki fogja hívni egy olyan ország és lakosság gyűlöletét, melynek érzései nem lehetnek

közömbösek Anglia számára. Tekintetbe véve riválisunk következetes földalatti munkáját az ország északi határa mentén, [nem] titkolhat[juk el] azt a benyomásunkat, hogy az Anglia által az [utóbbi időben] gyakorolt gazdasági kampány Perzsiában kissé túlbuzgó volt. Oroszország gyanakvása és tevékenysége elkerülhetetlenül megélenkült a kereskedelemben és iparban mutatott [angol] mohóság nyomán.²⁵

Vámbéry jól érzékelte a dohánymonopólium elleni lázadás mögött felsejlő orosz támogatást is, akik buzgón támogatták az angolpárti Amín al-Szultán miniszterelnök ellenlábasait, a lázadások idején kapcsolatban álltak a sííta papság egyes tagjaival, sőt, korábbi, Oroszországban tett látogatásai során Dzsamál al-Dín Afgáni is kapcsolatba került velük.²⁶

Ami a dohánymonopóliumot illeti, mely [kudarcot vallott], miután milliókat költöttek az előkészületekre, érdemes megjegyezni, hogy Mirza Haszant, a kerbelai főpapot, akinek befolyása egész Perzsiában érezhető, közvetve befolyásolták az oroszországi Transzkaukázia tartományból érkezett vagy egyenesen [ezért] küldött ügynökök, és a perzsa fővárosban még az illető orosz megbízottak neve is ismert.²⁷

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a reformer ellenzék és a sííta papság összefogása sikeres²⁸, s egy megfontoltabb gazdasági behatolás hasznosabb lett volna a brit érdekekre nézve:

Egy csöndesebb és fokozatosabb fejlődés jobban szolgálta volna céljainkat, és ha tevékenységünket az ország déli, illetve délnyugati részére korlátoztuk volna, céljainkat könnyebben megvalósíthattuk volna. Ezért én úgy találom, hogy a Biro-

dalmi Perzsa Bank és Kárun-koncesszióval megnyíló új [szállítási] útvonal hasznára válik az országnak, és a lakosság mint illet üdvözli azt. Angliának az ország déli részére kellene korlátoznia tevékenységét, ahol befolyása már régóta meghatározó és ahol nem kerül összeütközésbe Oroszországgal. Eltekintve az Oroszország által Perzsia északi részén élvezett hatalmas előnyöktől, nem szabad elfelejteni, hogy az oroszok pozíciói a transzkaszpiai tartományban nagyban megváltoztatta a helyzetet, és ez különösen igaz a jelenlegi körülmények között, amikor egy olyan [fő]tiszt áll az ügyek élén, mint Komarov, akinek jól ismert eltökéltsége és energikus alkata. A jelenlegi állás szerint féltő, hogy a dohánymonopóliumból eredő komplikációk Emin esz-Szultán, a jelenlegi nagyvezír bukásához vezetnek, átadva helyét Jahya kánnak, akinek hangsúlyosan orosz érzelmei véget vethetnek a teheráni udvarnál jelenleg domináló angol befolyásnak. Egy ilyen fordulat nyomán előálló károk maguktól értedődően felülmúlják a perzsiái gazdasági versengés terén nyert valamennyi előnyt.²⁹

A kudarcot fokozatosan belátó brit külügy, illetve az azt is irányító miniszterelnök, Lord Salisbury szerint ez a memorandum már „esedékes” volt. A britek megpróbálták megmenteni a koncesszió körül bábáskodó Amín al-Szultán helyzetét, nemcsak annak britpártisága miatt, hanem mert attól tartottak, „egy népszerű és sikeres miniszter bukása, csak azért, mert segítette a brit vállalkozókat, a lehető legrosszabb hatást tenné Angliában, és veszélyesen felbátorítaná Oroszországot. Egy ilyen győzelmet követően szövetség jönne létre Oroszország és a mollák között, mely gyakorlatilag kivenné az országot a sah kezéből,³⁰ azaz végzetesen meggyengi-

tené a britek helyzetét Iránban. A dohánymonopóliumot a sah végül 1892. január 26-án visszavonta, s a Dohánykonzorciumnak fizetendő kártérítéshez a brit tulajdonú Imperial Bank of Persia adott hitelt. Ez sem bizonyult azonban elegendőnek ahhoz, hogy a következő évtizedben képesek legyenek ellensúlyozni az orosz befolyást a teheráni udvarnál. Egy ilyen fordulat lehetőségére Vámbéryt a perzsa királyi család egy általa meg nem nevezett tagja figyelmeztette levélben, melynek kivonatát ő nem is késlekedett a brit külügynek megküldeni:

Nem fárasztom Önt a részletekkel, de néhány dolog elég lesz ahhoz, hogy megmutassam, a dolgok nem tűnnek olyan reménykeltőnek, mint azt hirdetik, és hogy az angol befolyás és presztízs Perzsiában nagy veszélyben van.

Kezdve az Ázsiai Birodalmi Bankkal, nem hagyhatjuk szó nélkül a most alapított és az orosz kormányzat által aktívan támogatott Orosz Bankot, mely elkerülhetetlenül megnyomorítja az angol vállalkozásokat nemcsak északon, ahol számos fiókot terveznek nyitni, hanem délen is; és amíg a brit pénzügyi vállalkozás nagy kinnlevőségekkel és súlyos veszteségekkel indult, az orosz csöndesebben és sikerre esélyesebben működik.

A Teherán–Ahváz Útépítő Társaság a rendelkezésre álló forrásoknak majdnem a felét elköltötte, miközben aligha teljesítette a feladat felét, azaz az út könnyebbik felének [megépítését], ugyanakkor a nehezebb rész még hátravan, és súlyosabb összegeket tesz majd szükségessé. A M[...] Vállalat működésében is ugyanaz a tökehiány vehető észre, ahol sok pénzt költöttek minden kézzelfogható ok nélkül.³¹

Az angol befolyás visszaszorulása Teheránban lassan, de biztosan érezhetővé vált, amihez hozzá-

járult, hogy az apja helyére lépő új sah, Muzaffar al-Dín (1896–1907), ez a gyenge, súlyosan beteges ember uralkodása idején a politikai irányítást az ekkor már teljesen oroszpartí Amín al-Szultán gyakorolta. Mikor a sah európai útja során apjához hasonlóan Magyarországra is ellátogatott, a fogadóbizottságban a kormány képviselői és József főherceg mellett Vámbéryt is ott találjuk mint tolmácsot. Az udvarban uralkodó viszonyokról ekképp tudósította a brit külügyet:

Jelenleg a nagyvezír [Amín al-Szultán] az, ki uralja az országot és akinek a kezében összefutnak a más országokkal való diplomáciai kapcsolatok száalai. [Oroszországgal] való kapcsolatait illetően nagyon jellemző, hogy az ő első titkára és legbizalmasabb beosztottja Musír al-..., egy Oroszországban tanult és oroszul meglehetősen jól beszélő és író huszonhat esztendőes fiatalember. A Teherán és Szent Pétervár közötti bizalmas levelezés erre a fiatalemberre van bízva. Szerencsére azonban a nagyvezírnek van egy hatalmas és veszélyes ellenfele Nászir al-Mulk Abd al-Kászim Kán személyében, aki Cambridge-ben tanult, ahol megszerezte az M. A. fokozatot, s mivel ebből következően egy teljes mértékben felvilágosult ember és angol-szimpatizáns – már amennyire egy perzsa az lehet – megígérte nekem, hogy ha a körülmények törekvéseire nézve kedvezővé válnak, olyan politikát fog követni, ami által Anglia tűzön-vizen át Perzsiával fog tartani és nem fogja elhanyagolni birodalmi érdekeit a mohamedán Keleten, mint azt jelenleg teszi.³²

Felújítva a régi ismeretséget, illetve mivel bizonyára jó benyomást tett a sahra folyékony perzsatudásával, Vámbéry megpróbálta a beszélgetést az

oroszbefolyás erősödésére, illetve az orosz kölcsönre terelni, mire a sah így szól:

*Örömmel részesítettünk volna előnyben egy angol kölcsönt, de nem sikerült, mert az angol kormány nem volt hajlandó megadni a szükséges garanciát, és mivel súlyos pénzügyi nehézségeink voltak, kénytelenek voltunk elfogadni a Szent Pétervárról nyújtott segítséget.*³³

A sahnak részben igaza volt. A hitelre valóban égető szüksége volt, és mint hitelezők – tudván, hogy az államközi hitel a politikai befolyás gyakorlásának hatásos eszköze – természetesen ezúttal is a britek és az oroszok szálltak egymással versenybe.³⁴ A britek pozícióinak egyik gyengéje Oroszországgal szemben abban állott, hogy míg az orosz kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók alá voltak rendelve politikai megfontolásoknak, addig a brit tőkések csak akkor voltak hajlandók befektetni bárhol, így Perzsiában is, ha az pénzügyileg kedvezőnek tűnt.³⁵ A hitelt végül – Amín al-Szultán hatás közreműködésével – Oroszország folyósította, s az erre vonatkozó egyezmény előírta, hogy a kapott hitelből Iránnak vissza kell fizetnie eddigi tartozásait (így a brit tulajdonú Perzsa Birodalmi Banknak is), és hogy orosz beleegyezés nélkül a hitel visszafizetéséig nem vehet fel további kölcsönt. A tranzakció tehát orosz diadal volt, hiszen egy évtizedre orosz kézbe helyezte az ország pénzügyeit.³⁶

Mivel nem az iráni események voltak tevékenységének homlokterében, a brit külügyhöz írt jelentésében Vámbéry csak időnként foglalkozott ilyen ügyekkel. Tudósított a pán-islam gondolatkörben fogant, bár kudarcot vallott török-perzsa közeledési kísérletekről, így például Abdülhamid oszmán szultán és Muzaffar al-Dín sah isztambuli találkozásjáról,³⁷ illetve arról, hogy a sah és az af-

gán emír rendszeres levelezésben állnak egymással.³⁸ Azt a különös javaslatot tette, hogy amennyiben a Kádzsárok túlságosan oroszpártiakká válnának, akkor Irán korábbi urait, a Zendekeket kell támogatni helyettük. Kapcsolatainak szerteágazó voltára jellemző, hogy az Iránból távozni kényszerült és magát angol pártfogás alá helyezni szándékozó Hádzsi Muhammad Mírza Kásif, a sah egyik unokatestvére, tőle kért Lord Salisburynek, a brit miniszterelnöknek címzett ajánlólevelet.³⁹

A világpolitikai színterén közben az erőviszonyok alaposan megváltoztak. Nagy-Britannia ipara mindinkább lemaradt mind az Egyesült Államok, mind Németország mögött. A búr háború kezdeti kudarcainak idején féltő volt, hogy a britek teljesen kiszolgáltatottá válnak: diplomáciailag teljesen el voltak szigetelve, és a külpolitikai vezetés már azon kezdte törni a fejét, mit tehetnek az oroszok iráni katonai előretörésének esetén.⁴⁰ Ez azonban nem következett be, elsősorban talán azért, mert a cár inkább a Távol-Kelet felé tekingetett, ahol viszont Japánnal került összeütközésbe. Ez vezetett az 1902-ben oroszellenes éllel létrejött angol-japán egyezményhez. Az orosz-japán háború és az orosz katonai és haditengerészeti katasztrófa, az 1905-ös oroszországi forradalom már meggyengítette az oroszokat annyira, hogy 1907-ben Nagy-Britannia, rendezve Oroszországgal való viszonyát, megegyezve Tibet és Perzsia vonatkozásában, csatlakozott az orosz-francia antanthoz. Irán területét befolyási övezetekre osztották fel, tulajdonképpen konszolidálva és legitimálva a már fennálló viszonyokat: az ország északi területe orosz, a déli brit befolyási övezet lett, míg középen egy semleges zóna maradt. Iránban 1905–1906 során alkotmányos

forradalom zajlott le; 1906-ban a sah összehívta az első parlamentet, s Irán alkotmányos monarchia lett.

Vámbéry, aki – a magyar politikai elit többi tagjához hasonlóan – élesen oroszellenes nézeteket vallott, 1907. október 20-án kelt levelében elkeseredett kritikával illette az egyezményt:

Ön meg fog lepődni, hogy visszatartom az angol-orosz kapcsolatot illető véleményemet. Nos, egyáltalán nem tetszik nekem. Önök az átmeneti békekesség kedvéért túlságosan magas árat fizettek, mert erről van szó, és az elszenvedett megaláztatás nem fogja emelni a brit presztízst Ázsiában. Túlzott óvatosságot mutattak egy beteg ellenféllel szemben, bár Angliának egyáltalán nem volt erre szüksége.⁴¹

Hogy mi volt az oka a keserű hangvételnek? Ugy tűnik, Vámbéry politikai írásaiban elsősorban a magyar és a brit érdekek képviselétéért ragadott tólat. Sokáig úgy tűnt, ezek az érdekek megegyeznek a Közel-Keleten, a bomló Oszmán Birodalom jelentette probléma kezelésében. Ez nyilvánvalóan oroszellenességet jelentett, melyet csak megerősítettek az 1848/49-es magyar tapasztalatok, miszerint az orosz külpolitika veszélyes lehet a magyar államra, melyet ezért elsősorban a Monarchia politikai keretein belül képzeltek el. Az angol érdekek védelme Iránban ezért nyugodtan részét képezhette egy olyan világpolgár magyar hazafi külpolitikai elképzeléseinek, mint amilyen Vámbéry Ármin volt. A brit birodalmi törekvésekben ő Irán vonatkozásában is a civilizáció, a társadalmi haladás előretörését látta, ugyanakkor a kialakuló szövetségi rendszereket szemlélve nyilvánvalóan aggodalommal töltötte el saját hazájának a központi hatalmak táborához való csatlakozása.

Jegyzetek

¹ Peter Hopkirk, *The Great Game. On Secret-Service in High Asia*, 1990, Oxford University Press, 22–43.

² Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, New Haven and London, 1968, Yale University Press, 5.

³ Itt most nem térünk ki részletesen az oroszok közép-ázsiai expanziójára, melynek következtében *de jure* iráni területek is a hatalmukba kerültek, és közvetlen közelről fenyegethették Horászánt.

⁴ Ann K. S. Lambton, „Persia: The Breakdown of Society”, in: *The Cambridge History of Islam*, 1/A, eds. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge 1971, 441–442.

⁵ u.o. 430.

⁶ Nikkie R. Keddie, *Roots of Revolution. An Interpretive History of Modern Iran* (with a section by Yann Richard), New Haven and London, 1981., Yale University Press, 63.

⁷ Nikkie R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran. The Tobacco Protest of 1891–1892*, Frank Class & Co. Ltd., 1966., 2–3.

⁸ Ann K. S. Lambton, 'Social Change in Persia in the Nineteenth Century', Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 194–222.; 197 (A tanulmány eredeti megjelenése: *Asian and African Studies*, XV (1981), i, 123–48).

⁹ Keddie, *Religion and Rebellion*, 10–11.

¹⁰ Az is igaz persze, hogy az egész országban gyakorlatilag ez volt az egyetlen igazán ütőképes alakulat, míg a hadsereg jelentős része gyakorlatilag csupán papíron létezett.

¹¹ Erről összefoglaló: J. F. Standish, „The Persian War of 1856–1857”, *Middle Eastern Studies* 3 (1966), 18–45.

¹² Pest, 1867.

¹³ A sahok látogatásait nyomon követte a korabeli sajtó is, és részletesen beszámolt arról, a két keleti despota milyen módon törte meg az etikettet. A *Küzdelmeim* lapjain Vámbéry is megemlékezik egy-egy ilyen esetről, például arról, amikor a Marlborough hercegénél rendezett vacsoránál a sah maga mögé hajigálta az aszparágusz-csonkokat, s a többi illusztris vendég, nem akarván zavarba hozni az excentrikus uralkodót, maga is hasonlóképp cselekedett. Általában véve azonban Vámbéry valami személyes szimpátiát érzett irányukban, Muzaffar al-Dint pedig szánta is gyenge egészségi állapota miatt.

¹⁴ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1889. augusztus 30., PRO (Public Record Office, London), FO 800 32, 48r–51r.

¹⁵ Az 1887-ben aláírt titkos orosz–perzsa egyezmény értelmében a cárral való konzultáció előtt a sah tartózkodott vasúti, vízi úti koncessziók kiadásától más kormányok számára, 1890-

ben pedig 10 éves egyezményt írtak alá, mely 10 éves moratóriumot hirdetett a vasútépítésre. A Kádzsár-kor végére néhány kilométertől eltekintve gyakorlatilag nem volt vasút Iránban, mely nagyban megnehezítette a közlekedést, a kereskedelmet, illetve a központi hatalom érvényesítését a tartományokban. 1889-ben még mindig csak két hosszabb, teherszállításra is alkalmas út volt az országban. (Ann K. S. Lambton, „The Qajar Dynasty”, in: *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 1–32, a 27. lapon. (ugyanaz eredetileg: ‘Kadjar’, *The Encyclopaedia of Islam*, new edititon, IV, E. J. Brill, Leiden 1978, 387–99.)

¹⁶ Vámbéry nem túlzott hírforrásaira vonatkozóan, bár ezeket egyelőre nem ismerjük. A nyugati sajtóban először az 1891. március 7-i *Financial Standard* és a február 28-i *Revue Diplomatique* figyelmeztet a veszélyekre, melyek az orosz tiltakozásra vonatkozó értesüléseiket valószínűleg az Oxfordban tanult Nászir al-Multtól vehették (Keddie, *Religion and Rebellion*, 50–51).

¹⁷ Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1891. július 12., PRO, FO 800 32, 143r–146v

¹⁸ Keddie, *Religion and Rebellion*, 14.

¹⁹ *Ibid.*, 9.

²⁰ Ann K. S. Lambton, „The Tobacco Régie: Prelude to Revolution”, *Studia Islamica* 22 (1965), 119–57, és 23 (1966), 71–90; 119 (A tanulmány megjelent még: Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, I. B. Tauris & Co. Ltd., 223–300.

²¹ Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1891. július 12., PRO, FO 800 32, 143r–146v.

²² A külföldön megjelenő perzsa újságokból számukra világossá válhatott, hogy a perzsa dohánykoncesszió az oszmánnal összehasonlítva sokkal kedvezőtlenebb feltételeket tartalmazott az azt kiadó országra nézve. (Keddie, *Religion and Rebellion* 44).

²³ Az ő nevéhez fűződik a nyugati hatások ellen az iszlám világ összefogását célzó pán-iszlám mozgalom megalakítása. 1896-ban az ő egyik tanítványa, Mirza Reza Kermáni gyilkolta meg Naszir al-Din sahót.

²⁴ Az egyik nem sokkal előbb az iráni lottó-koncesszió körüli skandallum miatt menesztett londoni perzsa követ, a hirtelen ellenzékiévi avanszáló Mirza Malkam Kán Názim al-Mulk szerkesztette londoni megjelenésű *Qánun* volt, a másik pedig a Mirza Aga Kán Kermáni által Isztambulban szerkesztett *Akhtar*. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Vámbéry ismerte és forgatta ezeket a lapokat.

²⁵ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1891. december 19., PRO, FO 800 32, 160r–162r.

²⁶ Keddie, *Religion and Rebellion*, 14. A sah biztosan megbánta, hogy 1891 során kiutasította Afgánit az országból, mert így többé már nem volt képes ellenőrzése alatt tartani lázító tevékenységét. (ibid., 46–47).

²⁷ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1892. január 16., PRO, FO 800 32, 165r–168v.

²⁸ Tulajdonképpen ez lesz majd a modell a későbbi iráni forradalmak alkalmával is.

²⁹ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1891. december 19., PRO, FO 800 32, 160r–162r.

³⁰ (Salisbury Frank Lascalles-nek, a Wolff-ot felváltó iráni követnek, 1891. december 24.), idézi: Lambton, „The Tobacco Régie” 149. Jellemző a perzsa politikai vezetők tagjaira, hogy az incidenst követően a nagyvezír orospártivá vált. Malkam Kán hízelgő bókokkal teli levélben kéri Vámbéryt, hogy segítse Perzsiában megbuktatni Emin esz-Szultánt, a nagyvezírt; Vámbéry elutasítja őt, ekkor még joggal angolpártinak tudja: „A volt nagykövet [ti. Malkam Kán] elég naiv ahhoz, hogy feltételezze, nem tudom, hogy a nagyvezír az egyetlen ember Teheránban, akinek nyugodtan bízhatunk angolérzelmeiben, és ha ártanánk neki, azzal csak saját magunk alatt vágnánk a fát.” (Vámbéry levele Sir Philip Currie-nak, 1892. március 5., PRO, FO 800 32, 177v.)

³¹ Vámbéry levele Philip Currie-nak, 1892. január 16., PRO, FO 800 32, 165r–168v.

³² Vámbéry levele a külügyi titkárnak, 1900. szeptember 28., FO 800 33, 211r–217v, a 214v–215r lapon.

³³ Ibid., 212r.

³⁴ Mindenki mást lesöpörtek a színtérről.

³⁵ Lambton, „The Tobacco Régie” II. 77.

³⁶ Kazemzadeh, 322–326. A d’Arcy-féle brit olajkoncesszióról akkor még nem lehetett tudni, hogy a 20. századi Közel-Kelet történelmének egyik legfontosabb eseménye.

³⁷ „A két fél nagy eltökéltsége ellenére a találkozó nem eredményezett írásos egyezséget vagy kötelezettségvállalást, kivéve, hogy mindkét uralkodó utasította és [a továbbiakban is] utasítani fogja a papságot, hogy bizottságokat alakítva, s ha kell, személyes találkozók során vitassák meg a vallási kérdéseket. Persze ez is egy jelentős lépés az egyetértés felé, de tapasztalatom szerint sok időbe bele fog még telni, amíg a kívánt eredmény láthatóvá válik. A két félben lévő gyűlölet és fanatizmus túlsúlyosan is nagy ahhoz, hogy lehetővé tegyen egy ilyen gyors közeledést. A kísérlet mégis érdemes a [brit] Kormány figyelmére, én pedig éberem nyomon fogom követni és időről időre jelentést teszek róla, mivel az egész művelet kétségkívül Oroszország és Anglia ellen irányul.” (Vámbéry a külügyi titkárnak, 1900. október 12., PRO, FO 800 33, 219v–220r).

Sokkal több lényegeset nem tudunk a találkozóról, de biztosan felmerült az Irakban már évtizedek óta egyre erősödő síita propaganda, mely joggal nyugtalanította a szultánt, aki egyben a szunní világ kalifája is volt. (Kemal Karpat, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the late Ottoman State*, 2001, Oxford University Press, 200–205.) Vámbéry egyik levelében felhívta a figyelmet arra is, hogy perzsa diákok tanulnak oszmán iskolákban (PRO, FO 800 33, 221r–224r, 1901. április 14.), amiről egyelőre más adat nincs, csupán néhány iraki síita diák isztambuli oktatásáról (Selim Deringil, „The Struggle against Shiism in Hamidian Turkey”, *Die Welt des Islams* 30 (1990), 45–62, az 58. oldalon.)

³⁸ Vámbéry levele a külügyi titkárnak, 1900. szeptember 28., PRO, FO 800 33, 211r–217v.

³⁹ Vámbéry levele Sir Thomas Sandersonnak, 1896. január 5., PRO, FO 800 33, 37r–38v.

⁴⁰ Kazemzadeh, 397–407.

⁴¹ Vámbéry a külügyi titkárnak, PRO, FO 800 33, 391r–392v.

Lágler Péter

A CÉL A KÜZDÉS MAGA?

Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác és
a magyarországi polgárosodás

BEVEZETÉS

Mióta a világ világ, vagyis amióta az ember ember, mindig mindenki akar valamit, küzd valamiért, tesz valamit valamiért. Sok ember sok egyéni akarat, igyekezete és cselekedete összefonódik, öszszegződik, felerősíti és gyöngíti egymás hatását, és végül valami komplex, folyamatosan változó egész képét eredményezi, amit csoportnak, közösségnek, társadalomnak szoktak nevezni. Egy közösség, egy társadalom egykori, vagy bármikori megtörténte, azaz története és gyakorlata, *praxis-a* (vö. *Hannah Aarendt, Pierre Bourdieu* hasonló fogalmaival) az abban a közösségben addig élt és az akkor élő emberek eltervezett és céltudatos, valamilyen közvetlen és valamilyen távolibb célra irányuló, teleologikus és intencionális (*Kant, Searle* stb.) cselekedeteinek

távolról sem ilyen célirányosan eltervezett és – bár sokan szeretnék – így nem is tervezhető, nem intencionális összege, összhatása, eredménye. Ez a közösségek és társadalmak működésének egyik olyan rejtélye, aminek kiderítésére minden társadalomtudomány kísérletet tesz a maga módján. Itt most a kulturális antropológia szemszögéből vetnék tekintetet a „polgárisodás” történetileg gazdagon dokumentált és feldolgozott folyamatára, hogy mi lehetett az a tömegesen vallott hiedelem, mi lehetett az a mester-narratíva, avagy tervezet (*Schank-Abelson*), ami sok-sok cselekvő egyéni igyekezetét motiválta, motivációit befolyásolta, intencióit kialakította, és amelynek összegeként létrejött az a folyamat, amit polgárosodásnak nevezhetünk. A polgárosodás folyamatában (is) a mester-narratívák egyik legfontosabbika a „győzzön a jobbik”, illetve „végül a jobbik győz” hosszú múltra visszatekintő elve. A folyamat egyik lényegi eleme ennek az elvnek és forgatókönyvének nagyléptékű társadalmasítása, „demokratizálása”, ideológiai, történeti, sőt pszichológiai magyarázó tényezővé emelése. Ez az elv éppen a rajta alapuló történetek nagy múltja, tömeges elterjedtsége miatt tehetett szert széles körű elfogadottságra és máig tartó hatásra.

A „küzdelem › győzelem” típusú narratíva sikerének titka, hogy az metaforája a „tett és eredménye(i)” sornak, ami a cselekvés alapú gondolkodás egyik alaplépése. („Minden akadályt legyőzve végül is sikerült, vagy nem sikerült valamit megtenni vagy elérni.” Valamint gondolhatunk még a beszédcselekvések sikerességi feltételeire; ld. Austin, Searle.) További sikerét biztosítja az is, hogy a belőle képezhető „segít – akadályoz” ellentétpár használatával könnyedén – ha nem is ellentmondásmen-

tesen – rendezhető egy kitűzött céllal kapcsolatba hozható világ, és méginkább az, hogy – az ilyen típusú narratívák évszázados gyakorlatának megfelelően – a szereplőknek, vagyis a főszereplő célja szempontjából ártó vagy segítő cselekedeteiknek szándékolt stratégia tulajdonítható, ami lehetőséget ad szándék szerinti osztályozásukra, („barát – ellenség”) és a világ eseményeinek eltervezettként való értelmezésére.¹

Választott példáim, *Vámbéry Ármin* és *Goldziher Ignác* nem tipikusak sem az átlag, sem az ideáltípus értelmében. Nézőpontomból és – talán megkockáztathatom ezt a merész általánosítást – az antropológia nézőpontjából az egyének nem teljesen szabadok és racionálisak, mint az alulszocializált gazdasági elméletekben, és nem is teljesen meghatározottak, mint egyes túldeterminált szociológiai elméletekben. Az egyének inkább beágyazottak korukba, gondolkodásukba, kultúrájukba, politikai intézményrendszerükbe stb.²

Tehát, ha a polgárosodás kapcsán *Vámbéry Ármin*ről és az ő életéhez kapcsolódván néhány másik személyről szólok, nem azért teszem, mintha bármelyikőjüké is tipikus életút lenne, ha van egyáltalán ilyen, hanem azért, mert azok az egyes értékek, amiket e felvillantott történetiszilánkok szereplői életük során magukénak vallanak és elérni igyekeznek (liberalizmus, egyenjogúság, asszimiláció, nemzet, karrier, objektivitás stb.), a polgárosodás történelmi idejében előtérbe kerülő és hangsúlyossá váló értékek.³

Ha a polgárosodást egyfajta „fejlődés”-ként jellemezzük különböző, valós és jelképes irányokba való elmozdulásokkal, azaz mobilitással, akkor ennek skáláján a szegény házaló zsidó sánta fiából

egyrészt egyetemi tanárrá és akadémikussá, másrészt vagyonos emberré váló Vámbéry jeles osztályzatot kapna. „Térbeli mobilitása” is mintaszerű, mert akkor költözik (egyébként Pozsonyból) végül Pestre, amikor rajta kívül több tízezer ezt teszik. Feltörekvésének biztosítására nevet változtat és református hitre tér, azaz asszimilálódik, mint sokan mások. A felkapaszkodás (mobilitás) számára egyedül szabad útjának a kulturális tőke felhalmozását tekinti, és ezt tudományos felfedezésekbe fekteti, ami akkortól, és azóta is, a par excellence tudományos cél, és a társadalmi, valamint szakmai számléltrán való előrelépés, mobilitás szinte egyetlen előzősávja. Felfedezéseit kalandos utazásai során teszi, mint korábban és korában is sokan mások. Nem tipikus, hogy sokkal sikeresebb, mint sokan mások, de ebben is van valami sajátosan jellemző: elsősorban és főként Angliában sikeres (anyagilag is), mert szakértője egy területnek, ami a brit koronát polgári-kapitalista, birodalmi és nagyhatalmi érdekeit figyelembe véve izgatta. Emellett vagy ezért, lankadatlan küzdelmeire és tudományos sikereire való tekintettel példaképként állították Angliában az ifjúság számára is, életének és kalandjainak saját kezű leírása (Vámbéry 1883) bekerült több angol iskola kötelező vagy ajánlott olvasmányai közé. Itthon, bár akadémikus, a hazai tudományosság egyes képviselői megvetik tudománytalannak tartott módszereiért, nézeteiért, „közönségsikeréért”, tudományon kívüli tevékenységéért.

A polgárosodáshoz hozzátartozik a polgári vagy civil tudományos intézmények létrehozása, illetve a meglévők átalakítása. Azok sajátosságai is hozzátesznek valamit polgárosodásunk képéhez. Akár jellemző is lehet, hogy Vámbéry már reformá-

tus hitre tért, és már az Akadémia tagja volt – elsősorban *Eötvös* és *Vörösmarty* ajánlására – akkor, amikor egyetemi tanári kinevezése előtt még mindig inkább zsidó származása és nem egyetemi végzettségének hiánya az akadály. Talán az is jellemző, hogy Goldziher, aki Vámbérynek szinte mindenben ellentéte, mert öntudatosan vallja és vállalja zsidó voltát, szaktudományos teljesítményéhez kétség sem férhet, nemzetközi tudományos körökben egyértelműen elismert személy, annyiban mégis párhuzama, hogy kulturális tökéjének tudományba investálását tartja kereskedőcsaládja lefelé csúszásából a felemelkedés számára nyitott útjának, és itthon szintén viszonylagos mellőzésnek lesz kitéve, csak más-ként, mint Vámbéry.

Polgárosodás az egyik elnevezése, aspektusa annak a strukturális, „makro-” társadalmi folyamatnak, amelyben „mikro-” társadalmi drámánk játszódik, de erre az időszakra és erre a folyamatra egyéb politikatörténeti és leíró kategóriák is forgalomban vannak, amik szerint pl. Vámbéry a reformkorban született, a forradalom és szabadságharc idején járt gimnáziumba, a Bach-korszakban, avagy a passzív rezisztencia idején házitánítóskodott, nem sokkal a kiegyezés előtt ment közép-ázsiai vándorútjaira, és tudományos-irodalmi tevékenységének java a Monarchia, a K und K világrend idejére, Magyarország viszonylag gyors modernizációjának, gazdasági konszolidációjának stádiumára esett.

A polgárosodás definíciójával még mindig adós vagyok, annak ellenére, hogy már többször is hivatkoztam rá. (Az a hagyományos kategóriák és kulturális jelentések sajátossága, hogy egészen addig nem keltenek zavart, míg meg nem próbáljuk pon-

tosan meghatározni és osztályozni őket.) A polgárosodás folyamatának mibenléte és jelentése szerteágazó tudományos viták és értekezések tárgya, ami egymástól eléggé eltérő nézeteket és munkahipotéziseket eredményezett (Századvég 1991. 2–3; *Replika* 1993. 11–12), de ezek inkább kölcsönösen kiegészítő, mintsem kizáró viszonyban vannak egymással.

Összegezve az azokban kifejtetteket, úgy tűnik, hogy ahol a polgárosodás fogalma egyáltalán gyökeret vert, ott a gazdasági modernizálódás, a „fejlettekhez” való felzárkózás és az annak keretét szolgáló racionalizált államszervezet megteremtése, valamint annak legitimációja és az ahhoz való hűség, lojalitás (a nemzet) egyszerre vagy legalábbis párhuzamosan való kialakítása (volt) a cél. A fejletlenek számára a „világosodó” piacon mutatott gazdasági teljesítőképesség és a katonai potenciál mértékeivel erősen súlyozott ’modernitás-paradigma’ elfogadása volt az egyetlen lehetőség a felzárkózásra. A versenyben rosszul teljesítők mindezt komoly komplexussal élték meg. „Gramsci a francia és az olasz fejlődés különbségének a lényegét (’fejlett’ és ’elmaradott’) abban jelölte meg, hogy míg az előbbieken a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulása lényegében a régi politikai és intézményes rendszerben ment végbe, és [annak] a modernizálása mintegy a folyamat megkoronázása, betetőzése volt, addig az elmaradottabb európai területeken (és ezt szinte feltétel nélkül vonatkozathatjuk Magyarországra is) a politikai és intézményes struktúra nem utolsósorban külső hatásokra történő modernizálása ment először végbe, és ebben az új struktúrában és az ebben testet öltő államhatalomnak kellett a gazdasági és a társadalmi mo-

dernizálás nem könnyű feladatát véghezvinni." (Ránki 1987: 613) A további állásfoglalások lényegesen árnyalták e képet. „Magyarország Európának abba a középső és keleti sávjába tartozik, ahol a modernizáció vagy más terminusokkal a kapitalizálódás, a társadalom polgári átalakulása másodlagosan és ellentmondásokkal, következetlenül valósult meg. Antropológusok ezt nevezik a fejlődés 'meghasadt' (split up) útjának.⁴ Gazdaságilag az ellentmondásosság abban nyilvánult meg, hogy a Nyugat-Európában már győztes ipari forradalom, a kialakult kapitalista termelési mód másodlagosan lendítette fejlődésbe ezeket az országokat, amelyek magas fejlettségű formákat tudtak készen importálni anélkül, hogy a megalapozó folyamatokkal elkészültek volna.”⁵ (Hofer 1975: 401)

A polgárosodás a korabeli értelmében inkább állampolgárosodást jelentett (Magyarországon hivatalosan és a jogi szóhasználatban is az 1848: V. és XXIII. tc. után), és jog- és nemzetállamosodást tűzött ki célul. (A liberalizmusnak csak ezeken a kereteken belül van játéktere.) A kapitalizmus kialakulása, a liberalizmus és a szabad verseny eszméjének és gyakorlatának térhódítása, az iparosodás, a nemzeteknek „képzelt közösségek” (Anderson 1983) megteremtése, a romantika, a „nemzeti” névben fogant eklektikák, a neoklasszicizmus és neobarokk, a szecesszió, a biedermeier, a tudományos modernizmus és a mindenre kiterjedő modernizáció kezdetei mind-mind, részben egymást átfedve, ugyanezre a korszakra vonatkoznak.

„Mint analitikus fogalom a polgárosodás magába sűríti számos társadalmi-kulturális folyamat hozadékát (civilizálódás, urbanizáció, individualizálódás), s ez teszi alkalmassá arra, hogy vele korten-

denciát jelölhessünk. Ugyanakkor leválaszthatók róla azok a leíró kategóriák, amelyek segítségével a jelenség egy-egy eleme empirikusan bemutatható. Itt már többféle eljárás alkalmazható, az urbanizáció vizsgálata például szükségessé teheti a kvantitatív megközelítést, ám a morális értékrend, a polgári mentalitás megértése másként, mint az új, narratív történetírói eszköztárral (történeti antropológia, mikrotörténet) el sem képzelhető." (Gyáni G. 1993 in Replika 11–12: 82)

Ehhez a felfogáshoz csatlakozva Vámbéry Ármin „mikroéletéből” és az ő életében szerepet játszott néhány egyéb személy néhány vonatkozásából kiindulva vetnék tekinteteket bizonyos „mezo-” és „makrofolyamatokra” és onnan vissza.

A CSELEKMÉNY RÖVID TARTALMA, SZÜZSÉ, ABSZTRAKT

Wamberger (később Vámbéry) Ármin keleti, a magyarság őseinek felderítésére indított magányos expedíciójának legfőbb támogatója báró Eötvös József, aki az 1839/40-es országgyűlésen a zsidók emancipációjával foglalkozó beszéddel hívta fel magára a figyelmet (beszédét 1841-ben a Budapesti Szemlében is megjelentette). Eötvös honszeretettől lángoló (és délibábos) magyar őstörténetet *Horvát Istvántól* tanult az egyetemen, akit később is szeretettel emlegetett. Az utazás mint megismerő tevékenység pártolása sem állhatott távol az egyébként is sokat utazó Eötvöstől, lévén támogatója, jó barátja és sógora a Közép- és Dél-Amerikát „felfedező” *Rosti* (sic!) *Pálnak*. Ez elég motivációnak tűnik, hogy támogassa a tehetséges zsidó Wamberger magyar őstörténeti érdekű keleti utazását.

Wamberger második, Anglián keresztül vezető közép-ázsiai útjáról már Vámbéryként tér haza. Itthon már korábban is akadémiai tag volt, hazatérése után egyetemi tanár lesz. Első tanítványa egy tönkrement székesfehérvári bőrkereskedő minden energiáját a tudománynak szentelő fia, Goldziher Ignác. Vámbéry és *Ballagi Mór* javaslatára Eötvös Goldziher külföldi tanulmányi ösztöndíjban részesíti, amivel Berlinben, Lipcsében és Leydenben tanul, hogy Magyarországra visszatérve egyetemi tanár legyen. Mire Goldziher hazaér, Eötvös meghal, elődje ígéreteit *Trefort Ágost* nem, vagy csak késve teljesíti, teljesítheti. (Érdekes ezeket az eseményeket nyomon követni Goldziher csak magának írott naplójában és Vámbéry eredendően is kiadásra szánt önéletrírásában.)

Már akadémikusként és egyetemi tanárként mindketten ajánlják Trefort Ágostnak (Eötvös sógorának, barátjának és utódjának) külföldi ösztöndíjra *Stein Aurélt* (Hirschler Imre, a kitűnő szemorvos és tekintélyes asszimiláns tehetséges unokaöccsét). Stein ezt elnyerve először Németországban, majd Angliában tanul, ahol alkalmazták is. A Magyar Tudományos Akadémián székfoglalóját magyar östörténetinek számító témából tartotta a fehér hunokról, könyvtárát és iratait szerény támogatás gyanánt az Akadémiának ajándékozta. Angol állampolgárként, angol lovagként és a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként hal meg utód nélkül Kabulban 1943-ban.

Vámbéry fia, *Rusztém*, miután jogot végzett és irodalmi hírnevet szerzett mint a „magyar Voltaire”, barátai közé számíthatta apjának 1890-es években volt titkárát, *Vázsonyi Vilmost*, aki megalapította a Nemzeti Demokrata Pártot (és Magyarország törté-

netének első zsidó származású minisztere lett 1917-ben), valamint *Jászi Oszkárt*, aki a Polgári Radikális Pártot hívta életre. Az érdekesség kedvéért megemlíthetjük, hogy ügyfelei közé tartozott *Rákosi Mátyás* is a „Rákosi-per” alkalmából. Vámbéry Rusztem a '30-as évek végén Anglián keresztül Amerikába emigrált.

Goldziher fia, *Károly*, matematikus lett, előbb gimnáziumi tanár, majd a Műszaki Egyetem oktatója.

Ötvös fia, *Loránd* fizikus lett, mindannyiunk számára ismert eredményekkel.

TÉZISEK, TE(KET)ÓRIÁK

A gazdasági és politikai liberalizmus nem más, mint az evolúció korai megfogalmazásának más körülményekre és aktorokra való adaptálása. Illetve maga a darwini elmélet nem más, mint egy korszakalkotó és korszakjelző mentalitás és kognitív konstrukció empírián bemutatható és verifikálható nézete. Az evolúció tanából sematizált nézet továbbegyszerűsítve abban áll, hogy küzdőtér az egész világ, és küzdő benne minden lelkes és élő lény⁶; nép és faj, elnyomó és elnyomott osztály, gyártó és termelő, férfi és nő, és bennük is küzd a felettes és az „alantas” én, hogy a korszak több „nagy elméletére” utaljunk, ami ugyanazt a mester-narratívát használja vezérfonalul. Az egyenlőség csak a küzdéshez való egyenlő jogban van, az egyenlőtlenség pedig az esélyekben, az alkalmasságban és az eredményekben. No és ahol győztes van, ott vesztesnek is kell lennie, a győzteseknek pedig mindig igazuk van; és az evolúció skáláján nem vagyunk egyformán fejlettek. De „a kevésbé fejlett-

nek használ is, ha legyőzik, mert úgy tud igazán szervesen fejlődni" stb.

A mentális modernizáció, vagy polgárosodás folyamatának egyik fontos útjelzője a 'küzdelem' fokozatos átértékelődése, elterjedése, általános interpretív sémává és értékelő, értékjelző kategóriává válása, annak a hitnek elterjedése révén, hogy van, amiért érdemes küzdeni, hogy addig elképzelhetetlennek tartott célok is elérhetők. A létezők nagy láncolatának eszméjét az egyedek szintjén felváltja a létért való küzdelem gondolata (struggle for life); a társulások, csoportok, struktúrák szintjén az uralomért való küzdelem tana (class struggle).

A küzdelem mint az értékszervező kategóriák, illetve a kulturális jelentések változása általában, nem hirtelen, határvonallal elkülöníthető korban vagy pillanatban bukkant fel, hanem hosszú története során fokozatosan jut érvényre, addig is mindig más és más kontextusban működve.

A feudális, rendi társadalomban a küzdelem elsősorban foglalkozás jellegű rendeltetés, és a magasabb társadalmi rétegek feladata kijelölt ellenségeik ellen; a papságnak a Gonosz ellen, a nemességnek a Birodalom vagy a Királyság ellenségei ellen. Az élet és a munka egyéb tevékenységei nem kontaminálódtak a küzdelem jelentéstartományával, sokkal inkább a tűréssel, szenvedéssel és kötelességteljesítéssel.

A küzdelem jelentésének az élet minden tevékenységére való metaforikus kiterjesztésével a nemesi előjogok demokratizálódtak. Ez egy olyan kompromisszumot hozott létre, amely kielégítette a „polgári munka” presztízsének és természetesen a munka végzője presztízsének emelésére való igyekezetet, ugyanakkor a nemzet felemeléséért vagy a

„tudatlanság sötétje” és a „természet vak erői” elleni küzdelem a nemesség nagy része számára is rangjához és társadalmi súlyához méltó feladatot jelenthetett.

A győztes küzdelmek bemutatása régóta a hősepika feladata, aminek újkori divatja a polgári romantikus nacionalizmushoz is kötődik, de egy ember (aki nem uralkodó) egész életének küzdelmek sorozataként való bemutatása egy nagy célért, vagy az érvényesülés, a siker, a karrier érdekében – polgári találmány. Az önéletírás tekintetében különösen az, és ezen a területen Vámbéry a *Küzdelmeim* (1905) avagy a *The Story of my Struggles I-II* (1904), még korábbról a *Vámbéry, his Life and Adventures written by himself* (Vámbéry, élete és kalandjai saját leírásában, 1883) című önéletírásával a műfajteremtők közé tartozik. (Hogy maga az élettapasztalat által „hitelesített” küzdelem hogyan válik kispolgárokat mobilizáló ideologikus tartalmak hordozójává, példának elég *Hitler Mein Kampf*-ja.) Vámbéry életrajza mindenesetre sikerkönyv, jó néhány, az ifjúság számára rövidített kiadása jelenik meg és fogy el, mivel számos tanintézményben az ajánlott olvasmányok között van – Angliában. A hazai kiadáshoz az eredetileg is külföldi megjelenítésre szánt könyvből a magyar arisztokráciára vonatkozó részeket ki kellett húzni.

Az önéletrajzok követésével két legyet üthetünk egy csapásra. Követhetjük az életutak kétségtelenül a polgárosodás korát jellemző és annak irányába mutató eseményeit, és követhetjük két különböző mentalitású egyénnek az önkép és a szerepek megformálására, az image-teremtésre szolgáló törekvéseit.

MÓDSZERTANI KÖZBEVETÉS

Innentől e tanulmány lényegében véve egymással kapcsolatban levőnek feltételezett idézetekből áll némi kommentárral, ami részemről tudatosan vállalt és vallott módszertani megoldás. A főként korabeli idézetek – intuícióval olvasva – többet árulnak el korukról, mint hosszas kommentárok. Lehetőséget adnak arra, hogy ki-ki az enyémnél bizonytalanság sok tekintetben gazdagabb ismeretanyagát a kapott képbe vetítse, és olyan gondolatátársítások jöjjenek létre, amit kis jóindulattal új ismereteknek tekinthetünk.

A TÖRTÉNET

Vámbéry Ármin maga sem volt egészen biztos benne, hogy mikor született, 1831-ben vagy 1832-ben. Amikor *Victoria királynő* Windsorbába hívatta, a protokoll szerint neki is be kellett jegyezni magát a hagyományos Birthday Book-ba, ahová is némi tétozódás után 1832. március 19-ét írt. Ő maga arra a relatív kronológiára hivatkozott, hogy József napkor, az apja halála előtt néhány hónappal született Szentgyörgyön⁷ (ma Svätý Jur, Szlovákia) egy ortodox zsidó közösségben, ahol abban az időben az anyakönyvezés, lévén még egyházi feladat, nem volt szokásban. Apja, *Wamberger (Sámuel?)*, a fiatal törvénytudománygyógyász és tudós rabbi pedig az 1830-as évek elejei kolerajárvány egyik áldozata lett.

A rendkívül energikus anyja és annak második, gazdaságilag sikertelen házassága egy dunaszerdahelyi kereskedővel meghatározóan hatottak a kis Wamberger sorsának további alakulására. Az anyja először önálló vendéglátást, kereskedést foly-

tatott. Házához vette lundenburgi fiatal barátnőjét, hogy több ideje legyen a vendéglőjére. „Özvegységének második esztendejére már annyira vitte, hogy pinczéje jó borral volt tele, az éléstára színültig gabonával és vendéglője a legnépszerűbbek egyike egész Szentgyörgy városában.” (Vámbéry 1905: 19) Aztán átköltöztek Dunaszerdahelyre, hogy második férje ott a saját emberei között talán jobban boldogul, de ez sem hozta meg a szerencsét. „A kocsmát be kellett csukni, mert fenntartására nem volt meg többé a mód és a kereset új neme váltotta föl a csaplárosságot: a pióczakereskedés, mely úgyszólván családi üzletága volt a dunaszerdahelyi Fleischmann családnak.” (Vámbéry 1905: 19)

Az anya meg volt győződve első, elhalt férje kiválóságáról, arról is, hogy e képességeket fia, Ármin örökölte, és csodálatosképpen arról is, hogy ezt az ortodox közösség viszonylagos zártságából kitörve kell és lehet bizonyítani. Vámbéry szerint ez az egyébként nem teljesen írástudó asszony doktort akart neveltetni belőle.

„Szerinte nekem kitűnőnek kellett lennem nem csupán zsidó, hanem keresztény tudományokban is. Mert akármilyen jámbor és istenfélő volt a lelke, úgy látszik, mégis eléggé jókor meggyőződött róla, hogy a thóra és a talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a paradicsom kapujához, de nemigen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön. És meggyőződött még arról is, hogy azok a kiválóságok, melyek szegény atyámat koldusbotra juttatták, nekem még kevésbé válhatnak javamra most, az idők megváltozott folyásában.” (Vámbéry 1905: 19)

„Már a XIX. sz. első felében, de főleg az 1840. évi 29-ik törvénycikk életbelépése óta mindinkább terjedt a zsidóság között a legkülönbözőbb iparágak művelése, amire a kézműves egyesületek nevelték a zsidó ifjúságot. [...]

A zsidók ipari törekvéseit nagyban elősegítette a kormánynak 1851. évi rendelete, mely szerint vallása, nemzetisége, születése és szüleinek állása miatt senki sem zárható ki a kereskedelem és ipar gyakorlásából.[...]

Az ipar mellett a földművelésre törekedtek a zsidók és az 1841-ben Pesten alakult egyesület nemcsak a nehéz kézművek, hanem a földművelés terjesztését is célul tűzte ki magának.[...]

A zsidó mint földműves, iparos és kereskedő munkájával hozzájárulhatott a hazai gazdasági fellendítéséhez, arra azonban még mindig nem gondolhatott, hogy közhivatalokban találjon munkakört. [...] A zsidó továbbra is az úgynevezett szabad pályákra volt utalva. Az orvosi pályán Dr Hirschler Ignác (mh 1891) és Dr Rózsai József (mh 1885) a magyar tudományos akadémia tagjaivá választottak. [...] Több akadály után az ügyvédi pálya is megnyílt. [...] Legszabadabb az írói pálya volt. [...] A hadseregben mindinkább növekszik a zsidó katonák száma és már 1850-ben a lakosság számaránya szerint állítanak a hitközségek katonákat.” (Groszmann 1917: 34–41)

„Az 1843-ban Pesten alakult magyarító egyesület és az ország minden vidékén keletkezett zsidó olvasóköri áldásos munkálkodása nyomán bevonult a magyar nyelv a családokba, az iskolákba és némely helyütt a templomba is. 1847-ben hangzott el Kossuth Lajos nyilatkozata, hogy bár másajku népek is oly hajlamot tanúsítanak a magyar nemzetiség előmozdítására tekintetében, mint a zsidók.

A szabadságharcot követő szomorú évtized azonban elfojtott minden nemzeti törekvést. [...] Míg az 1850. évi népszámlálásnál a somogyi zsidók mind magyar nemzetiségűeknek vallották magukat, a hatóság ezen bevallást nem fogadta el." (Groszmann 1917: 49)

„Istenfélő gyermek voltam, azt tartották rólam a községben. Inkább elpusztultam volna éhen, mintsem hogy egy falatot is vegyek a számba, mely nem rituális módon készült, hogy húst vagy tejes ételt ettem volna a szabályszerű hat órai idő betartása nélkül, vagy pedig – amitől az Isten óvjon – hogy rávettem volna szemem Isten legundokabb teremtményére, a disznóra. [...] Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképpen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, miképpen gondoztassék kívül és belül, hogyan érinkezzék a nőkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségével szemben, – az olyan vallás mélyen hat az ifjú lelki világára, lenyűgözi a serdülő, gyöngelényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gondolatát éppen úgy, mint a hogy évek múltán Törökország és Persia muszlimán ifjúságán is tapasztaltam. Ott is, mint itt, voltaképpen külsőségekben nyilatkozik meg a hit: szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda tehát, ha érettebb korban a zsidó fiú ép úgy mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit és szabadgondolkodó válik belőle. Két ily óriási ellentét összetalálkozásában könnyű magyarázatát lelteni e fordulatra." (Vámbéry 1905: 21–22)

Az idők megváltozott folyása természetesen Vámbéry utólagos értékelése, mint ahogy az egész

Küzdelseim című önéletírás is az, visszamenőleges magyarázata és indoklása a korábban törtéteknek, az önreklámhoz és image-teremtéshez oly jól értő szerző részéről. Ugyanakkor a leírt jelenetek valóságosságához sem fér kétség, csak a történet fonala, indoklásai, az elősorolás sorrendje nyilvánvalóan tendenciózus, és ennyiben rendkívül jellemző is. A zsidó-moszlím párhuzam később Godziherrel kapcsolatban bukkan fel, amit már ő maga is visszautasított, hogy azért tudta olyan mélyen megérteni az iszlámot, mert zsidó volta képesítette rá. (I. Simon 1982)

Lássuk, milyen volt a hely szelleme a reformkori Pozsonyban, ahol Vámbéry magasabb iskolai tanulmányait végezte.

„A bencések odavaló gimnáziumában akartam elvégezni a harmadik osztályt, s mikor a beiratkozásra jelentkeztem páter Pendl Alajosnál, az igazgatónál [...], ő vastagsága a következő megszólítással kegyeskedett megtisztelni: No Harschl, hát doktor akarsz lenni? Engem nagyon kevésbé boszszantott, hogy annak előtte Móselenek, most meg Harschlnak csúfoltak, de annál rosszabbul esett az ízelítője annak a bánásmódnak, mely rám nézett.” (Vámbéry 1905: 52–53)

Ebből levonván a következtetéseket inkább a protestánsokhoz közelített (és később kálvinista hitre tért).

„Mikor Máriavölgyben gyűjtött néhány forintnyi szerény keresetemmel visszatértem Pozsonyba, elhatároztam, hogy a hatodik diákosztályt nem a bencéseknél végzem többé, hanem a protestáns líceumban, mert az intézet tanárai előítélet nélkül való, művelt és humánusabb emberek hírében állottak, de azért is, mert torkig voltam már a fanatikus ba-

rátok örökös zaklatásával.” (Vámbéry 1905: 63–64)

A zsidók ellen megnyilvánuló ellenségeskedésnek nemcsak a bencés kollégium falai között, néhány öntelt katolikus pap részéről lehetett tanúja, hanem a márciusi forradalomhoz kapcsolódólag az utcán is. Ezt az irodalom később mint a pozsonyi véres húsvétot emlegeti.

„Mikor a szabadságharc első villámai megjelentek az égen, Pozsonyban bezárták az iskolákat, az előadás megszűnt. Üzlet és forgalom megszakadt és mindenki aggódva gondolt a kitörni készülő vihar következményeire. Hozzájárultak mindehhez a pozsonyi csőcselék által a zsidónegyedben rendezett zsidó-üldözés és fosztogatás borzalmi. Házaikat és raktárakat törtek fel a zavargók és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pinczékben. Az örjöngő részeg sokaság tombolva áradt szét a zsidó-utczában a Vödríczen és a Zukermandl táján. Sokáig visszhangzott még a környék az üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékelésétől [...]” (Vámbéry 1905: 61–62)

A szabadságharc elbukott, az eddigi élettapasztalatot nemcsak egy vesztes társadalmi mozgalom sokakra kiterjedően letargikus élménye gyarapítja, hanem a megtorlások élménye is.

„Különösen mély iszonyat fogott el, amikor láttam a pártütőnek bélyegzett magyar hazafiak napirendre kerülő kivégzéseit, melyeket a várhegy mögött lévő ugynevezett Eselsbergen [...] magam is végig néztem. Az egyik Mednyánszky bárónak, Lipótvár osztrák rabságba esett parancsnokának és hadsegédének Grubernek – Imrei Ferencz, az író édesatyjának – kivégzése volt. [...] Mikor láttam, hogy a kamarilla nyomorult pribékjei hogyan bának a vértanuk tetemével [...] a bosszú sajtószere

érzete ragadott meg, szitkokat szórtam a horvát katonákra és pórul járok, ha még jókor kereket nem oldok. A másik borzalom [...] Rázga Pál, a lutheránus lelkipásztor kivégzése volt [...]" (Vámbéry 1905: 62)

Még egy részlettel kiegészítve, a későbbi életpálya tulajdonképpen minden lényeges fordulatainak indítéka, motivációja együtt van. Ezt az élettörténet-elbeszélés poétikai szerkezete is így kívánná, akár tudatos ez a szerző részéről, akár csak a történetmondó hagyomány mélyre beivódott rutinja bukkan itt a felszínre.

"Pozsonyi diákkoromat szomorú kép zárja le 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hidon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéj-szinü daróczipőnyegjök kétfelé volt hajtva a térdök felett, hogy könnyebben járhassanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, de a tiszték is borjut vittek a hátukon. Mi fiuk – csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien – az út mellett néztük jöttüket s a lelkünk megtelt keserőséggel. Azt hiszem abban az órában szállt le szívemre az az olthatatlan gyűlölet, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár hosszú negyven esztendő óta." (Vámbéry 1905: 64)

Nem lehet semmilyen alapunk az egyéni motiváció ilyen rekonstrukciójának igazát kétségbe vonni, az azonban megjegyezhető, hogy nehéz lett volna oroszbarátnak lenni az angol publicisztikában, különösen ami a két birodalom ázsiai érdekütközéseire vonatkozik és különösen Vámbérynek, aki ebben a hosszú negyven esztendőben, és még tovább is a Brit Birodalom és a Foreign Office hathatós támoga-

tását élvezte. Ezzel azonban nem követett el semmi olyat, ami tényleg szeretett hazájának érdekeit valaha is sértette volna. Megvalósított, illetve mintegy megteremtett egy azóta is jellegzetes értelmiségi pályamodellt: Magyarországon, Budapesten lakni és tanítani és „nyugaton” eladni a „felfedezésekből” és a szakértelemből annyit, amennyit lehetséges.

Ehhez technikailag és társadalmilag néhány olyan intézmény és jelentés létrejöttére volt szükség, mint a szekularizált értelmiség, az „objektivitás” elképzelése mint imparcialitás és szakértelem, az erre törekvő nemzetközi tudományosság és kommunikációs rendszere, valamint mindezeknek a társadalmi munkamegosztás korabeli alapján értelmezett feladatai. (Daston 1992) Lehet ugyan, hogy ez a tudománytörténet illetékességi körébe tartozik, azonban a tudománytörténet a társadalomtörténet egy része, a tudománynak és történetének az azt „fogyasztó” társadalmak kontextusából kiragadva vajmi kevés értelme van, miként egy társadalom adott időmetszeti képe is felettebb csonka lenne tudománya nélkül.

Mindenesetre az ősök felkutatásának és hősiességük bizonyításának igénye nem a szigorúan vett tudományosságon belül jelentkezik, bár a tudomány természetesen föl vállalja a feladatot és alkalmazza rá filológiai, nyelvészeti stb. módszereit⁹, hanem egy rendkívül összetett folyamat során az úgynevezett társadalmi diskurzus részévé válik, mondjuk a nemzetállamok eszméje racionális és/vagy romantikus alapjainak kialakulása során és – mint ezt saját korunk eseményei mutatják – része ma is.

Ennek az eszmének az alapja a származás. A megoldandó feladat a nemesség valós leszármazás

szerinti legitimációja és a nemzet fiktív leszármazású közösségének összeegyeztetése, illetve az az intellektuális és jogi probléma, hogy hogyan nemesítsek meg konceptuálisan vagy emeljék be a származás spirituális sáncai mögé a nemzetet. Tehát, hogy hogyan lehetséges egy olyan fiktív leszármazást, vagyis származástudatot, sorsközösség-képzetet létrehozni, generálni, ami képzeletbeli homogenitást varázsol a túlságosan is valóságos heterogenitás helyére; értelmet és jelentést is adva ezzel az asszimilációnak. Itt kapott szerepet a XIX. századi liberális program. Emellett állott az ország vagy a birodalom kereteinek, határainak megőrzése (vagy bővítése) mint gazdasági és a „modern” racionális állam létrehozása (vagy kiterjesztése), mint politikai szükségesség (és érdek és igény).

Azt a vázlatos képet is hosszasan lehetne árnyalni, ami azt ábrázolná, hogy melyek a párhuzamok és a különbségek az ősök galériájának és a pedig-ré tiszteletének angol gyakorlata és az angol „polgárosodás”, valamint a nemesi öntudat és a közép-európai kisenemesi polgárosodás között.

„A történetíró Horváth Mihály (1841), majd Kőváry a szolgaság egy másik, nálunk is nagy múltú, közép-európaias legendáját, a fegyverrel meghódítottak szolgaságba süllyedését is bevonja elmélkedésébe: 'Kétségtelenül legjobban voltunk akkor, mikor Európába léptünkkel atyáink nem ismertek kiváltságos osztályokat, s egyedül meghódítottjaink veszték egyenlőségöket'. (Kőváry L. 1847: 197)

A felvilágosodás kétségbe vonta az erőszakos hódoltatás jogosultságát. Batthyány Alajos 'ad amicissimam aurem' azt mondja, hogy a kitüntetés, kiváltság hajdan a rabláshoz, gyilkoláshoz volt kötve,

a nemesség így a barbárság bizonyítéka. (Csaba Jenő 1917: 13) Ez is egy morális álláspont. Mégis a hódítási változat bizonyult polgárosíthatóbbnak. A 'polgár hős' hamar magára öltötte az elvetett harci mezt, s a következő, XIX–XX. század fordulójának birodalmi főbiájához is jobban illett a verzió. A nemesség honfoglalókkal azonosítóit Szabó István hosszasan sorolja Pálóczi Horváth Ádámtól (1819) Szekfü Gyuláig. (Szabó I. 1941: 73–80) [...] Itt most nem e koncepciók valóságtartalmát, hanem a társadalmi különbségek polgári felfogásra örökített formakészletét kutatjuk." (Tóth Zoltán 1991: 86–87)

A XIX. századnak és vonzáskörzetének nemzetbarkácsoló igyekezetében igen nagy súllyal szerepel a hősi múlt bizonyítása, hőseposzok keresése vagy szükség esetén költése.

Az 1830-as években *Horvát István*, a Széchényi Könyvtár őre, egyetemi tanár által tartott irodalomtörténeti előadások bevezetőjében a történelem még Ádámmal kezdődik, aki magyar volt. Az ő előadásait hallgatta Eötvös József, *Szalay László*, *Pauler Tivadar*, *Madách Imre*, *Vasváry Pál*, *Lónyay Menyhért*, *Andrássy Gyula* és mások.

„Mindenek előtt tudni kell, hogy az emberi nemzet története Móses próféta szerint a magyar nemzet történetével kezdődik. Móses tudniillik Aegyptusban neveltetett, Aegyptusban járt iskolába és a célja neki nem az volt, hogy a világ történeteit írja le, hanem az, hogy az egy Isten esméretét mozdítsa elő. Ezért kellett írni a teremtésről is, amiről azonban csak azt tudta, amit arról Aegyptusban hallott. Aegyptusban pedig akkor a magyarok laktak, Aegyptus akkor magyar ország volt. Aegyptus tudniillik az arabsoktól Maszarnak

neveztetik; a Szentírásban is sehol sem Aegyptus, hanem csak Maszar találtatik. Az Aegyptus szó későbbi és annyit tesz, mint Németország, a magyarok után tudniillik németek mentek Aegyptusba, kik Cofosznak (cufosznak) vagy némáknak neveztettek, mivel nekik más nemzetekkel nem volt szabad beszélni. A mai Abyssiniában annyi sok vas volt és van, hogy a föld színén lehet találni, azért a legrégebbi íróknál Vasországnak is neveztetik. Görögül ezt a tartományt Scythiának, lakosait pedig scytháknak vagy bissenusoknak nevezték és innen származik azután ezen név: Abyssinia, amely szónak első »a« betűje csak artikulus.” (Horvát é. n.: 29–30)

„A régi írók egy szájjal-lélekkel Aegyptomot mondják az emberi nemzet [!] és kultúrája bölcsőjének, ahol azon roppant piramisok, melyek schytaroszlopoknak vagy 'Columnae filiorum Sethi' neveztetnek: a dolgot kétségtelenné teszik. A Szentírásban sok magyar szavak találtatnak, az arabs írók pedig azt írják, hogy az első ember Ádámnak azért neveztetett, mert az Isten őt földből teremtette. Így Ádám annyit tesz, mint föld. Ámde az igazi neve mégis Gyula volt. A régi írók sokat írnak Vulkanusról és vulkanus annyit tesz, mint: tűz. De gyúl is annyit jelent.” (Horvát é. n.: 32)

„Ki egyszer hallá e tudós férfiút, ha tanítói széknél férfias szavával Árpád és a hét vezér dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állítását, kik a magyart a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré s fajunkat az erényes scythas a legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté; vagy továbbhaladva nyelvtani vizsgálatában, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb és messzebb nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozó-

nak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kételkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszerelem hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is s elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalait tekintjük is, sohasem hálálhatja meg a haza Horvát érdekeit. Nem volt tanítóink közt, kitől annyin tanulták volna a hazát szeretni." (Eötvös József emlékbeszéde Horvát István felett. In Ferenczi 1903: 16)

A származás és eredet által fölvetett véghetetlen sok kérdésre tudományos választ remélve 1857-ben a liberális főnemes, Eötvös József anyagi támogatást nyújt a nyelv jobb elsajátítása és a magyarok őseinek „felfedezése” végett török földrre készülő Vámbéry, illetve akkor még Wamberger Árminnak. A „felfedező” utazások amúgy is „modern”-nek és afféle nemzetközi kordivatnak számítottak¹⁰. Ebben a sajátos magyar színezetet az őskeresés, míg a nemzetközi élvonalat a gyarmatosítási célokat szolgáló földrajzi, etnográfiai „felfedezés” jelentette, bár e két különböző „fejlettségű” cél, mint ezt az angolok többször is oly ragyogóan bizonyították, nem összeegyeztethetetlen.

Wamberger/Vámbéry pozsonyi tanulmányainak befejeztére nem annyira von Haus, mint inkább von Stadt aus tud héberül, magyarul, szlovákul, németül, az akkori grammaticus oktatásnak hála latinul és valamelyest görögül, s a maga hasznára tanult franciául. Húszéves korára állítólag már a törököt is elsajátította.

„Szünidejét rendszeren arra használta fel, hogy útiköltség nélkül Bécsbe, Prágába vagy más hiresebb városba elgyalogolt. 1857-ben valósította meg végre azt a tervét, hogy tudományos kutatások céljából beutazhassa a Keletet. Eötvös József báró

anyagi támogatásával tehát eljutott Konstantinápolyig, a hol hosszabb ideig tartózkodott, hogy a törökök szokásaival, nyelvével és társadalmi sajátágaival megismerkedhessék. Püspöky emigráns látta el szállással és egy ifjú török fogadta fel franczia nyelvmesterének; így gondtalan élet mellett, bejutva az előkelő körökbe, könnyen megismerkedhetett a török viszonyokkal, kivált midőn Kmetty tábornok ajánlatára Husszein-Daim pasa házába vette, hogy fiát, Hasszán bejt nevelje. A pasa a Kuleli-összeesküvés részese lévén, V.[ámbéry] is belekeveredett ezen államellenes összeesküvésbe. Itt ismerkedett meg az összeesküvés fejével, Ahmed efendivel, a bagdadi mollával, a ki megengedte, hogy gyakran látogassa meg őt Nur Oszmanije kollegiumában, a hol V.[ámbéry], ki ezen idő alatt több keleti nyelvet sajátított el, igen sokat tanult, úgy hogy egészen keleti emberré alakult át. Hat évi konstantinápolyi tartózkodása alatt több tudományos munkát is írt és adott ki. Időközben Wamberger családi nevét Vámbéryre változtatta. 1860. okt. 9. a m. tudom. Akadémia levelező tagjának választotta.[...] 1860-ban a m. tudom. Akadémiának ajánlkozott, hogy beutazza a Keletnek eddig utazóktól kevésbé érintett vidékeit, hogy a magyar nép fajrokonait kikutassa. Az Akadémia 1000 forinttal támogatta ezen törekvését. Álsruhába dervisnek öltözött és mint Resid efendi 1863. márcz. 28. egy mekai karavánhoz csatlakozott; majd a Kaspi tengert elérvén, egy turkmén hajóra szállt és így jutott el Asurába, a turkmén táborokba. A khivai khán karavánjához csatlakozva 20 napig tette meg az utat a khivai sivatagon és 22 napig tartózkodott Bokharában. 1863. nov. 10. visszatért Heratból Teheránba. A persa sahnak már elárulhatta kilétét, ki őt dús

ajándékokkal és a naprenddel tüntette ki, hogy útját zavartalanul folytathatta Európa felé. Londonban, hova 1864. jún. 9. érkezett, ünnepelték a Royal Geographic Societyben, hol szabad előadást tartott angolul bokharai utjáról.” (Szinnyei 1891–1914: 817–818)

A „felfedezők” eme (kb. negyedik¹¹) nagy korszakában *David Livingstone* már nemzeti hős, de *Henry Morton Stanley* csak mitegy tíz évvel később (1874–7) vágja és gyilkolja keresztül magát Afrikán az ő állítólagos keresésére. Ebben az évben éppen a Nílus forrásának kérdése tartja lázban az angol művelt közönséget. (A kérdés megoldásában a magyar *Sass Flóra* férje, *Samuel Baker* is érdekelt volt.) A vitázók közül *Richard Burton*, aki – tévesen – azt állítja, hogy a Nílus a Tanganyika tóból ered, feletébb hasonló Vámbéryhez. Azt írják róla, hogy harminc körüli nyelven beszél, és úgy lett híres, hogy álöltözetben elzarándokolt a hitetlenek számára szigorúan tiltott Mekkába. Vitapartnere, *John Speke* inkább a kompetens kutató típusa, aki először 1858-ban, aztán, tanúkat is magával víve, 1860-ban érte el a Viktória tavat és bizonyította, hogy ott keresendő a Nílus forrása. Kettejük nyilvános vitája 1864-ben lett volna, de közvetlenül a vita előtt *Speke* balesetet szenvedett és meghalt. (Killingray 1973: 54)

A kalandos felfedezések és a kalandor utazók e korszakában Vámbéry utazása önmagában is elegendő indok lett volna, hogy hősnek kijáró tisztelettel fogadják Londonban, de neki a színes úti élményeknél több¹² is volt a tarsolyában, olyan információkkal tért vissza, melyek nagyon is érdekelték az angol politikai köröket. Hogy hogyan vette fel velük a kapcsolatot, ez egyelőre homályos, lehet, hogy

még Perzsiában, de az is lehet, hogy Londonban, *Duka Tivadar* segítségével. Mindenesetre Vámbéry jó viszonyba került a törökországi emigránsokkal, akikkel Duka levelezett. Duka éppen 1864-ben, kilencévi megbecsült bengáli orvosi szolgálat után tért vissza először Európába. (Stein [1913]1986: 396) 1853-ban, az akkor még friss diplomás orvosra pedig *Sir George Pollock* tábornagy, az 1848-as afgán lázadás során a brit birodalmi tekintély kabuli helyreállítója hívta fel a Kelet-indiai Társaság figyelmét; Pollock, aki biztosan bejáratos volt a Whitehallba.

Vámbéry angliai pályafutását így foglalja össze a találón A Windsori kastély dervise címet viselő modern angol életrajz:

„Turkesztán abban az időben feltérképezetlen terület volt. Nem sok hír érkezett onnan Európába. De Vámbéry személyesen járt ott, szemtől szembe találkozott a vad és kegyetlenségükről hírhedett helyi kánnokkal. Saját jól felfogott érdekében nyitva tartotta a szemét és a fülét, hogy kihallgassa a bazárokból és teázókban terjedő politikai pletykákat. Be tudott számolni az orosz hadihajók jelenlétéről az Oxuson (Amu-darja) és az akkor még önálló Khívai és Bokharai kánságot fenyegető orosz hadmozdulatokról éppúgy, mint a piactereken érzékelhető, a britek iránt érzett szimpátiáról vagy éppen antipátiáról. Angliának komoly érdekei fűződtek a közép-ázsiai kereskedelemhez, és az oroszok voltak a riválisaik.

1864-től, első londoni megjelenésétől fogva 1878-ig, az utolsó közép-ázsiai kánság cári uralom alá kerüléséig, amit egyébként Vámbéry jó előre megjósolt, ő volt ezen ügyek egyedüli orákuluma. De miután az orosz cári csapatok egyedülálló kegyetlenséggel »pacifikálták« a vidéket, végül is már

biztonságosabb lett az utazás arrafelé. Az 1880-as években már gáláns brit tisztek falkái (egyikük egyenesen a Charing Crossról) vágta neki lóháton felderíteni a távoli Perzsia és Afganisztán határvidékét.

Afganisztán létfontosságú szerepet játszott Brit-India sorsában, és a második afgán háború eredményeképpen egy angolbarát emírt kellett trónra ültetni. Vámbéryt küldték az ügy lebonyolítására... És az afgán határok mögött, Turkesztán kietlen pusztáin és kies településein ott lappangott a mindig jelenlévő és Brit-Indiát fenyegető cári birodalmi álom veszélye.

Vámbéry az 1880-as évek végére megalapozta tekintélyét, az angol nyugalmazott ezredesek javának stílusában írt és tartott előadásokat (ez az összehasonlítás hízelegne neki); például a *Times* is megszámlálhatatlan levelet közölt tőle. Az angol kormánykörök egyre inkább figyelembe vették nézeteit és véleményét a politikai ügyekkel kapcsolatban. Sohasem szűnt meg figyelmeztetéseit hangoztatni, politikai érdeklődése pedig fogadott hazájának a Brit Birodalomnak és vélt vagy valós érdekeinek szenvedélyes védőjévé avatta. Nem ő volt az egyetlen, aki Brit-Indiára nézve fenyegetőnek ítélte meg az orosz cári csapatok állandó dél felé nyomulását Turkesztán mélyében.

Egyedülálló személyes kapcsolatait keleti uralkodókkal, mint Abdul Hamiddal vagy a perzsa sahkal, nagy nyelvtudása, amely lehetővé tette neki, hogy orosz, török, perzsa és arab újságokat olvasson, valamint rendkívül kiterjedt keleti kapcsolathálózata mind-mind az információk értékes forrásává avatták őt a Whitehall számára. 1889-ben a brit hadiflotta megjelent a Boszporuszon mint »meg-

előző intézkedés« – szinte bizonyosra vehető, hogy Vámbéry tanácsa húzódik meg e lépés mögött.

Értékét a legnagyobb mértékben elismerte az angliai fehér ház, bár azzal a mániájával, hogy minden bokorban orosz kémeket gyanított, néha meg-rökönnyödést keltett a hatalom folyosóin, de élete végéig megmaradt az információk hasznos forrásának.

Hírneve akkor érte el a csúcspontot, amikor VII. Edward barátja lett, meghívást nyert Sandringham-ba, udvari körökben forgott, vendégeskedett a windsori kastélyban és hetvenedik születésnapja alkalmából a Viktória Rend Parancsnoka kitüntetést is megkapta.” (Alder-Dalby 1979: 9–10)

Az alábbiakban egy korabeli bemutatás következik a magyar sajtó stílusát is mutató 1886-os *Budapesti Társaság* című almanachból. Egyebek mellett az is figyelemre méltó, hogy mit talál dicséretesnek és hogy hogyan dicsér:

„Vámbéry Ármin merész utazó, önkéntes közép-ázsiai diplomata, kit hódolattal keres föl Budapesten ellenfele Ignatieff, és a kit, ha Angliába megy, negyven város színe-java fogad egetverő riadalommal már az indóháznál. Megcsókolja őt – azt mondják – nyilvánosan, nemzeti hálából a walesi herceg és tán kevésbé nyilvánosan, nemzeti lelkesedésből egy sereg ifjú lady.

Szónokol az angoloknak angol nyelven, miként Kossuthon kívül idegen még nem szónokolt soha: és néhány hét múlva megbukik a parlamentben Gladstone. Nemcsak a magyar ember olvassa ezt felőle a hírlapokból könnytelten szemekkel, de olvassa az egész világ. Nincs magyar, Jókaitól eltekintve, a kinek nevét oly gyakran emlegetné, még pedig a magasztalás hangján e földteke sajtója, mint

Vámbéryét. A koppenhágai czukrászdában szint-oly biztosan olvashat róla az ember az év bármely szakában, mint a calcuttai vendéglőben vagy a madridi kávéházakban. [...]

Bámulatraméltó nyelvtelenség. Nincs olyan született török, a ki úgy értené, beszélne, írná e nehéz nyelvet, mint ő. Isméri pedig e nyelvnek valamennyi dialektusát. A csagatáj török nyelvre nézve még azon német orientalisták is elsőrendű tekintélynek ismerik már el, a kik csak mosolyogtak akkor, midőn csak könnyebb természetű, de azért nem kevésbé fontos utazási művei megjelentek. Pompásan ért ő a persához, tatárhoz, mongolhoz, arabhoz egyaránt; a nyugat-európai nyelveket szintoly folyékonnyan beszéli, mint saját anyanyelvét. Sőt, ámbár e téren autodidakta, ért ő görögül és latinul oly jól, mint akár a Duc de Rousillon.

De Vámbéry nem csak ritka nyelvtudós és polyglott: eszes ember is ő meg okos is – mint a tudósok közül csak kevesen. Pár évvel ezelőtt angol nyelven adta ki Londonban Fischer Unwinnél az önéletrírását. Csudálkozva olvassák e könyvből a legkülönbözőbb foku értelmek az ő rendkívüli kalandjait, a melyeket Közép-Ázsiában átélt és a melyeket az európai tudomány számára annyi szép sikerrel volt már is képes értékesíteni: és a bámulat e merész utazónk irányában bizonyára még fokozódnék innen is, meg túl is a csatornán, ha ezen önéletrírásában nem lett volna annyira tartózkodó az ő ifjúsági tanéveinek kidomborításában. *Mentől sanyarúbb helyzettel kell küzdenie a lángelmének éppen azon években, a melyekben a létharczot kell vivnia magáért a szellemi képzés tanfolyamaiért: annál nagyobb dicsőségére válik, ha oly magasra birt emelkedni nehéz életküzdemei daczára, rendes egyete-*

mi tanfolyam nélkül is, tisztán csak saját nagy tehetségének önfeláldozólag hangyaszorgalmu fölhasználása, egy kimondhatatlanul érdekfeszítő önképzés által, mint ő. Erősen hiszem, hogy világhírű jelesünk merő szerénységből tartózkodott ennek színezettebb rajzától, pedig ezen szerénységnek az árát utóvégre is a paedagogia fizeti meg: elveszti a kilátását egy fénytelt önképzési példára, a melyet pedig semmi más modern nyelvtudós pályafutása nem szolgáltatathatott volna be oly szingazdag mozzanatokkal, mint a szentgyörgyi gymnasium éber, igyekvő tanonczából a mindenható Resid basa titkárjává, majd világhírű utazóvá és az ázsiai politikát egyéni tekintélyével befolyásoló magyar tudóssá fölemelkedő Vámbéryé.

Vannak, kik meg a fölött a fejezete fölött ütköznek meg azon önéletírásnak, a melyben világhírű utazónk elmondja, hogy kikkel szokott ő Európában társalkodni. Császárokat, királyokat, hercegeket, minisztereket, diplomatakat említ föl első sorban, majd érinti a 'Nemzeti Casino' mágnásait is, mint a kiknek körében szívesen szokott láttatni. Nem említi [...] meg egyenként egyéb ismerőseit, barátait [...].

Vámbéry Ármin hű fia hazájának, és ez egyik legszebb vonása. Lehetett volna török basa, nagy hivatalt kaphatott volna Indiában. Nem kellett neki. Beéri azzal, hogy budapesti egyetemi tanár és magyar." (Budapesti Társaság 1886: 306–309, az én kiemeléseim L. P.)

Budapesti tanárként, aki Eötvös ajánlására lett, első tanítványa egy rendkívüli, azaz még érettségi nélküli egyetemi hallgató, Golziher Ignác lett. „Ősei spanyolországi zsidó menekültek. A magyar ág megalapítója, Goldziher Mózes 1730-ban vándorolt Hamburgból Köpcsénybe (a Wieseburgi Kittsee-

be). Dédunokája, Goldziher Vitus települt át fiával, Adolffal, Goldziher Ignác apjával Székesfehérvárra. Goldziher Adolf bőrkereskedő 1865-ig élt Székesfehérváron" (Simon 1982: 338)

„Goldziher Mózes 1735-ben költözött Köpcsénybe. Adolf, Ignác atyja itt született, de 1842-ben Székesfehérvárot¹³ telepedett meg. Felesége a rajkai Berger család leszármazottja. Házasságukból született fiuk 1850. június 22-én. A kereskedő apa szinte kegyetlen komorsággal neveli gyermekét. Nyilván ki nem elégített tudományos vágyait benne szerette volna megvalósítva látni.” (Scheiber: Előszó. In Goldziher 1984: 7)

„Életem végéig mindig elkomorodom majd, ha az utolsó időre emlékezem, amelyet szüleimmel Székesfehérváron töltöttem. Atyám üzleti ügyei szemlátomást rosszabbodtak. Ő a régi kereskedőiskolában nőtt fel és a városunkban egy ideje letelepedett konkurens új stílusával nem tudott lépést tartani. Több ezer forintos áruhitelt adott az iparosoknak, ám azok most a konkurens cégekhez pártoltak és vonakodtak tartozásukat megfizetni. [...] A tartozások kiegyenlítéséről hallani sem akartak a becstelen barbárok.[...]

1865 szeptemberében minden holminkkal együtt az akkoriban már mintegy 600 kötetet kitevő könyvtáramat is összecsomagolták és az Iskola utca 44-ik számú ház tágas szobáiból, ahol én a napvilágot megláttam [...] beköltöztünk annak a háznak néhány sötét szobájába, amelynek helyén ma a Hazai Takarékpénztár büszke palotája magaslik. (Goldziher 1984: 30–31)

„Vámbéry, dervisútjáról hazatérve, éppen ekkor lett lektor az egyetemen. Ekkor jelent meg első műve, nagy reklámhadjárat közepette. Az újságok ál-

mot és valóságot harsonáztak róla. A főváros falain könyvét dicsőítő nagy plakátok jelentek meg, közepe a nemes, zsidó dervis képével. Az én szememben nem volt nála nagyobb ember. Elhatároztam hát, hogy ez óriás lábaihoz ülök. Én voltam az első hallgató, aki előadásaira jelentkezett. [...] A professzor különös gonddal foglalkozott velem, csaknem naponta oktatott magánlakásán. Beavatott szűkebb irodalmi tevékenységébe, mint másolót és németről magyarra fordítót foglalkoztatott [...] Később rájöttem, hogy teljesen hibás tárgyi ismereteket kaptam, az elsajátított történelemtudás már-már káros dilettantizmushoz vezetett. [...] Nyelvtani, mondattani jelenségeket figyelmen kívül hagytunk és a török nyelv szintaktikai nehézségeit nem annyira elméleti iskolázottsággal, mint inkább ösztönösen fejtegettük. Eközben V.[ámbéry] szüntelenül, felháborító általánosítással szidta a 'német tudósokat', megsemmisítő ítéletét ellenőriznem nem volt mód. A serény munka öndicséret, hivalkodás és saját teljesítményének túlértékelése közben folyt. Naponta hallhattam, hogy a dervisutazás a tudományos turizmus legnagyobbja volt, s hogy tanárom a legnagyobb orientalista a világon. Magam is szilárdan hittem ezt. [...] Személyes érdeklődéssel figyelte szorgalmamat, és odaadással kísérte fejlődésemet az általa vezetett tanulmányokban. Gonosz lélek volnék, ha valaha is elfelejteném ezt, vagy letagadnám, hogy Vámbérynek köszönhetem őszinte vonzódásomat a keleti tanulmányokhoz. De még valamit ki kell emelnem. Tanárom szeltembenhosszában dicsekedett az én teljesítményemmel is. [...] 1867-ben Vámbéry az én Pečewi-fordításaimmal jelent meg az Akadémia felolvasó asztalánál, és olyan dicshimnusszal kezdte, hogy magam a kö-

zönség soraiban ülve, pirulni kényszerültem, és minden tisztos tudós bizonyára ellenszenvet érzett. Vámbéry ellenségei – s ilyen sok akadt a komoly magyar nyelvtudósok közt (Hunfalvy, Budenz és mások) – átvitték rám ellenséges érzelmeiket: én lettem a nagy »szélhámós« házi diákja. Sokan tartották őt annak: a szélhámosság és tudománytalan nyelvmesterség képviselőjének. Ezt a bizalmatlanságot még erősítette azon körök elismerése, amelyekben V.[ámbéry] népszerű volt. Ezek kiváltképpen kálvinisták voltak, akiknek egyházához a zsidó derivis csatlakozott. Ebbe a körbe kerültem én is. Török Pál püspök, egy igazi református jellem, szimpátiájával fordult felém. Jóindulatot tanúsított irántam Gönczy Pál, akkoriban gimnáziumi igazgató, később miniszteri tanácsos és államtitkár, valamint a református gimnázium teljes tanári kara. Közlebbi kapcsolatba kerültem Ballagi Mórral, aki protektori védőszárnyai alá vett. Ballagi azzal a dicséretes törekvéssel vált ki, hogy erejéhez mérten támogatott minden zsidó tehetséget. Ezzel ellensúlyozta elszakadását a zsidóságtól.” (Goldziher 1984: 33–36)

„Midőn Simonyi Zsigmond új alapokon adott ki magyar nyelvtant, találtatott chauvinista, a ki nem bírta ezt neki megbocsátani. »Mit, hát mind oly emberek tanítsanak meg bennünket valódi helyes magyarságra, a kik nem születtek tősgyökeres magyaroknak? Hunfalvy Pál, Budenz József, Ballagi Mór, Szarvas Gábor: Ezek az emberek akarnak bennünket magyarul tanítani? Hunfalvy Pál szepesi német, Budenz József hessen-casseli, Ballagi Mór született izraelita, a ki csak később tanulta meg nyelvünket, Szarvas Gábor szintén idegen származású; most még csak az kellett, hogy Steiner úr megmagyarosítsa nevét Simonyira, miként megmagyarosította

Hunsdorfer Hunfalvyra és Bloch Ballagira, hogy vihesse a nagy szót a mi szüzsies magyar nyelvkincsünk megreformálásában. Ők, a kik nem is magyarnak születtek, ők akarnak bennünket, tősgyökeres, Ázsiából bejött primae occupationis Árpád ivadékokat arra oktatni, hogy hát tulajdonkép mit is kíván a magyar nyelv géniusza.«

Igy sopánkodott nem egy chauvinistánk, midőn Simonyi Zsigmond a maga rendszeres magyar nyelvtanával föllépett. A higgadt szakértelmiség azonban másképp ítél. Az Ázsiából, vagy legalább Árpáddal bejött primae occupationis magyar családok ivadécai nemes önérzettel tekinthetnek ugyan mindenben vissza származásukra, őseik érdemeire, de ők egymagukban egy valóban modern magyar culturát aligha lennének képesek fönntartani. Az idegen elemek hozzáfordulása, magyarrá rokonulása tette a századok folytában lehetővé nemzeti közművelődésünknek jelen fokára való kifejlődését, és a hazafiság tiltja még csak elméletben is különválasztani a magyarság történeti magjától azon elemeket, a melyek magukat testtel, lélekkel magyarnak érzik, vallják, sőt a melyek a magyar nemzet szellemvilágának előbbrevitelén fáradoznak. Objectiv tudományos kritika hivatása egyedül kimutatni netáni tudományos tévedéseiket: de subjectiv támadások tárgyává tenni azok személyét, a kik csak legujabban olvadhattak bele nemzettestünkbe, nem lenne méltányos, nem emberies, de nem is hazafias.” (Budapesti Társaság 1886:281–2)

„Miután a XVIII. századi Magyarország kimaradt a Habsburg Birodalom német, illetve cseh nyelvű tartományait átfogó polgárosodási folyamatból, az állami intézmények kifejlődése és a szükséglet megelőzték a polgári értelmiség képződését. Az értelmiség 'hiánycikk' volt már az 1867-es kiegyezést

megelőzően is. Mikor pedig 1867 után kibontakozott a modern kapitalista Magyarország rohamos fejlődése, nagy távlatok nyíltak az értelmiségi, kormánytisztviselői pályára törekvők előtt.

A gyors fejlődést volt hivatva támogatni a kor nemzeti-liberális szelleme. Mindenki magyar volt, aki magyarnak vallotta magát, és az értelmiségi pályára vagy közzszolgálatra lépőknél nem volt akadály a szláv, román vagy zsidó származás. Az irántuk megnyilvánuló ellenszenvet a liberális Tiszára anakronizmusként utasította el." (Hajdu 1980: 26)

„Úgy véljük, hogy a dualizmus időszakának egészében az értelmiségi pályákra kerültek között 40-50 % között volt az asszimilánsok tényleges aránya, és többségük esetében az asszimiláció folyamata a századelő évtizedeire a befejező fázisba jutott. Döntő többségük a zsidó és német városi polgári családokból került ki, de jelentős – mintegy harmados – arányt képviseltek közöttük összességükben a szlovák, román és szerb asszimilánsok is. [...]

Hanák Péter bizonyította forrásokra alapozottnan, hogy a különböző származású értelmiségiek eloszlása a tisztviselő-értelmiségi foglalkozási csoportok között rendkívül polarizált volt; míg a köztisztviselői pályán levők jellegadó zömét a nemesi, ill. birtokosi származásúak adták, a magántisztviselők és a szabad foglalkozásúak között hasonló súllyal szerepeltek a zsidó polgárságból származók, a többi helyet pedig a mind felekezeti, mind nemzetiségi, mind pedig társadalmi tradíciók szempontjából rendkívül heterogén közép- és kispolgári származásúak foglalták el." (Mazsu 1988: 35)

„Ha az érzelmi, pszichikai tényezőket nézzük, a karaktert; ezek magyarázhatnák esetleg, miért

árasztotta el az új zsidó értelmiség a múlt század 70-es, 80-as éveiben a magyar egyetemeket, majd ezt követően az orvosi, ügyvédi, mérnöki pályát, de éppen nem adnának magyarázatot arra, miért fogadta be őket oly készségesen a liberális kormányzat és a tőle függő sajtó, egyetem stb., nem törődve a konzervatív, nacionalista érzelmű 'történelmi osztály' ellenkezésével.

Kétségtelenül azért, mert szükség volt rájuk. A zsidó (és a német) gyors asszimilációja valóságos hatása mellett, mely főleg a városokban volt döntő, 'javította' a nemzetiségi statisztikát, segítségével lehetett kimutatni a magyarság minimális többségét a századforduló után. Ennél is fontosabb, hogy a gyorsan kapitalizálódó, modernizálódó Magyarországon nemcsak mérnökökben, de orvosban, ügyvédben, állatorvosban is hiány volt. A gyenge magyar polgárság, a hátrányos helyzetben lévő szláv, román felsőbb rétegek csak lassan fordultak a modern pályák felé, a magyar dzsentri pedig a szabad pályákkal szemben inkább a közhivatalt részesítette előnyben. [...] 1867-ben az egyetemi hallgatók között 10%, 1883-ban 27%, 1903-ban 30 % a zsidó vallású." (Hajdu 1980: 26)

Vissza kell lépnünk egy kicsit időben, hogy Goldziher életének eseményeivel kapcsolódhassunk e társadalmi történésekhez.

„Ez időre esett századunk egyik legjelentősebb világeseménye, 1867. A magyar alkotmányosság helyreállítása.¹⁴ Ez nem maradt hatástalan életem további alakulására. Eötvös József [...] magyar közoktatásügyi miniszter javaslatot kért az egyetemtől olyan hallgatókra, akiket egyetemi tanárokká magasabb szinten képzendő, utazási ösztöndíjjal külföldi egyetemekre küldjön. Vámbéry és Ballagi, akik

vele kapcsolatban álltak, olyan dicsérőleg szóltak felőlem előtte, hogy felszólított, mutatkozzam be. 1868 áprilisának egyik délutánján megjelentem e jeles ember fogadószobájában, ahonnan lélekben olyan gazdagon távoztam, hogy az megaláztatásom napjaiban mindig vigasz és enyhülés forrása volt. [...] Arról biztosította protektoraimat, hogy utazási ösztöndíjjal Németországba küld, célul tűzvéni a tervbe vett sémi irodalmi tanszék professzorává képeztetésemet. [...] Ennek pro forma meg kell várnia a kari tanács átíratát, amely engem külföldre kiküldetésre javasol. A javaslat akkor a rektori hivatalban hevert. A rektori méltóságot abban az évben egy korlátolt, buta pap, a pedagógia professzora, Roder Lajos kanonok viselte, ki az új magyar állam keresztény szellemének sérelmét látta abban, ha egy zsidó fiúnak adnak állami ösztöndíjat oly céllal, hogy utóbb egyetemi tanárságot kapjon. [...] Roder kifejtette abbéli nézetét, hogy nincs ellenvetése, ha a zsidó alapból kapok ösztöndíjat, és nyíltan megmondta, hogy nála nincs sürgetnivalóm. Szerény ellenvetésemre keresztényi szeretettel hátat fordított nekem a következő dühös szavakkal: 'Azt hiszi, rabbinussal van dolga?' Ezzel faképnél hagyott rektori hivatalának írnokai közt, és én csak arra a történelmi tényre tehettem megjegyzést, hogy Eötvös idejében az egyetem vezetése egy ilyen buta pap kezébe került. [...] Nagy merészen levélben fordultam a Karlsbadban időző miniszterhez [...]. E levél feladása után néhány nappal magához kért a minisztériumba Mészáros osztályvezető és közölte velem, hogy ösztöndíjamat folyósították" (Goldziher 1984: 43–45)

„Az 1870-es év meghozta a doktori címet. Hozzá kell azonban tennem, hogy ez a cím igazi örö-

met még a 'mézeshetek' idején sem jelentett. [...] Budáról azonban sürgették habilitációmát. Nehéz szívvel adtam be a karra pályázatomat a szemeszter végén. Hamarosan tapasztalnom kellett, hogy a testület, amelyre egész jövőmet alapoztam, milyen rosszindulattal várt. Én lettem volna a fakultás első zsidó docense. A zsidófalókat ez heves tiltakozásra indította. Mások – élükön az akkor még docens Budenzcel –, akik Vámbéry tanítványában szélhámost sejtettek, az ellen tiltakoztak, hogy egy gyereknek legyenek kollégái. Ezzel a tiltakozással párhuzamosan jelent meg egy kaján sajtóhír, amelyet Hunfalvy szócsove, Lindner fogalmazott meg egy dolgozatomról, melyet Vámbéry ösztönzésére nyújtottam be az Akadémiához. Az öreg Ballagi olvasta fel és osztoznia kellett velem az újságírók gúnyolódásában. Habilitációm ügye vitára indította a 'Pesti Napló'-ban Budenzet és Eötvös bizalmasát, Molnár Aladárt. Molnár – Eötvös megbízásából – az én ügyemet használta fel az egyetemi uralkodó állapotok elleni éles támadásra. A kar elhatározta, hogy habilitációs kérvényemmel nem foglalkozik addig, míg haza nem érek tanulmányutamról. [...]

A habilitációmmal kapcsolatos nehézségek és akadályok családomat is gondolkodóba ejtették. Atyám már a kezdet kezdetén aggódó kételyének adott kifejezést, hogy a nekem kijelölt úton mint zsidó szilárd pozíciót teremthetek magamnak. Állandóan attól rettegett, hogy az a hitvány Vámbéry egyszer még a keresztelőmedencéig szorít, s hogy a professzori katedra elnyerésének hallgatólagos feltétele a zsidóság elhagyása lesz. [...] Úgy véltem, hogy olyan pártfogónak, mint Eötvös, kiönthetem a szívem. [...] 'Ha a kar nem fogadja el önt, én fogom docenssé kinevezni.' Összeszedtem bátorságomat

és megjegyeztem, hogy ilyen kényszer egyszer s mindenkorra a legferdebb helyzetbe hozna a karon, és még azt is hozzátettem, hogy családom és magam is súlyos aggodalmak közepette élünk, nem kergetek-e álmokat, hogy mint zsidó valaha is egyetemi tanár lehetek. [...] Állva, egyik lábát az előtte levő karosszékre támasztva hallgatott végig. Ekkor mintha kígyó marta volna meg, gyorsan előrelépett és keserű szemrehányásokat tett: Nem tudjuk-e, hogy szabad országban élünk, ahol minden polgár azonos jogokat élvez? Mi zsidók mindenáron azt akarjuk hinni, hogy a középkorban élünk. Vajon azt gondolom-e, hogy ő az ország pénzét haszontalanul, egyéni kedvtelésekre, a magyarországi tudósnevelés jövőbeli haszna nélkül, az ablakon kihajigálja? [...] 'Legyen nyugodt, mondja meg szüleinek, hogy teljes joggal bízhatnak az ön jövőjében.' Ezzel búcsúztam el tőle. Ekkor láttam utoljára a jó és nemes embert." (Goldziher 1984: 58–63)

Eötvös 1871. február 2-án meghalt, Goldziher egy évvel később tért haza végleg tanulmányútvjáról. Leírása a Budán és Pesten uralkodó szellemi közállapotokról rá jellemzően túlságosan is kritikus, de a korszakra nézve forrásértékű.

„A pesti tudományos állapotok sekélyessége nagyon lehangolólag hatott az elmúlt négy év gazdag szellemi élete után. A társadalmi körnek sem volt olyan eleme, amelyhez csatlakozhattam volna. A klikkrendszer virágzott. Az uralkodó körökkel szemben akkoriban lépett fel a modernek gárdája, a buzgó törtetőké, akik abból a negatív tényből táplálkoztak, hogy az öregek tökfejek. A gazdasági vaskalapossággal és a kedélyes tudatlansággal az »európai« eszméket állították szembe, ám gyakran ugyanolyan kihívó, de kevésbé komoly tudatlanság-

gal. Ennek az egyesülésnek egyetlen valóban erős tagja Kármán [Mór 1843–1915] volt, valóságos feje Heinrich Gusztáv, egy üresfejű, tudatlan, de ravasz, minden aljasságra képes sváb. Hatalmát a 'Pester Lloyd'-nak köszönhette, amelynek oktatási és irodalmi munkatársa volt. [...] 1872 elején Eötvös székében a Pauler-féle uralmat felváltotta Trefort, ez a konfúzus ún. európai, aki azt képzelte, hogy folyóiratcikkekből kiolvasott tudással meg tudja reformálni Magyarország szellemi életét.¹⁵ Valójában azonban csak nagyszájú felületességet és az üres szemérmertlenséget támogatta. [...] Erősebben gyökerezett a jelenben egy másik klikk: a Pulszky-féle. A fiatalokból álló társaság a lelki rokon ifjú titánoké volt. A Pulszky-féle – mégpedig az öreg Ferencé, aki akkoriban krózus volt, és fiáé, a kis Pulszkinak nevezett Ágostoné – óriási protekciót jelentett kegyeltjeinek. Ebben a család kénye-kedve szerint méltókat és méltatlanokat is részeltetett. Minden karrierre vágyó ifjú számára óriási jelentőségű volt e család kegyeinek megszerzése. Az egyetemj profeszori székekben többnyire Pulszky emberei ültek. [...] Az idősebb P. abban az időben az őszi és téli szezonban minden szombaton estélyt adott, amelyen összejött tudományunk és irodalmunk minden notabilitása, s ahova meghívtak ifjú tudósokat és irodalmárokat is. Külföldről való visszaérkezésem után én is kaptam meghívást [...]. Egy ilyen estélyen mutattak be Trefortnak. [...] E körben népszerű voltam, de nem voltam alkalmas arra, hogy az 'idők lovagjainak' kegyébe férközzem. Ezért hidegen bántak velem, bár mindenütt dicsértek és elismertek. Valódi támaszom nem volt tehát a magyar glóbuszon uralkodó hatalmasságok között. Erősnek érztem magam elhunyt pártfogómhoz főződő kapcso-

latom révén. Mivel az új miniszter az ő sógora volt, feltételezhettem, hogy átveszi sógora örökségét. Ő azonban csak saját álságai tárházát övta. [...] 1873 tavaszán úgy látszott, hogy az új kultuszminiszter újból felveti egy, az egyetem mellett működő keleti akadémia alapítását. Legalábbis Vámbéry sokat fecsegett tárgyalásairól Tr.-tal e kérdésben. Ő már ez új iskola igazgatójának szolgálati lakásáról és fényes mellékjövedelméről álmodozott. [...] Nem sokkal ezután Trefort hívatott és közölte velem, hogy esetleg kiküldetést kapok Szíriába és Egyiptomba, hogy ez országok hétköznapi nyelvét elsajátítsam és megtanuljam a konzulátusokon az arab hivatali stílust. Júniusban megkaptam a kiküldetést [...].” (Goldziher 1984: 69–72)

Goldziher e kiküldetésén kerül lélekben igazán közel az iszlámhoz. „Noha hivatalosan azért küldtek, hogy egy Vámbéry-féle társalgó géppé képezem magam, nem volt számomra eléggé fontos feladat egy ilyen játék. [...] Mélyen beleéltem magam ezekben a hetekben a mohamedánok szellemébe, végül arra a meggyőződésre jutottam, hogy magam is mohamedán vagyok, s hogy ez az egyetlen vallás, amely hivatalos doktrínáiban és formájában a gondolkodó agyakat kielégítheti. Az volt a vágyam, hogy a zsidóságot hasonló ésszerű fokra emeljem. Tapasztalatom szerint az iszlám az egyetlen vallás, amelyben a babonát és a pogány maradványokat nem a racionalizmussal, hanem az ortodox tanokkal számúzik.” (Goldziher 1984: 76, 80–81) A Damaszkuszban és Kairóban töltött időt emlegeti Goldziher, mint életének legboldogabb periódusát, amit azonban hamar beárnyékolnak az otthoni világ eseményei, melyek tanulmányunk menetébe vágnak.

„Szomorú levelet kaptam otthonról. Édesatyám súlyosan megbetegedett. Egy célzás kétségbeejtő anyagi helyzetre is utalt. Vámbéry jövőm megváltozott körülményeiről írt. Hamarosan úgy döntöttem, hogy a legközelebbi alexandria-trieszti hajóval elhagyom Egyiptomot. [...] Révay búcsúvacsorát adott tiszteletemre, ott közölve velem, hogy a 'Pesti Napló' híre szerint a miniszter a nekem szánt professzori helyre Hatalát nevezte ki.

1875. Apám a földben pihent. Hosszú évekig tartó félelmeinek beigazolódását nem kellett megélnie. A gyásznapok leteltével jelentkeztem a miniszternél. [...]

'Kegyelmes Uram! A mohamedánok körében eltöltött hónapok alatt sok hűséget és szeretetet élveztem. Életem legszebb ideje volt ez. Kairói tartózkodásom utolsó estéjén azonban egy honfitársam által adott búcsúünnepségen megtudtam, Excellenciád a dicső emlékű elődje által nekem fenntartott, és Ön által is megígért egyetemi állásra távollétemben mást nevezett ki, méghozzá olyan embert, ki sohasem hallatta szavát azon a tudományterületen, amelynek professzorává kinevezték. Ez a hír megkeserítette mindazt a káprázatost és nagyszerűt, amit élveztem és átéltem. Boldogult édesapám halála a természet törvényei szerint való terhem lett. Amit azonban a jövőmmel kapcsolatban rám mértek, a bátorság, amely Kegyelmességed bejegyzésének hírére...

A szánalmas alak idegessé vált, zsebre dugott kézzel, zordonul föl-alá járt, majd hevesen félbeszakított, e szavakkal:

M.: Csak nem fogja fel így Hatala kinevezését? Jól tudom, hogy ő csak komédiás, akit át kellett helyezni a bölcsészetre, mert a teológián nem lehetett

megtartani. Ne zavarja magát az a pojáca. Az ő kinevezését nem lehet komolyan venni. Majd csak történik valami. Addig legyen nyugodt és türelmes. Nem kell sokáig várnia. Menjen nyugodtan haza és bízza rám a sorsát! ’

Körülbelül ezeket mondta.

Voltam olyan ostoba, hogy valóban ’nyugodtan mentem haza’, hiszen semmi sem volt hihetőbb annál, mint hogy a miniszter Hatala orientalista kinevezését semmivel sem veszi komolyabban, mintha felsőbb matematikusnak nevezte volna ki. Állami érdekből ki kellett nevezni a bölcsészkar egyik üres tanszékére. Mivel Hatala neve ma már igencsak feledésbe merült, életem azon szakaszában viszont, amelyről most szó van, Hatala sokat hallatott magáról, néhány szót írnom kell arról, hogy mennyire megzavarta pályámat ennek a ’pojácának’ – Trefort szava – bohóckodása. Hatala Péter (1832–1918), egyetemünk teológiaprofesszora, azzal óhajtotta bizonyítani, hogy az ép emberi értelem híve, hogy fellépett a pápai csalthatatlanság dogmája ellen. Az ún. ókatolikusokból iparkodott kört szervezni, ezek aztán apostoluknak tekintették. Mindenféle liberális szintén jelszóként lobogtatta nevét az elharapózó ultramontanizmussal szemben, és így e tudatlan embernek sikerült hasznos népszerűséget szereznie. [...] Minden erejével azon volt, hogy az egyház kiátkozza. Akkor szent Jácint vértanút játszhatott volna, bőséges személyes haszonnal. A hercegprímás, ki a botrányt kerülni akarta, nem tette meg neki ezt a szívességet, nem exkommunikálta, bármit írt vagy mondott is Hatala. Ezzel szemben sürgette a minisztert, hogy távolítsa el az eretneket teológiai katedrájától, amelyen ’az isteni kinyilatkoztatás történetét’ kellett előadnia. Megegyeztek abban, hogy Hatala

Pétert áthelyezik a bölcsészkarra. Ez a mártírnak is megfelelt. Meggyőződésem, hogy ebben a megoldásban épp aznap egyeztek meg, amikor Trefort búcsúlátogatásomkor közvetlenül előttem fogadta Hatalát.

[Ezek után] általában sokat törődtek velem Németországban, név szerint Fleischer és Ebers. Belátják, hogy rászedtek és csúful becsaptak, s hogy egy olyan alak, mint Trefort, egyáltalán nem gondolhatja komolyan azt, amivel magát előttem mentegette. Barátaim minden lehetséges kapcsolatot felkutattak és számos lehetőség nyílt meg. Stremayer bécsi miniszter Fleischer útján felszólított, hogy ajánljam fel szolgálataimat az osztrák oktatásügynek. Nem tettem eleget a felszólításnak. A Stern távozásával Karóban megüresedett könyvtárigazgatói állást Ebers közvetítésével már csak azért is megkaphattam volna, mert Riyad pasa a legjobb véleményvel volt rólam. Még a gondolattól is irtóztam azonban, hogy elhagyjam hazámat, és kivándoroljak. Egy még máig sem világos epizód aztán egy időre félbeszakította barátaim összes fáradozását akkor, amikor a mindenfelőli kilátások optimizmussal töltöttek el. 75. január 15-én a jelenlegi miniszteri tanácsos, Szalay, Trefort nevében felszólított, hogy keressem fel öccsellenciáját 16-án 2-4 óra között. 16-án délelőtt az utcán (a Nákó-féle ház előtt) találkoztam Treforttal, ki okvetlen délutáni megjelenésemet kérte, mert, úgymond, megbeszélendője van velem. Elmentem a minisztériumba, ahol az ajtónállónak meghagyatott, hogy azonnal bocssáson be. A miniszter modoros nyájassággal sajnálkozott, hogy, mint mondta, külföldre gravitálok. Miután néhány szerencsére magammal vitt levéllel bizonyítottam, hogy nem én gravitálok kifelé, ellenben mindenki fel

van háborodva attól, ahogyan velem itt bánnak, a miniszter azt kérdezte, hogy milyen feltételek teljesülése elégítene ki? Nem kívántam többet, mint rendkívüli tanári kinevezésemet. Trefort megkönynyebbült, ezt minden teketória nélkül 2-3 héten belül megkaphatom, mondta. A formaságoknak eleget teendő, nyújtsak be egy kérvényt, amelyet őfelségéhez intézett közvetlen beadványához csatolhat. Kérdésekre, hogy nem sértem-e az egyetemi rendtartást, ha kérvényemet egyenest őhöz intézem, közvetlen fórumomat, az egyetemet megkerülve, szó szerint ezt felelte: 'Hiszen az egész csak formaság; nem kell azokhoz az egyetemi marhákhöz fordulnia. 2-3 hét múlva megküldöm a kinevezést.' [...]

Utóbb megtudtam, hogy Andrásy külügyminiszter szokatlanul gorombán lehordta a derék Trefortot, mert, úgymond, Ausztriában az a hír, hogy ott adnak állást az itthon annyira elhanyagolt Goldzihernek, és mert neki (Andrásynak) rútul szemére hányják az itthoni állapotokat. Kötelezte Trefortot, hogy üsse helyre ezt a hibát. Ez volt az indítéka az egész velem rendezett komédiának. A két audiencia után körülbelül három héttel heves vitát váltott ki a karon Treforthoz intézett beadványom. A miniszter ugyanis álnokul átküldte kérvényemet véleményezésre a karnak. Az egyetemet felháborította, hogy valaki rövid úton (a miniszter megbízásából!), a fakultást megkerülve, a minisztertől kérjen professzori címet. Ezt nyíltan hálátlanságnak és arcátlanságnak minősítették azon intézménnyel szemben, amelynek, mondták, mint diák oly sokat köszönhettem. Vámbéry is jelen volt, de egyetlen szót sem szólt védelmemre. [...] Kijelentették, hogy nem tárgyalnak meg az illetékes fórumot megkerülve benyújtott kérvényt, és kérésemet eleve elutasítják. Éppen erre volt Trefortnak szüksége. 'Én nem tehetek

róla, hogy Önt nem szíveli az egyetem; nem tudom őket arra kényszeríteni, hogy elfogadják Önt. Egyet azonban mégis akarok önnek mondani: Óvakodjék Vámbérytól, nagyon kétes értelmű szerepet visz Önre nézve.” (Goldziher 1984: 99, 101–107)

Eötvös liberális indíttatású, de centralizált, általa „kézvezérelt” és tekintélyével keresztülvitt kultúrpolitikáját Trefort már nem tudta olyan sikerrel folytatni. Egyrészt hiányzott elveihez a tenni akarással párosuló cselekvési stratégia, egyszerűbben: nem volt olyan tehetséges, mint elődje, másrészt a forradalom és a birodalmi modernizáció nyitotta politikai és gazdasági mozgásteret pár év alatt kitöltötték a „vertikálisan tagolódó”, egymással a „központon” keresztül és annak kegyeiért versengő érdekcsoportok, klikkek. Trefortnak is, az ország egyéb és későbbi vezetőinek is ezek között kellett volna lavírozniuk úgy, hogy tekintetüket közben a nemzetközi kihívásokra és a távoli jövőre függesztik.

Vámbéry a maga részéről ügyesebb „politikusként” bizonyult, Goldziher pedig visszautasította a „politizálást” mint etikailag elfogadhatatlant. Vámbéry mindig az adott feltételek között kereste meg a számára legelőnyösebb megoldást, jól felhasználva és értékesítve remek kommunikatív képességeit. Többnyire jó érzékkel mérte fel az igényeket és az erőviszonyokat mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos és politikai élet terein, és azon témák egyikében produkált, amire volt „fizetőképes kereslet”. Ezért rossz híre volt a „komoly tudósok” között. Később szemére hányták azt is, hogy az angol gyarmatosítást a „fejlett nyugati ember civilizációs missziójának” tekintette, de az angol társadalom politikát meghatározó körei így szerettek magukra nézni, és ha Vámbéry egy életre szóló

perzsiai és közép-ázsiai tapasztalatából indulunk ki, miszerint a glóbusz Nyugat és Kelet óriásai közé szorult részén nincs más alternatíva, mint egy birodalom végvidékének lenni, még igaza is volt. Az angol és az orosz birodalom közül az angolt választotta.

Goldziher elutasított minden taktikázást egy magasabb rendű, transzcendens, szellemi-etikai cél nevében és érdekében, és taktikázásnak tekintett mindent, ami nem erre, vagy legalább egy ilyenre irányult. Vámbéry kihasználta embertársai gyarlóságát, míg Goldziher elítélte azokat.

Miután 1874-ben hitközségi titkár lett, munkatársairól így ír:

„A hitközségi vezetőség hűségesen visszatükrözte, hogy mi Magyarországon az úgynevezett kongresszusi zsidóság: 'felekezet' hitvallás nélkül. A valóság az utolsó, ami a zsidót zsidóvá teszi: azért zsidó, mert nem keresztény szülőktől született. Születése, nem neveltetése, az állattal közös tulajdona – hiszen állati része születik meg – dönti el a felekezettét, nem az, amit szelleme elsajátít, nem a lélek nemzedékről nemzedékre örökített és megtisztult kontinuitása. És mert ez a kontinuitás, amelynek tartalma minden következő nemzedékben tökéletesebb tartalommal szerelkezik föl és erősödik, mindeneszül odaveszett, esik oly könnyen a zsidóság bizonyos rétegének a kereszténységhez csatlakozva eltüntetnie születése körülményeinek kényelmetlen jellegét, ha ez a jelleg valamely más állás lehetősége elől elzárja az ajtót. (Goldziher 1984: 114–115)

„W. O. McCagg rendkívül jelentős és alapos munkájában (*Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. East European Monographs III. New York 1972*) egyrészt hallatlan gazdag anyaggal

jellemzi és vállalkozói típusokra lebontva bemutatja a zsidóság – többé-kevésbé ismert és elismert – centrális szerepét a magyar kapitalista fejlődésben, másrészt – és ez műve lényegesebb része – meggyőzően mutatja be a zsidó nagypolgárság és a nem polgári magyar »uralkodó blokk« közötti kétoldalúan igényelt és szükségelt szoros kapcsolatot. Jelzi, hogy a zsidó elitkapitalistáknak kb. a fele »nemes« (36. o.), ám az igazán meghökkentő: a 346 új zsidó nemesből 220 1900 után szerezte a nemességét, »in the last two decades of the Monarchy's existence when Hungary's industrial transformation finally became massive«. (39. o.) Egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar »uralkodó blokk« a nemzetiségek között erre a sajátos »nemzetiségre« támaszkodhatott és támaszkodott is, mégpedig a 121. oldalon adott grafikon tanúsága szerint akkor történtek masszív nemesítési hullámok, amikor a kormánynak pénzügyi segítségére volt szüksége hatalma megerősítésére vagy demonstrálására; a) az első csúcs 1867-ben, a kiegyezéskor; b) 1882–87 között újabb csúcs – ekkor »fizetség«-képpen Tisza Kálmán védelmébe veszi őket a feltámadt antiszemita hullám ellen; c) harmadik csúcs 1895–97 között, ekkor a millennium erődemonstrációjához kellett a zsidó pénzvagyron; az újabb hullámok – 1905, 1910, 1914 – hasonló »Governmental invitation« alapján magyarázhatók. Ez a jelenség természetesen éles fényt vet az uralkodó blokk jellegére, s arra a fontos tényre, hogy a »nagytké« az »uralkodó blokkon« belül csupán megtúrt szövetséges szerepet játszhatott, vagyis politikailag, kulturálisan stb. alkalmazkodni kellett a lényegében nem polgári »uralkodó blokk«-hoz. Az »uralkodó blokk«-hoz való elvakult ragaszkodás is-

meretes módon még a zsidótörvények utáni korszak Magyar Zsidók Központi Tanácsa elvtelen szereplésében is kimutatható (l. Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka Bp. 1948, 79–83 o.) Hatvany Lajos ezt az elvtelen alkalmazkodást a korábbi időszakra igen plasztikusan jellemzi. »Az asszimiláció tragédiáit láttam magam előtt. Vázsonyi Vilmos a magyar úrral csinált demokráciát. Marczali Henrik a magyar uralkodó osztálynak írt magyar történelmet. Simonyi Zsigmond a magyar nyelv tisztaságát ápolta a hivatalos tudomány intézeteinek, egyetemeinek és akadémiáinak segítségével. Vázsonyi meghasonulva halt meg... Marczali kénytelen átengedni katedráját Szekfünek. Az apostoli hevületű Simonyit kilöki az egyetemről s az Akadémiából: belehal a sérelembe.« (A polgár választáson, 1926. dec.; *Emberök és korok*. Szépirodalmi Kiadó Bp. 1964, 11: 411 o.)” (Simon 1982: 340)

A fentebbiek után már disszonánsabban szól a Budapesti Társaság lelkesedése Goldziherért:

„Ifjú kora daczára egyike már is a sémi nyelvtudomány legismertebb tekintélyű művelőinek hazánkban, sőt tudományos hírneve túl hatott már évek előtt a csatornán; angol nyelven bocsátotta közre nagybecsű tanulmányait az arabok hitregéiről, az iszlám jogtudományokról; értékesebb munkálatokkal e tárgyban magyar ember még nem lépett az európai tudományosság elé. Gyakran hoztak tőle föltűnést keltő értekezéseket francia tudományos folyóiratok is. De mint jó hazafi, irodalmi működését mégis a magyar akadémiában, vagy legalább magyar nyelven érvényesíti legörömessebb és leggyakrabban.” (Budapesti Társaság: 280)

Eközben Goldziher mint hitközségi titkár szenved az emberek számára mindinkább nyomasztó kisszerűségétől, a pesti zsidóknak az ő elveihez mért földhözragadtságától. *Wahrmann Mórt*, a nagy tekinélyű bankárt, majdnem pénzügyminisztert és hitközségi elnököt csak mint üresfejű pénzeszsákot emlegeti, ami nyilván nem gazdasági ismereteire, hanem a hit-világ dolgaiban való elmélyedésére utal.

„Nagy műveltségű emberek a zsidó hitközségben – köztük csak egyet említek, Dr. Hirschler Ignácot –, közvetlen barátaim részletekig ismerték a vázoltam viszonyokat. Senki sem ítélte őket szokatlannak. [...] Hirschlernek valóságos kis listája volt kezénél olyanokról, akik nagy tudományos képesség birtokában alacsonyrendű foglalkozást űztek. Természetesen nem hiányzott közülük az üvegcsiszoló Spinoza és az adószedő Bahegot.” (Goldziher 1984: 113–114)

„Hirschler Ignác Stein Aurél anyjának, Hirschler Annának (Netti) bátyja volt. Ő a nagyszámú és szerteágazó család tulajdonképpeni központja, a családfő. Pozsony mellett született 1823-ban. Atyja Hirschler Márk nagykereskedő, aki azért költözött Pestre, hogy fiát taníttassa. Hirschler Ignác tanulmányait Pesten és Bécsben végezte, 1847-ben Párizsba ment, 1850-ben hazatérve Pesten telepedett le.

Gyors beavatkozásával ő mentette meg a fiatal Munkácsy szeme világát, Arany Jánosnak is szemorvosa volt. Mint levelezéséből kitűnik, baráti kapcsolatban állt a kor nagyjával, Eötvös Józseffel, Trefort Ágoston miniszterrel, az orvosok közül különösen Korányi Frigyessel, Balassa Jánossal, Markusovszky Lajossal.” (H. Boros 1970: 21)

„Midőn a nemzeti érzés ismét megnyilatkozhatott, a pesti magyarító egyesület 'Izraelita Magyar Egy-

let' néven újra feléledt és célul tűzte ki 'hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat szerezni. 1860. november 13-án özszegeyűltek a régi magyarító egylet még életben lévő tagjai, átdolgozták annak alapszabályait és új tagokat gyűjtöttek. Egy hét alatt 600-nál több tag jelentkezett. Hetenként egyszer felolvasásokat tartottak. Valóságos népakadémia volt az Izraelita Magyar Egylet. [...] Például Hirschler Ignác tartott előadást a szemészetéről [...]" (Groszmann 1917: 49–50)

„Hirschler Márk lakása a mai Tüköry utca (akkor Spiegel Gasse) 2. szám alatt volt. Hirschler Ignác is itt lakott 1882-ig és a Stein szülők is itt éltek a nagyszülőkkel együtt.

Stein Aurél, aki húsz évvel volt fiatalabb bátyjánál, *Ernőnél*, már nem a boldog, zavartalan családi légkörben nőtt fel. Csak sejteni lehet a sorok között, hogy atyjuk üzleti vállalkozásai nem voltak szerencsések, talán nem is eléggé reálisak. Később, őt mintegy félreállítva, Ernő lesz a család feje." (H. Boros 1970: 25) Ernő Aurélt, aki az evangélikus egyház szertartása szerinti keresztségben a Márk Aurél nevet kapta, Drezdába járattja gimnáziumba, ahonnan Hirschler Ignác kívánságára tér haza 1877 őszén és az evangélikus gimnáziumban érettségizik 1879-ben, utána 1884-ig Lipcsében és Tübingenben tanul. Trefort anyagi támogatást ígért a tehetséges tudósjelölt számára Hirschler Ignácnak, amit 1884-ben meg is szerez. Ezzel utazik Stein Oxfordba és Londonba. Tudósként 1885-ben Bécsben mutatkozik be a VII. Nemzetközi Orientalista Konferencián.

A magyar egyetemi rendszer akkori felépítésében nem volt szükség szanszkrit professzorra, ám Hirschler Ignác és maga Stein is sokáig reményked-

tek a magyarországi alkalmaztatás lehetőségeiben. Vagy a budapesti, vagy a kolozsvári, vagy az akkor szerveződő pozsonyi egyetemen gondoltak álláslehetőségre. Ez azonban sohasem valósult meg; 1888-ban meghalt Trefort; Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin meg-megújuló törekvései pedig végül is nem vezettek eredményre. Sokáig reménykedett abban, hogy valamiféle magyar álláshoz jut. Egyedül Magyarország lett volna az a hely, ahol hajlandó lett volna egyetemi katedrára lépni, és csak miután a remény végleg meghiúsult, vette fel 1904-ben az angol állampolgárságot. Miközben angol alkalmazásban a Tarim-medencében ásta ki a Takla Makán homokjába temetett városokat vagy Nagy Sándor hódító útját rekonstruálta, sohasem feledkezett meg hazájáról. Marcus Aurelius írásain kívül Arany János költeményei volt az egyetlen könyv, amit minden expedíciójára magával vitt.

Amikor az ind és európai őstörténés részletgazdagabb megjelenítésén fáradozott, az antik és az indiai művészet közötti kapcsolatot elemezte, nem felejtette bevonni a képbe északról a török nyelvű népek birodalmait, vagy alkalmasint párhuzamot alkotni velük.

„A Védák utáni szanszkrit irodalom s az indo-árja kultúra és vallásos gondolat fejlődése bőségesen igazolja, hogy az árja hódítók ugyanakkor, amikor uralmukat és nyelvüket rákényszerítették a belföldi, sokkal haladottabb népre, egyúttal igen hamar sokat át is vettek ennek felsőbbes műveltségéből és vallási kultuszából. Ősrégi illusztrációját látjuk ebben annak a rendkívüli képességnek, amely mindig megvolt a hinduizmusban ősi idők óta, hogy tudniillik magába olvassza és megemésze az idegen hódítókat.

Befejezésül fűzzük hozzá ehhez, hogy ilyesféle képességről – bár jelentékenyen módosított értelemben – ismét és ismét tanúságot tettek Ázsia és Európa történetében a török faj kicsiny, de szívós erejű néptörzsei. Hiszem, hogy ezek közé sorolhatjuk törzskörs részét azoknak is, akik Árpáddal együtt jöttek be magyar földre. Ahol csak fejlettebb műveltséggel érintkezésbe jutottak a meghódított tájakon, azt készséggel átvették. De azért értettek ahhoz is, hogy magukba olvassák a föld korábbi lakóit és beléjük csepegtetvén öröklött politikai szervező-érzéküket, új nemzeti egységet tudtak teremteni s megőrizni immár egy évezreden át.” (Stein 1935: 28)

Ezek a mondatok Stein Aurél ifjúkorát idézik, amikor a Szent István-i Magyarország eszméje a többnemzetiségű, a nemzetiségek befogadásának liberális indíttatású, asszimilációra felszólító programjának (Gerő 1993) lett a szimbóluma, ellentétben a magyarság egységét hangsúlyozó Árpád eszménnyel, amit majd a Függetlenségi Párt emel programmá. (Sinkó 1994)

Az asszimilálódó Vámbéry a harcias és hódoltató ősoket favorizáló nemesség és a soknemzetiségű liberális ország fogalomkörei között próbált a maga módján kapcsolatot teremteni, amikor létrehozta a sokféle népből kialakuló magyarság őstörténeti vázlatát. A törökös főség ideájából nem akart engedni. *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című nagy összegző művében így ír:

„Vegyüléknép ugyan az ismert világnak legtöbb, vagy éppen valamennyi népe, mert a fajok kereszteződésétől menten maradt népek a mesék országába valók.” (Vámbéry 1895: 366)

„Mily elenyészően kicsiny és kevés volt a magyar

elem száma, a mely a mai nép megalakulásában főtényezőként működött, az a régi krónikásoknak és későbbi történetíróknak eszökbe sem juthatott, arra nem is akartak gondolni, mivel az megsértette volna nemzeti hiúságukat, habár józanul tekintve őseik dicsőségét még inkább felmagasztaltatta volna. Ez előítélet és az elfogultság, sajnos, egész a jelenkorig tartott és még modern gondolkodású és képzett magyar történetírók is helytelen restelkedésből átalolták megvallani, hogy a magyar elem feltűnő kisebbségben volt a neve alatt támadt tarka népgyűlékben. [...] A magyar nyelvnek és a különféle finn-ugor nyelvjárásoknak viszonyát természetesen mindenkinek észre kell vennie, meg azt sem tagadhatja senki, hogy a nyelvvalakok rokonsági foka e két nyelvterületen kiemelkedőbb és inkább észrevehető, mint a magyar és a török nyelv terén. De éppen olyan világos ma már mindenkinek az is, hogy nyelvek hasonlósága még nem tételez fel ethnikai rokonságot, és ha a magyar összehasonlító nyelvtudomány legújabbban e tétel helyességét elismerve, csupán kizárólagos nyelvrokonságról beszél, e magába szállás még koránt sem teheti jóvá mindazt a hibát és tévedést, a melyet a finn-ugor nyelvösszehasonlítás terén elkövettek.” (Vámbéry 1895: 22–23)

És végül az utolsó oldalakon, mintegy szentenciaként a liberális program:

„Csak parasztjaink és uraink vannak, de még nincsen erős polgárságunk, a melynek egyedül hivatása az ország jólétét emelni, a nemzet szabadságát e szónak modern értelmében felfogni és a hamisítatlan szabadelvűséggel a különnemű ethnikai elemeket a magyar állameszmének megnyerni, mert csak valóban szabadelvű intézményekkel lehet

egészséges egyesülés kötelékeit megteremteni.”
(Vámbéry 1895: 392)

A privat Vámbérynek nincsenek illúziói, vagy 1900-ra legalábbis nem maradtak. Ez természetesen rosszul esik Goldzihernek, aki szeretne hinni a szellem fenségében. Goldziher hisz az áldozat erkölcsi győzelmében:

„A tudományok nem ott mondhatók virágzóknak, ahol állami vagy társadalmi pártfogás jó módra helyezi a tudósokat és könnyűvé teszi munkájuk teljesítését (és biz’ Angliában e tekintetben nincs panasz), hanem talán inkább ott, ahol ily pártfogás hiánya nem rettent vissza a tudomány emberét önzetlen lelkesedéstől, eszményi útjának követésétől. A tudomány története tanúskodik róla, hogy legnagyobb műveit nem buzdítás segítette elő, hanem nagy lelkek lemondása teremtette meg.”

Az ő naplója tudósít – természetesen felháborodással – az öreg Vámbéry kiábrándultságáról, aki egyébként a nála gyakran vendégeskedő Jászi Oszkárnak is csak azt válaszolta, amikor utóbbi beszámolt a Polgári Radikális Párt megalakulásáról és eszméiről, hogy nagyobb sikere lenne, ha disznóhúst kínálna a mohamedánoknak, mint demokráciát a magyar uraknak. A tudománynak és a tudósoknak magyarországi szerepéről mondtak még az 1980-as években is sérthették egyesek fülét, mert a Napló magyar kiadásából lényeges részek kimaradtak, ezért ezt németül is idézem. A napló német nyelve és Vámbéry nyelvjárását utánzó írásmódja is hozzátesz valamit a polgárosodó, polgárosult Pestről kialakult képhez.

[1900] „9. April

Nach langer Pause machte ich heute dem

Derwisch einen Besuch. Mit dem Alter dieses bösen Abenteurers wächst die Ruchlosigkeit seiner Seele. Heute sprach er mir:

[1900] Aprilis 9.

Hosszabb szünet után ma látogatást tettem a Dervisnél. Korának előrehaladtával nő e veszélyes kalandor lelkében a gátlástalanság. Ma a következőkről beszélt:

1. über den hohen Wert des Geldes; jeder Mensch, der sich kein Geld verschafft, viel Geld, ist ein verwerflicher Character. 'Ich hab mir eine viertel Million verdient, eine halbe Million Kronen, aber nicht mit der Wissenschaft. Wissenschaft ist ein Dreck. Mommsen? Das ist der grösste Esel' und so fort;

1. a pénz óriási értéke; aki képtelen magának pénzt csinálni, sok pénzt, az egy értéktelen jellem. 'Én egy negyedmilliót kerestem, félmillió koronát, de nem a tudományossággal. A tudományosság egy nagy szar. Mommsen? A legnagyobb számár a világon, és így tovább.

2. in Ungarn braucht man keine Wissenschaft. Glaubst du, ich habe mir 'mit der Wissenschaft' meinen Reichtum erworben? Ha, ha, ha. Ich hab bekommen Jahresgehalt von der Englischen Königin und vom Sultan für politische Dienste. England hat mir jetzt 'meinen Gehalt' mit 500 Fund jährlich erhöht. Das ist Wissenschaft.

2. Magyarországon senkinek sincs szüksége tudományosságra. Azt hiszed, hogy én 'tudóssággal' jutottam vagyonhoz? Ha, ha, ha. Az angol királynőtől és a szultántól évjáradékot kapok politikai szolgálataimért. Anglia most emelte 500 fontra az éves fizetésemet. Ez a tudomány.

3. Warum gehst du eigentlich nicht fort von Ungarn? Willst du warten bis Hatala stirbt? Ich weiss ja, du bist ein berühmter Mensch, ich hab das in Ausland geheert. Du missest auswandern.

3. *Miért nem mész el Magyarországról? Addig akarsz várni, míg Hatala meghal? Tudom, hogy te egy neves ember vagy és ezt külföldön hallottam. Ki kellene vándorolnod.*

12. April

Inzwischen correspondiert mit mir wieder der biedere w. Geheimrath Graf Dr Géza v. Kuun. Diese Correspondenzen finden jedes mal statt, so oft Sr. Excellenz irgend eine wissenschaftliche Abhandlung zu machen hat. [...] Die Gräfin macht Miene, als ob dies etwa eine grosse Auszeichnung für mich wäre, einem 'wirklichen Geheimrath und Grafen Excellenz' zu 'helfen'.

Április 12.

Közben érintkezésbe lépett velem tekintetes Gróf Dr. Kuun Géza valódi titkos tanácsos. Ezen érintkezések mindig akkor lépnek fel, ha őexcellenciája valamely tudományos munkáját készíti. A grófné meg olyan képet vág, mintha nekem nagy kitüntetésnek kellene tekintenem, hogy egy valódi titkos tanácsos excellenciás gróf úrnak segíthetek.

Noch immer schwirrt das Gespräch des Derwisch in meinem Kopfe und als ob meine Seele durch diese Berührung beschmutzt wäre, so unheimlich und unbehaglich fühle ich mich wieder seit einigen Tagen.

Még mindig itt zakatol az agyamban az a beszélgetés a Dervissel, mintha a lelkem szennyező-

dött volna be azáltal, napok óta olyan feszültnek, olyan zavarodottnak érzem magam újra.[...]

16. April

[...] Da kommt mir heute ein Brief aus Paris von der Comossion des im September stattfindenden Congresses für Religionsgeschichte, mich in den schmeichelhaftesten Ausdrücken ersuchend in der Gesamtsitzung einen Vortrag über ein islamisches Thema zu halten. 'Warum gehst du eigentlich nicht fort von Ungarn? Willst du warten bis H. stirbt? Ich weiss ja du bist ein berühmter Mensch, ich hab das im Ausland geheert.' (Goldziher 1976: 226-227)

Április 16.

[...] Ma kaptam egy levelet Párizsból, a szeptemberben sorra kerülő Vallástörténeti Kongresszus szervezőbizottságától, amelyben a legudvariasabbban arra kérnek, hogy a plenáris ülésen tartanék egy előadást iszlám témából. 'Miért nem mész el Magyarországról? Addig akarsz várni, míg H. meghal? Tudom, hogy te egy neves ember vagy és ezt külföldön hallottam.' (A szerző fordítása)

UTÓSZÓ

Egy korszak és néhány összetalálkozó életvilág, néhány egymáshoz kapcsolódó életpálya. A kihívás: mennyit magyaráz a korszakból e néhány személy és mennyit magyaráz a személyek cselekedeteiből, habitusából a korszak? Természetesen még megközelítőleg kimerítően sem tudnám interpretálni az ismertetett tetteknek, szituációknak, jelenségeknek azt a szűk halmazát sem, amit itt bemutattam. Az biztos, hogy a magyarázandó korszak és a be-

mutatott életvilágok egyidejűek, ha mégsem magyaráznának az életvilágok a korszakból semmit, akkor azok egymáson kívül esnek, azaz nem él mindenki ugyanabban az időben, korszakban. Ez sokkal inkább elméleti probléma, mint gyakorlati lehetőség. Bár az is tény, hogy az életvilágok belső idejüket tekintve soha nincsenek teljes szinkronban.

Az anyag ilyen kezelése inkább a weberi megértő szociológia, egyébként éppen ebben a korszakban és ebben a „polgárosodó” régióban létrejött módszereit, terminusait invokálja, semmint a történetben távolról érintett *Durkheim*éit. Az ő érintettsége annyi, hogy Goldziher jóban volt *Robertson-Smith*-szel, és nagy hatással volt a zsidók áldozati szokásairól írott könyvének téziseire, ami viszont hatott *Durkheim*re. *Durkheim* felfelé törekvő zsidóként egy francia eredetű (*Comte*) „új tudomány” alapjait vetette meg végre Franciaországban is, Goldziher csak egy hazánkban nem képviselt régre specializálódott, ahol ezért értelemszerűen nagyobb volt a verseny. És ebben a versenyben nem az „objektív kompetencia” döntött. Az ő kompromisszumokat nehezen tűrő, „értékracionális” beállítottsága sikertelen stratégiának bizonyult, ellentétben *Vámbéry* „célracionális” magatartásával, azaz, hogy nemcsak tudományos értékeket akart létrehozni, hanem közben fizetőképes országok és társadalmi csoportok céljait is szolgálni. Az értékraционаlitás azonban szoros korrelációban van a sikertelenség erkölcsi győzelemként való interpretációjával, az áldozat-léttel, vagy létáldozattal. Ennek erkölcsösségét opponálja a célracionális relatív erkölcsmentessége (ami nem jelent egyben mindig erkölcstelenséget is), azaz egy célracionális cselekvésnek akkor van értelme, ha érvényesül, ha sikerül.

A cél szentesíti az eszközt, de csak visszamenőleg, az áldozat viszont szentesíti önmagát, állandó érvénnyel. A hős és az áldozat eme kettőssége természetesen nem újkeletű, hiszen már a varázsmesékben feltételezik egymást, de ebben a szituációban kitapinthatónak érzek valami modernitást. Méghozzá ott, hogy a tudomány és a gazda(g)ság mint az egyén részéről önmagára nézve ellentétes szerepfelfogást megkövetelő alrendszerek konstituálódnak meg. Goldziher kifejti, hogy a tudomány lemondás és áldozat eredménye, míg Vámbéry számára a tudomány nem szituációfüggetlen érték, közelebb esik a technológia fogalmához. Ma mondjuk a „tisza tudomány” versus „alkalmazott tudomány” kettősségében látható e probléma párhuzama.

A polgári lét és értékrend kialakulásának nyomozásakor amúgy is jó néhány hasonló kettősség eredetéről kellene számot adni: egyéniség kontra tömeg, napi rutin kontra kreatív vállalkozó, „fogaskerék”-lét megfelelni vágyása versus a szellem szabad, „forradalmi” szárnyalása, militaritás versus demokrácia stb. A lét küzdelemként való felfogásának elterjedése sokat megmagyarázhat e látszólagos ellentétek közül, attól függően, hogy az egyéni küzdelem vagy a csoport harc-e az irányadóként alkalmazott metafora. Körülbelül itt lehet az eredete a stratégiai és katonai kifejezések és viselkedésminták bevonulásának a csoportos, intézményi tevékenységek szóhasználatába, szerepkészletébe, tervezési gyakorlatába.

Végül, de nem utolsósorban elgondolkodhatunk Vámbéry és Stein Aurél párhuzamán, hogy mindkettő „őstörténeti” kérdések megoldásának szentelte energiái nagy részét, és mindkettő az angol birodalom érdekeit is szolgálta eközben. A nemzedéknyi különbség mégis milyen különbségeket eredménye-

zett az életutakban! Vámbéry tudományos tevékenységét hazájában és hazájának társadalmi igényei szerint fejtette ki, támogatva ezzel a „keveréknépből egy nemzetet” teremteni kívánó, sajátosan közép-európai problematikával küzdő politikai liberalizmus törekvéseit. Ellenben rá mint Áziaszakértőre az angoloknak volt szükségük, egyedül ott tudott beleszólni mint tanácsadó a gyarmati politika alakításába. Magyarországnak nem voltak gyarmatai, a belpolitika pedig autszájderek részére ugyanúgy nem megközelíthető, mint Angliában, tehát itthon Vámbéry nem jutott tanácsadói szerephez. Csak Vámbéry halála előtt nem sokkal jutott eszébe Tisza grófnak tanácsost csinálni Vámbéryből, amit ő visszautasított, mondván, hogy nincs szüksége dekorációra.

Stein Aurél az akkor új tudománynak számító régészetet is az angol keretek között, és az ennek megfelelő színvonalon gyakorolta. (Nem lévén Magyarországon számára sem hely, sem pénz.) Összehozta az antikvitás európai hagyományát az újonnan és még ősibbnek felfedezett India kultúráinak emlékeivel. Ebbe az összképbe igyekezett északról a nomádokat belopni, mint a „történelem” teljesen egyenjogú résztvevőit, és nem csak „a kultúra evolúciójá”-hoz példát szolgáltató barbár kuriózumokat. Csak így kerülhetett (volna) be polgárosodó hazája az „európai” történelembe. Aztán már csak mint „áldozat”.

Jegyzetek

¹ Ez az összeesküvés-elméletek és a tendenciaszerű események mögött szándékos tervet gyanító magyarázatok alapja.

² A beágyazottságot Polányi Károly és a „szubsztantivisták” vezették be és képviselték a homo oeconomicus-szal szemben. Gazdaságszociológiai továbbfejlesztése elsősorban Mark

Granovetter nevéhez fűződik. Annak vitatása, hogy mi mibe ágyazódik be, rendkívül messzire vezetne, de bizonyítás nélkül is belátható, hogy a gazdaság, a társadalom és a történelem ideája és a róla való mai gondolkozás legalább annyira beágyazott, mint történeti korok történeti személyeinek vagy a gazdaság szereplőinek cselekvései. (Polanyi 1944; Polanyi-Arensberg-Pearson 1957; Polányi 1976; Granovetter 1985) A kognitív, kulturális, társadalm szerkezeti és politikai beágyazottság megkülönböztetéséről ld. Zukin-DiMaggio 1990.

³ Nem is azért, mintha választott szereplőim személyét nem érintette volna már más szempontú, minuciózus irodalmi feldolgozás. (Simon 1982, 2000) Bár e kézirat első fogalmazásának idején csak az első tanulmányt ismerhettem, a végső formába öntés alkalmával is úgy látom, hogy Simon Róbert Goldziherről szóló könyvének, tanulmányainak ismeretében számos részlettel lehet gazdagabb az érdeklődő olvasó, és gondolatmenetemet azok nem érvénytelenítik.

⁴ vö. Eisenstadt, S. N. 1966 *Modernization: Protest and Change. Modernization of Traditional Societies.* Englewood Cliffs, N. J. 68-75. pp. - A 'meghasadt' jelleg nem a társadalom egyes rétegei között tatóngó hézagokra utal, hanem azokra a vertikális hasadékokra, amelyek a társadalom azonos szintjén élő csoportokat választják szét, s amelyek e csoportok közt érdekellentétekben, egy időben ellenkező irányokban folyó társadalmi mozgásokban nyilvánulnak meg. Ez az elképzelés közel áll az új történeti irodalmunkban kidolgozott 'kettős társadalmi struktúra' koncepcióhoz. Hanák Péter szerint például: „a befejezetlen forradalom után a feudális szerkezet lassan bomlott fel, hagyományos formáiba zárkózva sokáig inkább szimbiózisban, mint organikus közösségben élt együtt a tőkés rendnek mellette, de jórészt nem belőle kifejlődő új osztályai: a részben bevándorolt, részben feudális renden kívül álló elemekből kialakult új burzsoáziával és ipari munkássággal. Az 'úr' és 'nem úr', a nemes és polgár, a falu és város szociális elkülönülésének erős korlátai jelezték a kétféle társadalmi szerkezet együttélésének konfliktusait.” Hanák P. (szerk) 1972 *Magyarország története 1848-1918.* Egyetemi Tankönyv. Bp. 366-367. pp.

⁵ A századforduló körül a monopolkapitalizmusra jellemző formák, a kartellek, a fináncstőke nemcsak a kapitalizmus előtti termelési viszonyokkal, feudális maradványokkal éltek szimbiózisban, hanem a kapitalizmus különböző kezdetlegesebb formáival is. (Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. 1971 Ért. a tört. tud. köréből, új sor. 55., Bp.)

⁶ „Vizsgálni fogjuk azt a harcot, amelyet a létért folytat egymással valamennyi szerves lény a földön, s amely elkerülhetetlen

következménye annak, hogy a szerves lények mértani arányban szaporodnak. Malthus tana ez, alkalmazva az egész állat- és növényvilágra. Minthogy minden fajnak több egyéne születik, mint amennyi megélhet, s minthogy ennek következtében gyakran ismétlődő harc folyik a létért, világos, hogy minden lénynak, amely bármily kevésbé is, de saját előnyére változik az élet bonyolult és nemritkán változó körülményei között, több eshetősége lesz arra, hogy megmaradjon s ekképp természetes úton kiválasztódjék.” (Darwin 1911: 6)

⁷ Az OMM írásban és képen Pozsony Vármegye kötete szerint 60 évvel később a város 3456 lakosából még mindig „228 izraelita, 2394 római kath. 805 ág. h. ev. és 29 ev. ref.”, míg nemzetiség szerint „462 magy. 1056 ném. 1916 tót 1 horv. 12 egyéb”.

⁸ Vö.: Vámbéry 1871

⁹ „A nyelv már nem egy külső hatalom és az emberi beszéltől közti kapcsolat, hanem egy belső mező, melyet nyelvhasználok alakítottak ki és tökéletesítettek maguk között. Ezekből a feltevézésekből nőtt ki az összehasonlító nyelvtannal foglalkozó tudományok révén a filológia, a nyelvek családokra való tagolása, és a már majdnem feledésbe merült tudományos elvek alapján történő proto-nyelv rekonstrukció. Hobsbawm helyesen látja: ez volt az első tudomány, mely alapjának az evolúciót ismerte el.” (Anderson 1983: 16)

¹⁰ Az I. világháborúig lezajlott nagyobb hírű magyar „felfedező” utazások és expedíciók kontinensenként felsorolva: ÁZSIA: Kőrösi Csoma Sándor 1822–32, Besse János 1829–30, Reguly Antal 1843–46, Vámbéry Ármin 1857–64, Osztrák–Magyar Északi Sarkkutató Expedíció 1872–74, Berzenczei László 1851–74, Ujfalvi Károly 1876–77, Széchenyi Béla 1877–80, Déchy Mór 1884–1902, Cholnoky Jenő 1896–98, Zichy Jenő 1897–98, Almásy György 1906–09, Stein Aurél 1906–14, Prinz Gyula 1909, Barátosi Balog Benedek 1908–14; AFRIKA: Magyar László 1849–64, Sass Flóra és Samuel Baker 1862–65, Teleki Sámuel 1887–88, Czimermann István 1889–94, Menyhárth László 1890–97, Torday Emil 1900–10; ÉSZAK-AMERIKA: Xantus János 1852–64, Szabó József 1882, Cholnoki Jenő és Teleki Pál 1912; KÖZÉP- ÉS DÉL-AMERIKA: Rosti Pál 1857–58, Czetz János 1865, Lendl Adolf 1907; AUSZTRÁLIA, ÓCEÁNIA: Fenichel Sámuel 1891–93, Biró Lajos 1896–1901.

¹¹ Antik, kora középkori, XV. sz.-tól kezdődő és kb. XVIII. sz.-tól kezdődő.

¹² „A történelmi Drakula és a több évszázados vámpírhít összekapcsolását az ír származású Bram Stoker valósította meg az 1897-ben megjelent Drakula gróf válogatott rémtettei c. regényében (...)

Fontos mozzanat a Drakula-regény megszületésében Vámbéry Ármin magyar kelet-kutató megjelenése Londonban. (...) Több tucat angol városban fordul meg és tart előadásokat. Következésképpen Stoker regényében a neves Vámbéryt amúgy csak 'Arminus barátomnak' mondja, amely mellelleg kiváló ajánlólevél volt az akkor még ismeretlen regényíró számára, habár Vámbéry visszaemlékezéseiben egyszer sem említi Stoker nevét.

Stoker figyelemmel kísérte a magyar tudós előadásait, amelyeken többször esett szó a havasalföldi Vlad Tepes-Drakuláról, az erdélyi és román vámpírhitről, valamint a magyar és román vonatkozású török krónikákról. Stoker regényének írása közben több alkalommal levélben keresi meg a budapesti professzort, aki számos történeti dokumentumot juttat Stokernek." (Sz. Farkas 1989: 128–129)

¹³ „Fehérvárt Fényes a termény- és állatforgalom fontos gyűjtőhelyének tartotta [...]. Az 1828. évi összeírás készítője feljegyezte, hogy a tímárok, szűcsök, csapók és posztókészítők töké hiányában zsidóktól vásárolnak nyersanyagot, s a készterméket nekik adják el. Ezt megerősíti Fényes leírása is, mely szerint '...a gyapjú- és nyersbőrkereskedés [...] egészen a zsidók kezében van, sőt az egészet az itteni számos rácokkal és görögökkel egyesülvén, csak ezek őrzik'. Fehérváron viszont zsidók nem telepedtek meg." (Bácskai 1988: 46)

¹⁴ A magyar zsidóság emancipációjának éve is.

¹⁵ Goldziher véleménye Trefortról nem elfogulatlan történelmi értékelésnek készült, Trefort az itt megjelenőnél – szerintem – pozitívabb szerepet játszott a magyarországi politikai életben.

Irodalom

A Budapesti Társaság, 1886

Anonym, Pallas, Budapest

Alder, L., Dalby, R., 1979: The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminus Vambery. Bachman and Turner, London

Anderson, Benedict, 1983: Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso, London

Bácskai Vera, 1988: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai, Budapest

Bácskai Vera, 1989: A vállalkozók előfutárai. Magvető, Budapest

D'Andrade, Roy, 1992: Schemas and motivation. in

- D'Andrade and Strauss eds. *Human Motives and Cultural Models*. Cambridge University Press, Cambridge etc.
- Darwin, Charles, 1911: *Fajok keletkezése*. Athenaeum, Budapest
- Daston, Lorraine, 1992: Objectivity and the Escape from Perspective. *Social Studies of Science* Vol. 22, No. 4, November
- Ferenczi Zoltán, 1903: *Báró Eötvös József*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest
- Gerő András, 1993: Zsidó utak és magyar keretek a XIX. században. in *Magyar polgárosodás 295–317*. Atlantisz, Budapest
- Goldziher Ignác, 1978: *Tagebuch*. Hrsg. Alexander Scheiber. E. J. Brill, Leiden
- Goldziher Ignác, 1984: *Napló*. szerk. Scheiber S. Magvető, Budapest
- Groszmann Zsigmond, 1917: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Az „Egyenlőség” Könyvkiadóvállalat R.T., Budapest
- H. Boros Vilma, 1970: *Stein Aurél ifjúsága*. MTA Könyvtár, Budapest
- Hajdu Tibor, 1980: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 1980/7. 21–28.
- Hanák Péter, 1984: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. in Hanák (szerk.) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest
- Hanák Péter, 1988: A másokról alkotott kép. in *A kert és a Műhely* 81–111. Gondolat, Budapest
- Hofer Tamás, 1975: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI/2–3, 398–413.
- Horvát István, é. n.: *Magyar Literatura*. Tekintetes Horvát István úr, az S. S. Mesterségek és Bölcselkedés Doktoriának, S. a. T. előadásai szerint írta: Pauler Tódor 2=ik esztendőbeli bölcselkedő. Pesten 1832. in Vajthó L. (szerk). *Magyar irodalmi ritkaságok*. XXVIII. szám. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Killingray, David, 1973: *A Plague of Europeans*. Penguin, Harmondsworth
- Krause, Burghardt, 1993: *Ehrsucht, Kampfesliebe, Leibeslust. Leib, Ehre und Identität der heroischen Lebensform*. in Schuller und Kleber (Hrsg.) *Gier. Zur Anthropologie der Sucht*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen

- Krausz Simon, 1937 (1991): *Életem*. Cserépfalvi, Budapest. (A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete. Kossuth, Budapest)
- Polanyi, Karl, 1944: *The Great Transformation*. Holt, Rinehart; New York
- Polanyi, Karl; C. Arensberg; and H. Pearson, 1957: *Trade and Market in the Early Empires*. Free Press, New York
- Polányi Károly, 1976: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest
- Ránki György, 1987: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság* 1987/10, 611–621.
- Simon Róbert, 1982: Goldziher Ignác. Adalékok a nemzeti és polgári fejlődés antinómiáihoz és egy tudomány születése Közép- Kelet Európai összefüggéseihez. *Filológiai Szemle* 1982, 336–379.
- Simon Róbert, 2000: Goldziher Ignác. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- Sinkó Katalin, 1994: Árpád versus Saint István. *Competing Heroes and Competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History*. in Hofer (ed.) *Hungarians between „East” and „West”*. Museum of Ethnography, Budapest
- Stein Aurél, [1913]1986: *Dyka Tivadar emlékezete*. in Szörényi szerk. *Stein Aurél Azsia halott szívében*. Helikon: Budapest
- Stein Aurél, 1935: *Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és újabb kutató-utazások világában*. Akadémiai, Budapest
- Sz. Farkas Jenő, 1989: *Drakula vajda históriája*. Akadémiai, Budapest
- Szinnyi József [1980–81], 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. Akadémiai [MKKE], Budapest
- Tóth Zoltán, 1991: A rendi norma és a „keresztyén pogárisodás”. *Századvég* 1991/2-3., 75–130.
- Vámbéry Armin, 1883: *Vámbéry, his life and adventures written by himself*. Unwinn Brothers, London
- Vámbéry Armin, 1895[1989]: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Franklin-Társulat, Budapest [reprint Holnap Kiadó, Budapest]
- Vámbéry Armin, 1871: *Oroszország hatalmi állása Azsiaiban*. Atheneum, Pest
- Vámbéry Armin, 1905: *Küzdélmeim*. Franklin-Társulat, Budapest
- Zukin, Sharon and Paul DiMaggio eds., 1990: *Structures of capital. The social organisation of the economy*. C. U. P., Cambridge and etc.

Tartalom

Előszó	5
<i>Czentnár András</i>	
Közép-ázsiai törökök jellemrajzai utazók tollaiból	7
<i>Felföldi Szabolcs</i>	
Új adatok Vámbéry életéhez és hazai percepciójához	19
<i>Kicsi Valéria</i>	
Fethullah Gülen korai évei	41
<i>Kiss László</i>	
„Mord heréltek fenyegető tekintetei” (Vámbéry Ármin)	51
<i>Madaras László</i>	
Hol lehetett az avarok „Hring”-je II.?	65
<i>Németh Pál</i>	
Zsidó vagy keresztényen volt-e Ali ibn Rabban at-Tabari (3/9. sz.) az iszlám felvétele előtt?	91
<i>Tasnádi Edit</i>	
Török tükörben József Attila Törökországban	101
<i>Uhrman Iván</i>	
Az Apafarkas és a Disznó-apa II.	123

Válogatás a 2002-ben megrendezett
I. Nemzetközi Vámbéry Konferencián
elhangzott előadásokból készült
A megtalált örökség című tanulmánykötetből 169

Dobrovits Mihály
Vámbéry tudósi pályájáról 171

Dr. Zsigmond Tibor
Dunaszerdahely Vámbéry Ármin korában 183

Keller László
A nemzetközi turkológia
a 19. század második felében 205

Seres István
Vámbéry Ármin közép-ázsiai utazása
a Budenz Józsefhez írott levelei tükrében 215

Csirkés Ferenc
Vámbéry Ármin és az iráni politika 247

Lágler Péter
A cél a küzdés maga? 275

Letűnt dicsőségének visszaverődő fénye

XIV. Nemzetközi Vámbéry konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Összeállította: Dobrovits Mihály
Fellelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Borítóterv: Gyenes Gábor
Tördelés, nyomdai előkészítés: Hrapka Tibor
Nyomta: Press Group, s.r.o.
Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás
Dunaszerdahely 2018
Készült a Lilium Aurum Kft. gondozásában
a Vámbéry Polgári Társulás megbízásából.
Megjelent: 300 példányban

Odlesk dávnej slávy

XIV. Medzinárodná konferencia Vámbéryho

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Publikáciu zostavil: Mihály Dobrovits
Zodpovedný redaktor: Mihály Dobrovits
Obal: Gábor Gyenes
Tlačiarenská príprava: Tibor Hrapka
Tlač: Press Group, s.r.o.
Vydavateľstvo: Občianske združenie Vámbéryho
Dunajská Streda 2018
Publikáciu Občianskeho združenia Vámbéryho
vydalo vydavateľstvo Lilium Aurum
Náklad: 300 ks

ISBN 978-80-89955-06-0

